

Наталія Сорочинська

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 9

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ У 50-х роках XIX ст.

Цифрами на карті позначено:

1 - Волинська губернія	7 - Мозирська губернія	13 - Гродненська губернія	19 - Тамбовська губернія	25 - Катеринославська губернія
2 - Седлечка губернія	8 - Овчарська губернія	14 - Мінська губернія	20 - Воронежська губернія	26 - Харківська губернія
3 - Радзівилівська губернія	9 - Бессарабська губернія	15 - Могилівська губернія	21 - Курська губернія	27 - Таврійська губернія
4 - Подільська губернія	10 - Подільська губернія	16 - Чернівецька губернія	22 - Київська губернія	28 - Земля війська Чернігоровського
5 - Галичина	11 - Київська губернія	17 - Орловська губернія	23 - Полтавська губернія	29 - Буковина
6 - Угорщина	12 - Волинська губернія	18 - Тульська губернія	24 - Земля війська Дніпрового	30 - Валашія

Наталія Сорочинська

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2022

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)
С 65

Схвалено для використання в освітньому процесі
[рішення експертної комісії з історії від 29 листопада 2021 року
(протокол № 12) та рішення експертної комісії
з проведення антидискримінаційної експертизи
від 26 листопада 2021 р. (протокол № 6)],
№ 3.0571-2021 у Каталогі надання грифів навчальній літературі
та навчальним програмам

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н.М.

С 65 Історія України : підручник для 9 кл. закладів загальн. середн. освіти / Н.М. Сорочинська. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2022. — 224 с. : іл.

ISBN 978-966-10-6748-5

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:
bohdan-books.com/6748-5

*Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання
не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

ISBN 978-966-10-6748-5

© Сорочинська Н.М., 2022
© Навчальна книга — Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2022

ЛЮБІ ДРУЗИ ТА ПОДРУГИ!

Перед тим як розпочати вивчати новий період історії України, потрібно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Матеріал поділено на сім розділів, що містять кілька параграфів, які, своєю чергою, складаються з кількох пунктів. Дати основних подій, визначення понять і термінів, персоналії історичних діячів, на які необхідно звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті чорнішим шрифтом.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати поданий до нього документ і відповісти на запропоновані запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного, і завдання, вміщені до окремих ілюстрацій. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які територіальні зміни. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складниками історичних явищ, пояснюють їх особливості тощо.

Після кожного параграфа наведені запитання й завдання для самоконтролю рівня засвоєння матеріалу, його аналізу, формування умінь і навичок. Умовні позначення поряд із ними підкажуть вам, що і як необхідно виконувати. Завершивши вивчення теми, ви зможете підсумувати її матеріал за допомогою наведених узагальнювальних завдань та здійснити самоперевірку набутих знань за тестовими завданнями.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

► **За цим параграфом ви зможете:**
Тут подано основний зміст того, що вам необхідно буде опрацювати у зазначеному параграфі.

 Робота з термінами та поняттями
Тут ви знайдете тлумачення наведених у тексті понять і термінів.

 Документи розповідають
Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати та відповісти на запитання.

 Постать в історії
Дані про видатних діячів, їхній внесок в історію.

■ **Пригадайте:**
У цьому пункті подано запитання, котрі допоможуть вам пригадати з вивченого раніше те, що необхідно для розуміння нового матеріалу.

 Цікаво знати
Цікава інформація, пов'язана з матеріалом параграфа.

■ **Закріпимо знання**
У цьому пункті подано завдання для перевірки знань, умінь і навичок після опрацювання параграфа.

■ **Висновки**
У цьому пункті стисло викладено основні тези і підсумовано весь матеріал параграфа.

ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП

Повторення дасть змогу:

- ▶ скласти уявлення про становище українських земель під владою двох імперій за станом на початок XIX ст.;
- ▶ пригадати місце України в європейській історії XVI–XVIII ст.;
- ▶ з'ясувати передумови початку українського національного відродження.

ПОВТОРИМО ВИВЧЕНЕ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 8 КЛАСІ

За поданим нижче матеріалом ви зможете:

- повторити ключові моменти історії України, які вивчали у 8 класі;
- підготуватися до сприйняття подій «українського XIX століття»;
- усвідомити передумови українського національного відродження.

1. Які елементи фільваркового господарства відображені на гравюрі XIX ст.?
2. Що вказує на залежність селян від пана?
3. Якими були наслідки поширення фільваркової форми господарювання для розвитку українських земель?

1. Розгляньте репродукцію картини польського художника Яна Матейка «Люблінська унія». Складіть розповідь про цю подію.
2. Якими були її наслідки для українських земель?

1. Яку подію ілюструє репродукція цієї картини?
2. Яке історичне значення цієї події?

1. На картині зображено проповідь П. Скарги. До чого закликав проповідник?
2. Чому його виступ спричинив створення цілого пласту полемічної літератури?
3. Які питання були дискусійні?
4. Якими були наслідки?

1. На фото зображено реконструкцію Запорозької Січі на о. Хортиця. Які елементи Січі відтворено в музеї?
2. Укажіть хронологічні рамки існування Запорозької Січі.
3. Яку роль відіграла Запорозька Січ в історії України?

1. Яку подію Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. зображено на картині?
2. Про що вона свідчила?

1. Січове товариство якого періоду зображено на картині І. Рєпіна? Ілюстрацією якої події вона може стати?
2. Яке місце займала Січ у відносинах між Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією?

1. Яку назву має зображена картина?
2. Яке її символічне значення?
3. Чому подібні картини набули популярності серед українців у другій половині XVIII ст.?

§ 1. ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ— ПОЧАТКУ ХХ СТ.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати хронологічні межі періоду історії України, який вивчатимете цього року;
- ▶ скласти загальне уявлення про зміст нової доби в історії України;
- ▶ пояснювати, що таке українське національне відродження;
- ▶ характеризувати адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської і Австрійської імперій;
- ▶ зазначати, яким було національне та соціальне становище населення Наддніпрянщини і західноукраїнських земель;
- ▶ визначати особливості політики російського й австрійського урядів щодо населення українських земель.

1. Який період історії України вивчали ви торік? Назвіть його хронологічні межі. 2. До складу яких держав увійшли українські землі наприкінці ХVІІІ ст.?

1. Сутність «українського ХІХ століття»

У 9-му класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії України, ознайомитеся з подіями, процесами, явищами, що відбувалися на українських землях наприкінці ХVІІІ — на початку ХХ ст. Це період нової історії України, який європейські історики називають історією модерної доби, або «довгим ХІХ століттям».

Цей період охопив чимало подій, але визначальним його явищем стало **національне відродження** українців, які перебували на той час під владою двох імперій — Російської і Австрійської (Австро-Угорської). Саме національне відродження стало змістом «українського ХІХ ст.».

На думку чеського вченого Мирослава Гроха, національне відродження народів Центрально-Східної Європи долало кілька поступальних стадій: **фольклорно-етнографічну** (дослідники-ентузіасти вивчали історію, звичаї та мову народу), **культурницьку** (боротьба за відродження мови, розширення її вжитку в літературі та освіті, поширення національної свідомості серед населення) та **політичну** (виникнення політичних

Національне відродження — процес усвідомлення власної окремішності народів, які не мають власних національних держав.

Нація — спільнота людей, яка має почуття єдності, базоване на усвідомленні спільності мови, культури, історії, звичаїв, а також прагнення спільного майбутнього в окремій державі. Нації формуються переважно на етнічній і територіально-політичній єдності. Остання є домінуючою.

організацій, які розгортають боротьбу за незалежність нації). Проте ці стадії часто перехреснувалися — в межах другої інколи зароджувалися елементи третьої або існували прояви першої стадії. В історичній науці застосовують й інші назви стадій, які принципово не змінюють пояснення суті процесу.

Процеси українського національного відродження в модерну добу загалом відповідають цій схемі.

? Які стадії національного відродження виокремлює чеський учений Мирослав Грох?

*Листівка кінця
XIX століття*

↑ Які українські національні символи містить листівка?

2. Процеси модернізації на українських землях

У другій половині XVIII ст., як вам уже відомо з минулорічного курсу історії України, в Центрально-Східній Європі відбулися значні територіальні зміни. Їх наслідком стало те, що українські землі були поділені між Російською імперією й австрійськими Габсбургами. Особливості розвитку цих держав у XIX ст. мали значний вплив на ті події та явища, що відбувалися на території сучасної України.

У XIX ст. в Європі швидкими темпами розвивалися наука і технології. Виникли нові галузі науки, в яких робили численні відкриття. Вони ставали основою для удосконалення, покращення — **модернізації** — усіх сфер людського життя: від виготовлення сталі до особистої гігієни. Також у результаті цих змін сформувалося нове **індустріальне** суспільство. Відтепер сила й авторитет країн визначалися потужністю і розвиненістю їхньої промисловості, розмірами підконтрольних земель та могутністю армій. Започаткувала цей процес промислова революція (промисловий переворот), яка почалася в останній третині XVIII ст. у Англії.

Індустріальне суспільство — стадія історичного розвитку людства, якій властиві домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважання міського населення над сільським; високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією і автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу.

Модернізація — це 1) осучаснення, удосконалення; 2) розвиток нових форм організації суспільства, економіки, системи влади, політики, культури; 3) низка перетворень, яких зазнає спільнота на шляху розвитку від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого та індустріального. Наразі вчені виокремлюють такі найістотніші складники процесу модернізації: нові джерела енергії, розвиток науки і техніки, урбанізація, мобільність робочої сили, покращення транспортного сполучення й засобів передачі інформації тощо.

Однією з ознак становлення індустріального суспільства стало розгортання процесу **урбанізації**. З іншого боку, розвивалось і сільське господарство, бо в ньому почали використовувати нові потужні машини та механізми (сіялки, жатки, молотарки тощо), добрива; вирощували нові, поліпшені, породи домашніх тварин та сорти сільськогосподарських культур.

У результаті цього впродовж XIX ст. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшувалася. Це стало поштовхом до того, що люди із сіл почали шукати роботу в містах і залишалися там жити. Також багато хто вирушав до інших країн або навіть континентів — до Америки, Австралії і Африки. Ці процеси зміни постійного місця проживання називаються **міграційними**.

На межі 30–40-х рр. XIX ст. промислова революція досягла Російської і Австрійської імперій, до яких належали українські землі. Її наслідком став перехід від аграрно-ремісничого суспільства до індустріального.

У модерну добу традиційна структура станового суспільства зазнала помітних змін. Важливу роль у розвитку суспільства почали відігравати «ділові люди» (підприємці), чиновники та інтелігенція. Важливим чинником, що впливав на суспільний розвиток, стали промислові робітники, умови життя більшості з яких спочатку були дуже важкими.

Усі зазначені явища й процеси, що охопили європейські країни в XIX ст., відображені у розвитку тогочасної України. Проте тут вони мали певні особливості.

? Що таке промислова революція (переворот)?

Міграція — переміщення людей, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

Ринкові відносини — це відносини, що виникають між товаровиробниками й покупцями у процесі купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

Урбанізація — зростання значення міст у розвитку суспільства, яке супроводжується розвитком міських поселень, збільшенням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певному регіоні, країні, світі.

Збираються на ярмарок

Завод у XIX ст.

Кількість населення впродовж XIX ст. у частині міст зростала стабільно (Київ, Харків), в деяких — стрибкоподібно (Одеса). На цей показник істотно впливали два процеси: імміграція та рівень смертності. На початку XIX ст. віспа, тиф, скарлатина, дизентерія спричиняли величезні втрати населення — навіть у 1874 р. в Києві лише 28 % населення міста були народжені в Києві та прилеглих територіях. Великі міста стали демографічно самодостатніми (одна з ознак модерного міста) лише наприкінці XIX ст., що пов'язане зі значним прогресом медично-санітарних служб, і лідерство тут належить Одесі — це місто вже у 1880-х рр. мало показник смертності нижчий за народжуваність. Утім, головним чинником впливу на кількість населення міст була імміграція; переважно завдяки їй між 1861–1914 рр. населення Києва збільшилося у 8 разів, Одеси — у 6 разів, Харкова — у 5 разів. Проте урбанізація на українських землях відбувалася без значної участі українського елемента, і її результатом стали міста, які не можна назвати українськими за мовою та культурою.

3. Адміністративно-територіальний устрій українських земель

Наприкінці XVIII ст. українські землі розділили між собою Російська й Австрійська імперії.

Російська імперія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям та Півднем, що становило близько 85 % земель, які заселяли українці. Підвладні Росії території називали **Наддніпрянською Україною**, або **Наддніпрянщиною**. На українські землі поширився загальноімперський адміністративно-територіальний устрій.

Очільником генерал-губернаторств та губерній були, відповідно, генерал-губернатор і губернатор. На посаду їх призначав імператор Російської імперії.

У Російській імперії традиційні назви українських земель було замінено на нові. Правобережжя почали називати «Південно-Західним краєм», землі колишньої Запорозької Січі — «Новоросією», Крим та Причорномор'я — Таврією, а Лівобережжя і Слобожанщину — «Малоросією».

? Який адміністративно-територіальний устрій був у Наддніпрянщині на початку XIX ст.?

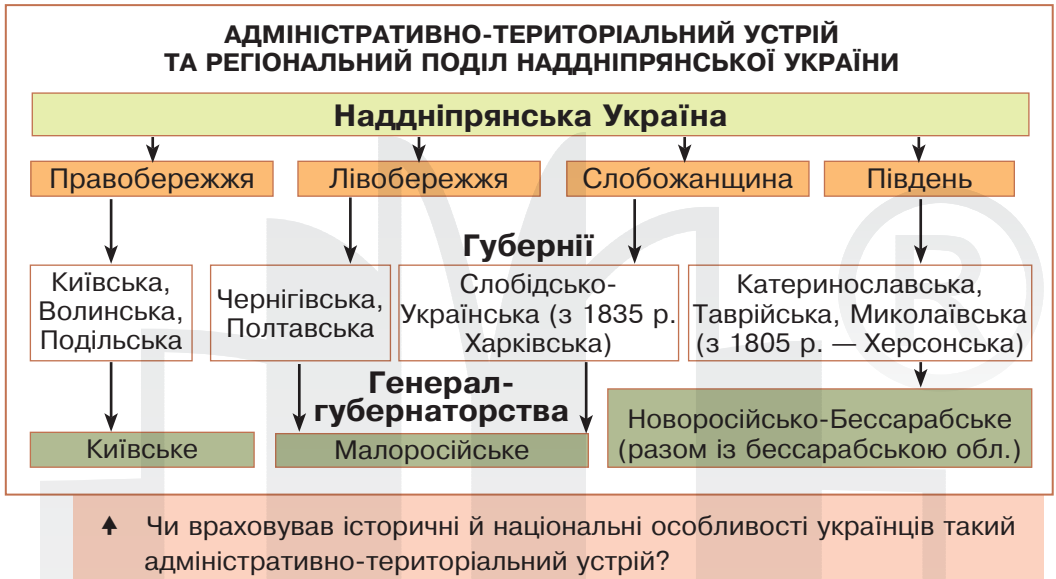
У складі Російської імперії наддніпрянські українці опинилися в політичній системі, життя якої суттєво відрізнялося від звичних їм умов.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях від другої половини XIV ст. до 1923 року.

Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, до якої належали одна або кілька губерній.

Російська імперія була великим територіальним об'єднанням, що складалося з імперського центру (Санкт-Петербург, Москва) та підвладних територій, які заселяли різні народи.

Україна мала централізовану систему управління на чолі з імператором. Виконання законів і розпоряджень уряду доручали численному чиновництву, яке для населення імперії було безпосереднім уособленням влади.

У Наддніпрянщині постійно розміщалися значні військові формування російської армії, утримання яких стало важким тягарем для місцевого населення. Водночас для представників сімей колишньої української козацької еліти військова служба була можливістю зробити непогану кар'єру.

У ставленні до Наддніпрянської України уряд імперії постійно підкреслював, що її землі є давньою й невід'ємною частиною Російської імперії — спадкоємиці Київської Русі, та що справжніми загарбниками є не вони, а поляки, які «розділили» єдиний народ і «сполычили» його частину. Уособленням цього стала викарбувана на честь приєднання Правобережжя й білоруських земель за другим поділом Речі Посполитої медаль із

*Адміністративний устрій
українських земель*

висловом Катерини II: «Я повернула те, що було відірване». Українців вважали «малоросами», які належали до єдиного «великоросійського народу».

Смуга осілости

На території Російської імперії проживала велика кількість великих і малих народів. Політика імперського уряду щодо них значно змінювалася протягом XIX ст.: від поміркованої до жорсткої антинаціональної. Але протягом усього цього часу завжди проводили політику русифікації. Спочатку її використовували як засіб уніфікації, формування єдиного мовного та культурного ядра для всіх народів імперії, що допомогло б їх швидшій асиміляції. Крім того, на Наддніпрянщині русифікацію використовували як засіб для ліквідації «шкідливих» польських впливів.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії зі значним відсотком єврейського населення спричинило видання у 1791 р. царського указу про визначення «смуги осілости». Тобто було визначено території, за межі яких євреям забороняли переселятися.

Відповідно до указу євреям дозволяли проживати лише у спеціально обумовлених містах і містечках. У межах «смуги осілости» їм забороняли мешкати в селах, а також у Києві, Севастополі та Ялті. Наслідком цих обмежень, а також обмежень у виборі професії стала надзвичайна скупченість єврейських ремісників та їхніх родин у містечках у межах «смуги осілости».

Заборона не поширювалася лише на купців першої гільдії (але тільки після 10-річного перебування в гільдії у межах смуги осілости), осіб з вищою освітою, середній медичний персонал; цехових ремісників; відставних нижніх чинів, які прийшли на службу за рекрутським набором.

Протягом XIX ст. характер самої Російської імперії змінювався із загальноруської — спадкоємиці Київської Русі до національної російської держави, де інші народи мали стати етнографічним матеріалом для творення російської нації, і, відповідно, русифікацію стали використовувати з цією метою.

? Що було метою політики русифікації (росіянізації)?

Австрійська імперія володіла приблизно 15 % українських земель, а саме: Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям. Підвладні Австрії території називалися західноукраїнськими землями.

Приєднавши до своїх володінь Галичину, імператриця Марія-Терезія прийняла титул королеви Галичини і Лодомерії. Це була дещо спотворена назва давнього Галицько-Волинського князівства, що колись існувало на цих землях. У XIV ст. угорські королі захопили їх і з часом почали використовувати титул королів Галичини та Лодомерії. Марія-Терезія, будучи одночасно правителькою і Австрії, і Угорщини, теж узяла собі цей титул.

Русифікація — сукупність дій і заходів влади Російської імперії, спрямованих на підтримку і насадження російської мови та культури.

Асиміляція — втрата власної мови, культури і самосвідомості представниками одного народу, які тривалий час перебувають у середовищі іншого народу.

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (від 1867 р. Австро-Угорщини) у XVIII — на початку XX ст.

Австрійська імперія була багатонаціональною державою, в якій жоден народ не становив переважну більшість. У імперії Габсбургів не існувало єдиної уніфікованої системи управління, унаслідок чого землі, що їх заселяли українці, належали до різних адміністративних одиниць монархії.

Першим ще в XVII ст. у складі володінь австрійських Габсбургів опинилося Закарпаття. Серед переважаючого українського населення тут проживало чимало представників інших народів: угорці, німці, євреї тощо. Закарпаття поділялося на чотири адміністративні регіони — комітати (жупи), які належали до Угорського королівства. Уся адміністративна, військова, судова та фінансова влада в комітатах була зосереджена в жупанів — адміністраторів, яких намісницьке управління призначало з гурту місцевих великих землевласників.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) до володінь австрійських Габсбургів увійшла Галичина. На приєднаних землях було

↑ З якою метою влада Австрійської імперії запровадила такий адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель?

утворено коронний край Королівство Галичини і Лодомерії з центром у Львові, до якого увійшли українські (Східна Галичина) та польські (Західна Галичина) землі. Умовною межею між ними була р. Сян. Територія королівства поділялася на округи й дистрикти.

Уся адміністративна влада в коронному краї належала губернському управлінню на чолі з губернатором, якого призначав імператор. В округах і дистриктах влада належала війтам, у селах — мандаторам (наглядачам), яких призначали війти, але утримували землевласники. Містами управляли магістрати, особовий склад яких призначала адміністрація коронного краю. Вищим представницьким органом краю був становий сейм. Однак збирався він лише раз — у 1780 році.

Австрійська імперія захопила Буковину після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. До 1849 р. Буковина була округом у складі Королівства Галичини і Лодомерії, а після 1849 р. стала окремим коронним краєм, що отримав назву Герцогство Буковина. Його адміністративним центром було місто Чернівці. На півночі регіону проживали переважно українці, а на півдні — румуни. Також значною була частка польського, єврейського і німецького населення.

Отже, західноукраїнські землі були поділені між різними адміністративно-територіальними одиницями володінь Габсбургів, де, крім українців, проживали й інші народи. Такий поділ був зручний для імперського керівництва, бо влада передбачала, що ці народи витратять сили на боротьбу за землі та вплив у краї між собою, а не з очільниками імперії.

Також у XIX ст. Південна Бессарабія (до 1812 р. і в 1856–1878 рр.) перебувала під владою Османської імперії.

? Назвіть особливості адміністративно-територіального устрою західно-українських земель.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Якими є хронологічні межі Нового часу в історії України?
2. *Працюйте в групах.* Які зміни відбувалися під час модернізації, що охопила Європу в XIX ст.?
3. *Обговоріть.* Що є основним змістом «українського XIX століття»?
4. Що таке індустріальне суспільство?
5. Під владою яких держав перебували українські землі на початку Нового часу?
6. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської і Австрійської імперій.
7. *Працюйте в групах.* Чи сприятливими були умови для того, щоб українці усвідомили свою єдність? Аргументуйте свої міркування.
8. Створіть карту-пазл із адміністративних одиниць, що їх утворила влада російської і австрійської імперій на українських землях.

РОЗДІЛ І

Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

§ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості участі України в російсько-турецьких війнах першої половини XIX ст.;
- ▶ пояснювати причини зацікавленості французького імператора Наполеона I Україною й те, яке місце він відводив їй у своїх планах;
- ▶ розкрити процес виникнення Азовського козацького війська.

1. Яке місце займали українські землі в міжнародних відносинах XVIII ст.? Вони були об'єктом чи суб'єктом цих відносин? 2. Якими були результати й наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. для українських земель? 3. Як склалася доля запорозьких козаків після ліквідації Січі?

1. Українські землі в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

Перебуваючи під імперською владою, українці були вимушені брати участь у реалізації амбітних зовнішньополітичних планів царизму. На Наддніпрянщину припадав важкий тягар використання її людського й господарського потенціалу в процесі здійснення нових територіальних надбань імперії. Відображенням цього стала участь Російської імперії у війнах, які вона вела в першій половині XIX ст. з Османською імперією та Францією.

У грудні 1806 р. почалася російсько-турецька війна.

У Чернігівській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях було оголошено набір до ополчення і проводили реквізиції.

Трагічним для наддніпрянських українців було те, що в османській армії воювали підрозділи задунайських козаків. Унаслідок цього вони вимушені були йти брат на брата, убивати єдиновірців задля чужої війни.

Після поразки османів під Рушуком (червень 1811 р.). 16 травня 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. Російська держава одержала право судноплавства Дунаєм і приєднала Бессарабію.

? Які результати російсько-турецької війни 1806–1812 рр. для України?

2. Україна у планах Наполеона I Бонапарта

Французький імператор Наполеон I Бонапарт, готуючись до війни з Російською імперією, розробляв плани її ослаблення через відокремлення підкорених нею територій. Претензії на західноукраїнські землі й Правобережжя, які до поділу Речі Посполитої належали до її складу, висували поляки. Проте імператор, зацікавлений у підтримці Австрії, не поспішав гарантувати задоволення їхніх вимог, хоча й не відкидав повністю.

У міністерстві закордонних справ Франції за дорученням Наполеона було розроблено кілька проектів стосовно майбутнього Наддніпрянщини в разі російсько-французької війни. Ці плани передбачали відокремлення українських земель від Російської імперії та поділ їх на кілька частин. Землі Волині були обіцяні Австрії за її допомогу у війні проти Росії. Всі інші землі Правобережної України відходили до Варшавського герцогства. У Лівобережній та Південній Україні планували створити дві **наполеоніди** — українські держави під протекторатом Франції. Одну — в межах колишньої Гетьманщини (Чернігівщина й Полтавщина), другу — Донеччини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії та Криму.

Проте всі ці міркування не були реально втілені. Наполеон звів свою російську кампанію до реалізації ідеї примусити Росію виконувати зобов'язання, які вона взяла за Тільзитським миром, особливо щодо континентальної блокади Англії. А переустрій у Російській імперії на зразок здійснених в Європі реформ був відкинтий.

? Чи були враховані інтереси українців у планах Наполеона I?

 «Козаки-задунайці»

3. Україна в російсько-французькій війні 1812 р.

У червні 1812 р. «Велика армія» Наполеона вступила у межі Російської імперії і дуже швидко без спротиву оволоділа землями, що раніше належали Речі Посполитій. Далі вона рушила через Смоленськ на Москву.

Ставлення до війни двох імператорів у вищих сферах суспільства Наддніпрянщини було різним. Серед польської шляхти Правобережжя переважали прибічники Наполеона, які розраховували з його допомогою відновити Польську державу в кордонах 1772 р. Проте багатьох поляків російська влада влаштовувала, і до того ж їх не задовольняли поширювані чутки, що нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва.

Серед землевласників Півдня України, які були вірними прибічниками російської влади, переважало негативне ставлення до Наполеона. На Лівобережжі менша частина українського дворянства сподівалася з допомогою Наполеона відновити автономію Української держави. Більшість дворянства відлякували радикальні зміни, пов'язані з Французькою революцією.

У французької та російської арміях перебувало багато українців. Серед офіцерського корпусу (особливо нижчої і середньої ланки) вихідці з українських земель становили до 80 %, серед солдат в регулярній армії — 20 %. Один із двох уланських полків польського легіону «Вісла» французької армії був укомплектований вихідцями з Поділля. П'ять із восьми полків 30-тисячного австрійського корпусу генерала Карла Шварценберга комплектували в Галичині.

Нестача легкої кінноти і хитке становище російської влади на Правобережжі примусили російського імператора погодитися на формування чотирьох полків Українського козацького війська у Київській та Подільській губерніях.

У липні 1812 р. Олександр I доручив малоросійському генерал-губернаторові сформувати на тих самих умовах, що й на Правобережжі,

«Велика армія» Наполеона I переходить кордон Російської імперії

кінні козацькі полки в Полтавській (9 полків) та Чернігівській (6 полків) губерніях. Їх загальна кількість становила 18 тис. козаків.

У російській армії воювали також полки Чорноморського і Бузького козацьких військ, прикордонні загоны правобережних «лісових козаків» та понад тисяча херсонських козаків, яких очолював В. Скаржинський.

На початковому етапі війни в червні–вересні 1812 р. Українське козацьке військо, розташоване на Волині, захищало київський напрямок від австрійського корпусу К. Шварценберга. Малоросійські кіннокозацькі полки влилися до російської армії, а чернігівсько-полтавське ополчення утримувало 800-кілометровий «кордонний ланцюг» на північних кордонах українських земель.

У вирішальній битві між російською та французькою арміями в серпні–вересні 1812 р. під Бородино на шляху до Москви брали участь регулярні полки, сформовані у Наддніпрянщині.

Коли французька армія, зазнавши поразки, відступала з території Російської імперії, українські формування брали участь у її переслідуванні й закордонному поході російської армії. Вісім українських козацьких полків у складі російської армії стали учасниками грандіозної «битви на родів» 16–18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом.

Після перемоги Олександра I у війні з Наполеоном українські частини повернулися додому. Всі полки були розформовані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану. Сформовану на Правобережжі Українську кінно-козацьку дивізію та полки Бузького козацького війська для зменшення видатків на утримання ліквідували й у 1817 р. перетворили на військових поселенців, які мали поєднувати військову службу із сільськогосподарською працею.

? Як участь українців у російсько-французькій війні відображає імперську політику щодо України?

? Як «віддячила» царська влада українським козакам за службу?

4. Місце України в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Підтримка Росією грецького національно-визвольного повстання проти турецького панування спровокувала початок нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр.

Схема «Українські землі під час війни з Наполеоном»

Формування 5-го козацького полку під орудою Котляревського в м. Горошин (діорама, Полтавський краєзнавчий музей)

*Йосип Гладкий перевозить
царя Миколу I через Дунай*

Карта «Участь козаків-задунайців у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр.»

Для участі у війні використали створене у 1828 р. у Південній Бессарабії Дунайське козацьке військо.

Несподівану допомогу отримала російська армія від козаків-задунайців. Кошовий отаман Задунайського Війська Запорозького **Йосип Гладкий** (1789–1866) відмовився йти воювати «брат на брата» і разом із 500

своїми прибічниками перейшов на бік росіян. Він показав російським військам переправу через Дунай, яку не охороняли. Завдяки цьому російська армія здійснила раптовий успішний наступ, результатом якого стала перемога у війні. Турки жорстоко винищили тих козаків, які залишалися на Січі, а її зруйнували. Так, 1828 р. припинила своє існування Задунайська Січ.

За Адріанопольським договором 1829 р. Росія здобула гирло Дунаю та східне узбережжя Чорного моря. Із числа козаків-задунайців було створено 1832 р. Азовське козацьке військо.

На початку 60-х рр. XIX ст., коли необхідність в Азовському війську відпала, козаків із сім'ями стали примусово переселяти на Кубань.

? Як би ви оцінили вчинок отамана Йосипа Гладкого?

? Чому була ліквідована Задунайська Січ?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Обговоріть. Які зовнішньополітичні акції Росії на початку XIX ст. впливали на українські землі? У чому проявлявся їхній вплив? **2.** Охарактеризуйте роль України в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. Які землі приєднала Російська імперія за Бухарестським мирним договором? **3.** Яке місце займала Україна у планах французького імператора Наполеона I? Чому наміри з переустрою українських земель не були реалізовані? **4.** За допомогою додаткових джерел визначте, який внесок українських військових формувань у перемогу Російської імперії у війні з Наполеоном I. **5.** Як було утворено Азовське козацьке військо? Хто був першим наказним отаманом Азовського козацького війська? **6.** Наведіть факти, які свідчать, що уряди Російської та Османської імперій використовували нащадків запорожців у своїх інтересах. **7. Робота у групах.** Яке місце займала Україна у міжнародних відносинах першої третини XIX ст.? **8.** Яку позицію займало населення України під час війн першої третини XIX ст.? Що впливало на позицію українського населення?

§§ 3-4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати національне та соціальне становище населення Наддніпрянщини;
- ▶ оцінювати рівень розвитку сільського господарства і промисловості України цього періоду;
- ▶ пояснювати особливості промислової революції на українських землях;
- ▶ характеризувати форми соціальних протестів у Наддніпрянщині першої половини XIX ст.

1. Назвіть історико-етнографічні регіони українських земель у другій половині XVIII ст. 2. Що таке кріпацтво? Коли воно було запроваджено на українських землях у складі Росії? 3. Назвіть нові міста, які були засновані на українських землях у другій половині XVIII ст.

1. Соціальний і національний склад населення

Кількість населення українських земель, підвладних Російській імперії, впродовж кінця XVIII—XIX ст. збільшилася приблизно втричі: від 7,7 до 23,5 млн осіб. Однак це відбувалося за рахунок не лише природного приросту населення, а й переселень представників інших народів до Наддніпрянщини.

Приблизна кількість населення українських земель у складі Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, км ²	Тис. осіб	Українців, %
Лівобережжя	102 400	2300	95
Слобожанщина	54 500	1000	86
Правобережжя	164 700	3400	85
Південь	194 600	1000	74

Національний склад і соціальна структура різних регіонів Наддніпрянської України мали певні відмінності. На Лівобережжі кількість українців у складі населення була найбільшою й сягала 95 %. Найчисленнішою національною меншиною були євреї, щодо яких наприкінці XVIII ст. імперська влада запровадила так звану «смугу осілості».

На Слобожанщині українці становили приблизно 86 % населення краю.

Більшість українського населення Лівобережжя і Слобожанщини становили нащадки козаків та селяни. Козаки, які після ліквідації козаць-

ких полків залишили військову службу, отримали статус особисто вільних державних селян. Більшість колишньої козацької старшини, яка змогла довести своє походження, була зрівняна у правах із російським дворянством. Звичайні селяни (посполиті) втратили особисту свободу й стали кріпаками.

На Лівобережжі та Слобожанщині існувало багато великих міст і малих містечок. Унаслідок імперської політики в них швидко збільшувалася кількість російських чиновників та військових. Поступово українці ставали меншістю серед купецтва, поступаючись єврейським і російським купцям. Міське населення дедалі активніше вживало російську мову.

Серед населення Правобережжя українці становили 85 %. Більшість із них були селяни-кріпаки. Поляків у складі населення було лише 5 %, але вони займали у краї панівне становище.

Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї. Вони селилися переважно в містах та містечках, де й становили близько 70–80 % населення.

Південна Україна серед інших земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., була найпривабливішим регіоном для переселення, оскільки мала родючі ґрунти, що спри-

*С. Васильківський.
На околиці Полтави. 1893 р.*

яло вирощуванню високих урожаїв зернових. Попит на останні різко зріс у західноєвропейських країнах.

Унаслідок переселенських процесів етнічний склад Півдня був строкатим. Українці становили близько 74 %, росіяни — 12 %, молдавани — 9 %. Серед народів, які заселяли Південь, були також серби, поляки, німці, болгари, угорці, євреї, греки та інші.

Більшість працездатного населення становили державні селяни та іноземні колоністи.

Національний склад тутешнього міського населення був дуже строкатим, українці в ньому становили меншість.

? До якого соціального стану належала більшість українського населення Наддніпрянщини?

2. Сільське господарство й аграрні відносини. Спроби змінити становище селян

У першій половині XIX ст. економіка Наддніпрянської України зберігала аграрну спрямованість. У сільському господарстві працювало близько 95 % на початку століття і 89 % населення в середині.

Близько 75 % усієї оброблюваної землі перебувало у приватній власності поміщиків. Головними виробниками сільськогосподарської продукції були селяни, які за своїм правовим становищем поділялися на дві основні групи:

- **поміщицькі селяни**, або **кріпаки**, перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Поміщицькі селяни чисельно переважали на Правобережжі;
- **державні селяни** належали безпосередньо уряду імперії і офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». Вони були особисто вільними й вели власне господарство. Державні селяни жили переважно на Півдні та Лівобережжі.

Кількість селян у складі населення Наддніпрянщини на середину XIX ст.

	Державні селяни	Поміщицькі селяни	Решта населення
Правобережжя	22 %	35 %	25 %
Лівобережжя	20 %	53 %	24 %
Південь	58 %		51 %

▲ У якому з регіонів Наддніпрянщини в середині XIX ст. була найбільша кількість кріпосних селян? Висловіть припущення, чому саме там.

Скульптура Л. Позена (1849–1921). Переселенці, 1883 р.

Кріпосне право, кріпацтво — система правових норм, згідно з якими селяни не були особисто вільними, а належали власникові землі, на котрій вони проживали, і не могли без його згоди змінити місце проживання або рід діяльності.

*Кріпаків міняють на собак.
Картина І. Іжакевича. 1952 р.*

- ▲ Чому, на вашу думку, було можливим явище, відображене на репродукції картини?

Збільшуючи визиск із кріпаків, поміщики на деякий час наростили свої прибутки. Однак зубожіння селян, занепад їхніх господарств, відсутність у них стимулів для ефективнішої роботи, неможливість використовувати нову техніку робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У 30–40-х рр. XIX ст. після нетривалого періоду розквіту кріпосницькі господарства опинилися у стані кризи. У Південній Україні, де найбільше поширилося використання вільнонайманої робочої сили, сільське господарство розвивалося швидкими темпами.

Розгортання процесів товаризації сільськогосподарського виробництва призводило до майнового розшарування селян: окремі заможні селяни тепер володіли або орендували 100 і більше десятин землі.

Становище селян, які становили переважну більшість населення Наддніпрянської України, мало важливе значення для соціальної стабільності краю. «Справа небезпечна, і приховувати цю небезпеку є злочином, — повідомляв шеф жандармів О. Бенкендорф цареві Миколі I. — Загалом кріпацтво є порохом під державою. Коли-небудь і з чогось потрібно почати й починати поступово — ніж дочекатися, поки почнеться знизу від народу». Тому російський уряд у першій половині XIX ст. зробив кілька спроб змінити становище селян, проте ці намагання виявилися не надто ефективними через небажання поміщиків їх виконувати.

У 1803 р. було видано імператорський указ про «вільних хліборобів», згідно з яким передбачено можливість звільнення від кріпацтва як окре-

Основною формою визиску поміщицьких селян була **панщина**, або відробіткова рента. Це означало, що певну кількість днів на рік селянин мав виконувати роботу для власника землі, на якій він проживав. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як **податок державі**. Російський уряд у 1797 р. офіційно обмежив панщину трьома днями на тиждень. Проте поміщики обходили закон за допомогою урочної системи, коли на один день панщини давали таке завдання («урок»), яке можна було виконати лише за два-три дні.

мих родин, так і цілих сіл за спільним рішенням поміщиків та селян за викуп чи за відробіток, або й безкоштовно. Проте селянам часто не вдавалося зібрати необхідну суму для викупу.

Імперський уряд почав діяти рішучіше після придушення польського Листопадового повстання 1830 р.; зокрема, у Правобережній Україні було конфісковано на користь держави маєтки у поміщиків, які брали участь у повстанні.

У 1847–1848 рр. у Правобережній Україні, Литві та Білорусі було запроваджено «Інвентарні правила».

*Микола Пимоненко.
Жнива в Україні. 1896 р.*

Інвентарні правила (1847–1848) — положення, що визначали величину селянського наділу та обмежували й уніфікували повинності поміщицьких селян у Правобережній Україні, Білорусі та Литві. До впровадження цих правил спонукали деякі обставини: селянське повстання в Галичині (1846 р.), наслідки загальноєвропейської революції («Весна народів» 1848–1849 рр.) і загроза повного розорення селян, а також намагання приборкати польський національно-визвольний рух.

Таким способом кріпосне право, нарешті, ввели хоча б у якесь правове поле. Кріпаків уже розглядали не як живих знарядь праці, вони ставали юридичною стороною, одним з учасників угоди.

Запровадження «Інвентарних правил» викликало спротив землевласників. У 1852 р. були видані «доповнення» до інвентарних правил, які їх фактично скасовували. До рішучих заходів щодо ліквідації кріпосного права російський уряд удався лише тоді, коли усвідомив, що його наявність є причиною відставання імперії від індустріально розвинених західноєвропейських країн.

? Яких змін зазнало становище кріпаків і державних селян у першій половині XIX ст.? Чим були зумовлені ці зміни?

3. Початок промислової революції

У 30-х рр. XIX ст. у Наддніпрянщині розпочалася промислова революція (переворот). Це призвело до поступового занепаду мануфактур, заснованих на праці кріпаків.

Промислова революція (переворот) — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Родину Яхненків із Черкащини вважають зачинателями підприємництва у Наддніпрянщині. Голова роду Михайло Яхненко завдяки успішній торгівлі викупив із кріпацтва себе і родину. У 20–30-х рр. XIX ст. його сини Степан, Кіндрат, Терентій та чоловік їхньої сестри Федір Симиренко орендували поміщицькі млини у Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю зерном і худобою. Вони заснували родинну фірму «Брати Яхненки і Симиренко», яку знали не лише в Росії, а й за кордоном.

У 1843 р. збудовано перший у Наддніпрянщині та Російській імперії цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва. Небаченим для того часу видовищем стала головна семиповерхова цукроварня заводу.

Фірма пишалася селищем для робітників заводу. Поруч із бараками у ньому були парові лазні, лікарня з аптекою, церква, крамниці, бібліотека, школа й навіть театр.

Яхненки і Симиренко

Рафінадний завод поблизу Млієва

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів з вільнонайманою працею — зростала. У 1825 р. у Наддніпрянщині діяло близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, а в 1861 р. їх налічувалося вже 2330. Особливо швидко процес виникнення нових підприємств відбувався в суконній промисловості. Від 1805 до 1859 р. кількість подібних підприємств у Наддніпрянщині зросла з 27 до 160. На середину XIX ст. Донбас став другим за величиною (після Сілезького басейну в Польщі) у Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства виникали також у цукровій промисловості. На середину XIX ст. Наддніпрянщина забезпечувала понад 80 % загальноімперського виробництва цукру. Славу перших українських цукрозаводчиків здобули брати **Яхненки** та **Ф. Симиренко**.

Разом із формуванням фабрично-заводської промисловості утворювалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники (з 1800 до 1861 р. їх чисельність зросла з 10 тисяч до 86,7 тис.). Серед власників фабрик і заводів більшість становили росіяни. Формуванню кадрів промислових робітників заважала наявність кріпацтва.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було вкрай важким. Робочий день тривав до 15-ти годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя — просто жахливими.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було вкрай важким. Робочий день тривав до 15-ти годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя — просто жахливими.

Виробництво цукру

Коли почалася промислова революція на українських землях?

4. Форми й характер протестів українського населення

Головними причинами соціальних протестів українського селянства в першій половині XIX ст. були посилення кріпосницького гноблення, безправне становище селян-кріпаків, жорстокість володарів маєтків, злиденне становище робітників і зловживання імперських чиновників.

Кріпаки протестували в різних формах. Вони псували панські знаряддя праці, відмовлялися відробляти панщину й виконувати повинності, підпалювали поміщицькі маєтки, вбивали поміщиків та їхніх управителів, чинили збройний опір каральним загонам, утікали від своїх господарів.

У відповідь на це влада посилала війська «втихомирювати» бунтівні села, а винних у заворушеннях селян тисячами відправляли на заслання й каторгу. Лише в 1822–1833 рр. із Наддніпрянщини до Сибіру заслали понад 12 тис. селян-бунтівників.

У першій половині XIX ст. поширилися масові втечі селян із Лівобережжя та Правобережжя. Більшість із них вирушали на Південь або землі Донського й Чорноморського козацького війська.

У першій половині XIX ст. у Наддніпрянщині найбільше виступів селян відбулося на Правобережжі.

Хвилю невдоволення викликало у Наддніпрянщині запровадження військових поселень. У липні 1817 р. першими повстали колишні бузькі козаки, яких на Херсонщині очолював сотник Федір Барвінський. Повстання жорстко придушили за допомогою 10-тисячного війська й гармат, а його провідників заслали до Сибіру.

Великі виступи військових поселенців відбулися також у селищах Базиліївка (1817–1818 рр.) та Шебелінка (1829 р.).

Особливо запеклою була в цей період боротьба селян проти поміщицької сваволі на Поділлі, де в 1813–1835 рр. діяв загін народного месника **Устима Кармалюка (Карманюка)** (1787–1835). Селянський рух удалося придушити лише через п'ять років після загибелі керівника. Рух під орудою Кармалюка, який поширився і на інші регіони, більшість сучасних істо-

Повстання у військових поселеннях

*Устим Кармалюк
(1787–1835)*

Військові поселення — це особлива система організації війська у Росії, яка поєднувала військову службу зі сільськогосподарською працею. Діяла у 1817–1857 рр. Завдяки цьому Росія зменшувала витрати на утримання величезної армії.

риків оцінюють як соціальний бандитизм. Відомий лише єдиний заклик Кармалюка до боротьби проти кріпацтва.

? Назвіть найбільші виступи населення у Наддніпрянщині проти кріпосницьких порядків і свавілля влади.

5. Розвиток міст

У першій половині XIX ст. більшість українських міст та містечок були невеликими, кількість їхнього населення не перевищувала 1–2 тис. осіб. У середині XIX ст. з 850 міст та містечок усіх українських земель лише 62 мали понад 10 тис. мешканців, а 5 — понад 50 тис.

Новим явищем стало відкриття у містах Наддніпрянщини промислових підприємств, які засновували купці й міщани, а працювали на них вільнонаймані робітники. Кількість міського населення за першу половину XIX ст. зросла втричі. Особливо швидко розвивалися міста Півдня, де за цей час кількість населення збільшилася в 4,5 рази. Найнаселенішим містом була Одеса — головний порт Російської імперії з торгівлі зерном.

Найбільші українські міста в середині XIX ст.

Місто	Одеса	Київ	Львів	Бердичів	Харків
Кількість населення, тис. осіб	114	71	70	54	50

Під владою Російської імперії правове становище українських міст зазнало суттєвих змін. У 1831 р. було скасовано дію магдебурзького права для всіх міст Наддніпрянщини, крім Києва, а 1835 р. його ліквідували й тут. Натомість створювали міські думи на чолі з міськими головами, підпорядкованими імперській адміністрації.

Дедалі важливіше місце у структурі міського населення займали російські чиновники та військові. Влада підтримувала переселення до українських міст російських купців. Таким чином українців поступово витісняли з провідних позицій у торгівлі. У містах та містечках Правобережжя в торгівлі й ремеслі переважали представники єврейського і польського населення.

? Якими новими явищами характерний розвиток міст Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.?

6. Розвиток торгівлі

У першій половині XIX ст. склалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів Наддніпрянщини. На Лівобережжі поряд із зерновими вирощували тютюн і коноплі. Правобережжя було районом вирощування озимої пшениці й цукрових буряків. На Півдні на початку освоєння краю розвивалося вівчарство, а згодом — вирощування пшениці на експорт. Поглиблення сільськогосподарської спеціалізації сприяло розвитку торгівлі.

Гуртову торгівлю здійснювали на великих ярмарках. Найбільші з них збиралися в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кролеві, Києві, Кременчуці, Ніжині, Стародубі, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі.

Складником внутрішньої торгівлі у Наддніпрянщині були **сільські та містечкові базари**.

Перевозили товари селяни, які відбували гужову повинність, або **чумаки**. Вони до прокладання залізниць відігравали основну роль у перевезенні всіх вантажів. Чумацькі валки доправляли зерно до чорноморських портів, а звідти везли сіль, рибу та інші товари. Заможні чумаки згодом започаткували династії українських підприємців.

Наддніпрянщина займала важливе місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вона забезпечувала 78 % експорту зерна та 55 % вивозу вовни. У першій половині XIX ст. азовсько-чорноморські порти за обсягами перевезень почали значно випереджати балтійські. Однією з причин цього була їхня наближеність до українських земель, де продукцію виробляли для продажу за кордон. Українська пшениця становила 81 % продукції землеробства, яку вивозили через чорноморсько-азовські порти. Найбільшим серед чорноморсько-азовських портів була Одеса, яка в 1817 р. отримала статус *порто-франко*.

Ринок на Подолі (Київ). 1846 р.

В. Маковський. Ярмарок у Полтаві. 1882 р.

Великий чумацький віз. Міг перевозити близько 2 тонн вантажу

? Що сприяло розвитку торгівлі у Наддніпрянщині в першій половині XIX ст.?

Порто-франко — порт або частина приморської території в деяких країнах, у межах якої дозволяли вивезення й увезення товарів без сплати мита.

Чумаки — українська історична назва торговців сіллю, які в XVI—XIX ст. вели торговельно-візницький промисел.

Управитель Полтавської скарбничої палати Микола Арандатенко про організацію чумацького промислу (Із книги «Записки про Полтавскую губернию», 1849 р.)

7. Нова модель соціально-економічного розвитку Південної України

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Визначте спільні та відмінні риси національного складу й соціального становища населення різних регіонів Наддніпрянщини. **2.** *Обговоріть.* Яку політику здійснював уряд Російської імперії щодо українських земель? Які зміни в житті українців вона спричинила? **3.** *Попрацюйте в групах.* Коли і як розпочалася промислова революція на українських землях? Як позначилося на цьому процесові панування кріпосницьких відносин? **4.** Які процеси відбувалися в розвитку сільського господарства Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.? **5.** На думку українського історика Дмитра Дорошенка, на перший погляд, інвентарні правила (1847–1848 рр.) нібито справді нормували кріпацькі повинності й захищали власність селянина від безконтрольної влади поміщика та дещо покращили становище селян, але насправді вони погіршили ситуацію з визиском селянства. Висловіть свою думку щодо заходів царської влади з регламентації кріпацтва. **6.** На підставі аналізу матеріалу про фірму «Брати Яхненки і Симиренко» визначте особливості діяльності перших українських підприємців. Чи можна стверджувати, що політика Наполеона I створила передумови розвитку цукрової промисловості в Україні? **7.** Якими були особливості розвитку міст Наддніпрянщини в цей період? Яке з українських міст у середині XIX ст. було найбільшим за кількістю населення і чому? **8.** Хто такі чумаки? Чим був зумовлений розвиток цього промислу? Чи можна стверджувати, що розвиток чумацького промислу був пов'язаний із залученням українських земель у світовий ринок? **9.** Як відбувався господарський розвиток Півдня впродовж першої половини XIX ст.? Чим соціальні відносини, що склалися на Півдні, відрізнялися від інших регіонів Наддніпрянщини? **10.** Використовуючи додаткові джерела, підготуйте розповідь на тему «Одеса — локомотив розвитку Півдня України». **11.** Яким чином Південь сприяв налагодженню нових господарських зв'язків між окремими регіонами Наддніпрянщини? Поясніть на прикладах. **12.** *Попрацюйте в групах.* Сформулюйте основні риси нової соціально-економічної моделі, що склалася на Півдні впродовж першої половини XIX ст. Розкрийте зміст цих рис. **13.** За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення про єврейські погроми в Одесі, визначивши їх причини, масштаби, ставлення до подій влади і наслідки.

§ 5. РОСІЙСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИ РУХИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати особливості масонства у Наддніпрянщині;
- ▶ порівнювати бачення майбутнього України у програмних документах декабристів;
- ▶ визначати прояви впливу руху декабристів на українські землі;
- ▶ пояснювати, яким був вплив на суспільну ситуацію у Наддніпрянщині польського Листопадового повстання 1830–1831 рр.

1. Що таке масонство? Коли воно виникло в Європі та до чого закликало? 2. Як розвивалися польський та російський напрями визвольного руху у Наддніпрянщині кінця XVIII — у першій третині XIX ст.?

1. Масонство в Україні

На початку XIX ст. у суспільному житті Наддніпрянської України помітну роль стало відігравати масонство, яке поширювалося на ці землі переважно через Польщу та Росію впродовж другої половини минулого століття.

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Його прихильники закликали до морального вдосконалення людей та їх об'єднання, попри релігійні й національні відмінності, на принципах братерства, рівності та взаємодопомоги.

Оскільки до масонів належали представники суспільної еліти, то їхні ложі (осередки діяльності) існували в містах, містечках і поміщицьких маєтках. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вони діяли в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Кам'янці-Подільському тощо. На українських землях діяли польські та російські масонські ложі. Польські масони були опозиційно налаштовані до російської влади й прагнули боротися за відновлення Речі Посполитої. Російські масони своєю метою вважали вдосконалення імперських порядків відповідно до принципів масонства.

Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож стала формою прояву власних опозиційних настроїв.

Масонські знаки і символи

*Прийняття нового члена
масонської ложі*

Вони поступово еволюціонували від роздумів над шляхами морального вдосконалення людини до пошуку способів зміни існуючих політичних порядків.

У 1817 р. відомими масонськими ложами Наддніпрянщини були «Понт Евксинський», «Три царства природи» в Одесі, «Мінерва» в селі Буцьківці на Поділлі, «З'єднані слов'яни» у Києві, «Любов до істини» в Полтаві. До київської ложі «З'єднані слов'яни» належали поляки, росіяни та українці.

Більшість становили поляки, та все ж ложа висловлювала загальнослов'янські прагнення: звільнення всіх слов'ян із-під влади імперій та об'єднання їх у єдиний союз. Найбільше українців було в полтавській ложі «Любов до істини». До неї належали І. Котляревський, В. Капніст, В. Тарновський, В. Лукашевич. Інтереси полтавських масонів відображали світогляд лівобережних дворян-автономістів, насамперед поширювалися на дослідження минулого України.

Найактивнішою постаттю серед масонів був В. Лукашевич, який виклав свої погляди в «Катехизисі автономістів». Йому приписують і заснування «Малоросійського таємного товариства».

Діяльність масонських лож і таємних організацій на території Російської імперії була заборонена в 1822 р. Однією із причин цього стало те, що масонство почало політизуватися й перетворюватися на опозицію до влади.

? У якому місті існувала масонська ложа «Любов до істини»?

2. Україна у програмних документах декабристів

У перші десятиліття XIX ст. на території Наддніпрянщини діяли таємні опозиційні організації офіцерів російської армії — **декабристи**.

У 1815 р. в Кам'янці-Подільському виникла таємна організація «Залізні персні» на чолі з В. Раєвським, метою діяльності якої було запровадження республіканського ладу й ліквідація кріпацтва. У 1821 р. на Правобережжі, в Тульчині, створено організацію декабристів «Південне товариство», під орудою полковника П. Пестеля, а роком пізніше в Петербурзі утворилося «Північне товариство», керівником якого став М. Муравйов.

Усі таємні товариства декабристів виробили програми перебудови Російської імперії. Програму «Південного товариства» — «Руську правду»

Декабристи — учасники таємних організацій у Петербурзі та в Україні, які готували державний переворот, спрямований на повалення самодержавства і кріпацтва. Здійснити його спробували 14 грудня 1825 р. у Петербурзі. Місяць виступу опозиціонерів і дав згодом назву рухові.

склав П. Пестель. Вона передбачала перетворення імперії на унітарну республіку з однопалатним парламентом, скасування кріпацтва. За Україною, якою він уважав лише Малоросію (Чернігівська і Полтавська губернії), жодних державних прав не визнавали.

За програмою «Північного товариства» — «Конституцією», що розробив М. Муравйов, Росія мала стати конституційною монархією з федеративним устроєм на зразок США. Кріпацтво хотіли скасовувати, здійснити демократичні реформи. Країну поділити на 14 федеративних штатів. Українські землі мали належати до чотирьох штатів:

Дніпровського (столиця — Смоленськ), Бузького (Київ), Чорноморського (Одеса) та Українського (Харків).

Програмними документами «Товариства об'єднаних слов'ян», яке утворили 1823 р. в Новограді-Волинському офіцери-брати Андрій і Петро Борисови, були «Правила» та «Клятвена обіцянка». У них метою проголошено встановлення демократичного республіканського ладу та скасування кріпацтва.

На відміну від інших організацій декабристів, «Товариство об'єднаних слов'ян» висловлювало ідею визволення всіх слов'янських народів від монаршого самовладдя та об'єднання їх у федерацію слов'янських республік. До цього союзу мали увійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Далмація, Хорватія, Угорщина і Трансильванія. Проте створення Української держави як окремого члена слов'янського союзу члени товариства (хоча серед них були й українці) не передбачали.

? Яке місце займала Україна у програмних документах декабристів?

3. Виступ декабристів та його наслідки

14 грудня 1825 р. у день присяги новому імператорові Миколі I, який сів на престол після смерті Олександра I, декабристи організували повстання в Петербурзі. Вони вивели на Сенатську площу 3 тис. озброєних солдатів і чекали задоволення своїх вимог. Увечері імператор Микола I, зібравши вірні війська, наказав розстріляти повсталих із гармат.

Через два тижні після цих подій підняв повстання Чернігівський піхотний полк, розташований на Київщині. Уряд спрямував проти нього каральні частини, які 3 січня 1826 р. розгромили бунтівників.

Засідання гуртка декабристів

- ↑ Розгляньте картину, складіть за нею розповідь про засідання гуртка декабристів. Обов'язково вкажіть: хто міг бути присутнім на засіданні, які питання обговорювали.

Декабристський рух мав проросійський характер й обмежувався переважно офіцерами армії. Політична байдужість декабристів до майбутнього народів, пригноблених імперією, була однією з причин їхньої поразки. На українських землях він, зокрема, показав, що тут не може перемогти суспільний рух, який не підтримують українці.

? Коли було придушено декабристський рух?

4. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна

17 листопада 1830 р. у Варшаві розпочалося національно-визвольне повстання проти російського панування (**Листопадове повстання**). Імператорський намісник та його війська змушені були залишити Польщу. Національний уряд, створений у Варшаві в результаті перемоги повстання, оприлюднив програму боротьби за відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і спробував поширити рух на територію Литви, Білорусії та Правобережної України.

Розуміючи нестачу сил для боротьби з імперією, повстанці висловили гасло: «За нашу і вашу свободу!». Вони сподівалися, що знайдуть підтримку в опозиційних колах росіян, українців, білорусів і литовців.

На початку квітня 1830 р. на Правобережжя вступив кавалерійський корпус польських повстанців. Українське селянство, котре було більшістю населення краю, сприймало повстання як чужу для себе «панську справу».

У середині червня 1831 р. російські каральні війська розгромили сили повстанців на Правобережжі. Всього на Правобережній Україні в повстанні взяли участь близько 5600 осіб, із яких 74 % становили польські поміщики й шляхта.

? Як українці поставилися до польського повстання 1830–1831 рр.?

*Повстання
Чернігівського полку*

*Прапор повстанців 1830-го.
«Польська» сторона...*

«Руська» сторона прапора

Під час повстання 1830–1831 рр. народилося знамените гасло польських демократів, звернене до населення Правобережної України: «За нашу і вашу свободу!».

5. Політика російського уряду в Україні після придушення польського повстання

Після придушення повстання 1830–1831 рр. імперський уряд посилив політику русифікації українських земель.

На Правобережжі російська мова стала єдиною офіційною мовою, впродовж кількох місяців на неї перейшли всі школи й судочинство. Кременецький ліцей, що був центром польської освіти та культури, ліквідували. Його бібліотеку — 50 тис. томів — та викладачів перевели до створеного **1834 р.** Київського університету Св. Володимира, який, згідно із задумом міністра освіти імперії С. Уварова, мав «поширювати російську культуру й російську національність на спольщених землях Західної Росії».

За звинуваченнями в участі у повстанні зі 100 тис. польських дворян Правобережжя позбавили маєтків і вивели із дворянського стану 64 тис. осіб. У краю було закрито 61 католицький монастир та більшість костелів. У **1839 р.** за «добровільним бажанням» греко-католицьких ієрархів греко-католицьку церкву на Правобережжі ліквідовано й об'єднано з православною.

Київський університет
Св. Володимира

? Коли було ліквідовано греко-католицьку церкву на Правобережжі?

i **Позиція українського селянства
щодо польського повстання**

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Охарактеризуйте особливості масонського руху в Наддніпрянській Україні. Чи можна стверджувати, що масонство сприяло згуртуванню опозиційних російському самодержавству сил? **2.** Як визначено майбутнє України у програмних документах декабристів? Чому декабристи не мали єдиного погляду з цього питання? Чому виступ декабристів зазнав поразки? **3.** За допомогою додаткових джерел висловіть припущення, чи була закономірною поразка декабристів? Думку обґрунтуйте. **4. Обговоріть.** Як польське повстання 1830–1831 рр. вплинуло на російську політику в Наддніпрянщині? Складіть перелік заходів влади й оцініть їх. **5. Попрацюйте в групах.** Визначте спільне й відмінне у польському, російському та українському визвольних рухах, що діяли у Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

§ 6. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, як формувалась українська національна ідея;
- ▶ аналізувати особливості початку українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині;
- ▶ визначити значення для українського національного відродження «Енеїди» І. Котляревського та «Історії Русів»;
- ▶ розкрити зміст та основні ідеї програми і діяльності Кирило-Мефодіївського братства;
- ▶ характеризувати внесок Тараса Шевченка в українське національне відродження.

1. Як козацька старшина боролася за збереження / відновлення автономних прав Гетьманщини у XVIII ст.? 2. Яким був національний склад населення Наддніпрянської України? 3. Що таке національне відродження? На які етапи його поділяють?

1. Початок формування української національної ідеї

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. у Наддніпрянщині розвивалися і взаємодіяли кілька визвольних рухів, опозиційних політиці російського царизму.

Польський напрямок визвольного руху об'єднував польських патріотів, які мріяли про відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Російський напрямок ототожнювався з тими представниками російського дворянства, які домагалися лібералізації імперських порядків. Переважну більшість членів таємних організацій, які вони утворили у Наддніпрянщині, становили офіцери розташованих тут частин російської армії.

Український напрямок об'єднував патріотів, які стали на шлях боротьби проти імперського панування, за національне пробудження українського народу. На його розвиток впливали **історична пам'ять народу**, європейські суспільно-політичні ідеї, а також діяльність представників польських та російських опозиційних організацій у Наддніпрянщині. У середовищі українських патріотів формувалися основи **національної ідеї** українців.

Історична пам'ять — спільні уявлення про минуле, які передає з покоління у покоління у вигляді узагальнених образів певний народ.

Національна ідея — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певного народу, що підтримує його переважна більшість.

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. українська ідея у Наддніпрянщині еволюціонувала від спроб відновлення автономії України з ініціативи нащадків козацької старшини до першої спроби висунути програму національного визволення українського народу, що здійснили представники Кирило-Мефодіївського братства.

? Що таке національна ідея?

2. Боротьба за відновлення автономії України

На Лівобережжі після того, як російський уряд ліквідував Гетьманщину, серед колишньої козацької старшини було чимало незадоволених цим рішенням. Демонстративним виявом протесту став учинок вихідця з Полтавщини **Василя Капніста** (1758–1823), який 1782 р. залишив державну службу на високій посаді в Петербурзі й повернувся до України. Того ж року написана його «Ода на рабство», де він засудив політичне поневолення Батьківщини й кріпосне право, яке імперський уряд поширив на українські землі.

*Василь Капніст
(1758–1823)*

Коли 1785 р. імператриця Катерина II поширила на колишню козацьку старшину права і привілеї російського дворянства, опозиційні настрої серед української еліти почали спадати. Проте залишалось чимало опозиційно налаштованих малоросійських дворян, яких за їхні погляди називали автономістами. На території колишньої Гетьманщини вони засновували патріотичні гуртки. Найвідомішим був гурток у Новгороді-Сіверському. Гуртківці поширювали публіцистичні твори антиімперської спрямованості (так звані промови гетьманів П. Полуботка та І. Мазепи), розробляли проекти створення в Новгороді-Сіверському університету й академії наук («Академічне зібрання»), допомагали збирати матеріали до перших праць з історії України.

У 1791 р. В. Капніст, за дорученням дворян-автономістів, поїхав до Берліна. Він намагався знайти підтримку для боротьби проти імперського панування в Україні. Однозначної відповіді не отримав, але цей учинок став свідченням його рішучості боротися за долю своєї Батьківщини.

? Якою була мета місії В. Капніста до Берліна? Чи мала вона шанс на успіх? Чому Капніст звернувся саме до Пруссії?

3. «Історія Русів»

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у середовищі дворян-автономістів було створено історико-політичний твір «Історія Русів». Точна дата написання й ім'я автора невідомі. Написано його було, ймовірно, на Новгород-Сіверщині. Віднайшли рукопис «Історія Русів» 1828 р. в одному з родинних архівів на Чернігівщині й тривалий час поширювали в ру-

копійних копіях. У 1846 р. твір було надруковано в Москві з ініціативи українського історика О. Бодяньського.

У напівхудожній формі автор твору пропонує огляд історії українського народу та його державності від найдавніших часів до 1769 року. Ця праця стверджує невід'ємне право українського народу на самостійний розвиток, вважає свободу одним із природних прав людини й застосовує цей принцип до українського народу. У творі йдеться, що, ліквідувавши автономію Гетьманщини, російська влада порушила умови Переяславської угоди 1654 року. В цьому відображено обмеженість поглядів дворян-автономістів, які виступали лише за те, щоб Російська імперія дотримувалася Переяславської угоди.

? Якою була провідна ідея «Історії Русів»?

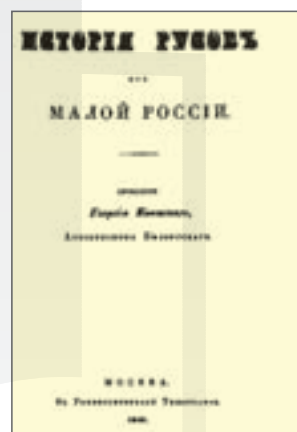
4. Початок українського національного відродження на Лівобережжі

Поштовхом до національного відродження на Лівобережжі стали пошуки нащадками козацької старшини історичних документів, що могли підтвердити їхні претензії на отримання привілейованого статусу російського дворянства.

Боротьба лівобережної шляхти і старшини за визнання прав на російське дворянство, що тривала до 1835 р., мала далекосяжні результати. Необхідність звернення до власної історії сприяла пробудженню національної самосвідомості українців Лівобережжя.

У цей час видані перші етнографічні та історичні твори, написані дослідниками-аматорами. Серед перших праць з історії України були «Літописна розповідь про Малоросію» О. Рігельмана, «Записки про Малоросію, її мешканців і твори» Я. Марковича, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського. Першу збірку українських історичних пісень видав 1819 р. у Петербурзі князь Д. Цертелєв. Величезне значення для розвитку української мови мала переробка «Енеїди» Вергілія, що здійснив І. Котляревський. Він першим наважився написати й видати у 1798 р. літературний твір українською народною мовою. Великий талант автора сприяв популяризації народної мови в освічених колах Лівобережжя.

? Що стало поштовхом до національного відродження у Лівобережній Україні?

Титульна сторінка друкованого видання «Історії Русів»

Титульна сторінка першого видання «Енеїди» І. Котляревського

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасний стан, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

5. Початок українського відродження на Слобожанщині

На Слобожанщині розгортання українського національного відродження пов'язане з відкриттям у 1805 р. Харківського університету. Це був перший вищий навчальний і науковий заклад європейського типу на українських землях, підвладних Російській імперії. Ініціатором його створення став слобідський дворянин, учений, громадський діяч і просвітитель **Василь Каразін (1773–1842)**.

Василь Каразін

Викладати у новоствореному університеті В. Каразін запросив найвідоміших тогочасних європейських учених. У перше десятиліття його діяльності тут працювали 29 професорів із Західної Європи. Вони озаймовували студентів із поширеними тоді в Європі суспільно-економічними та ідейно-політичними течіями. Із випускників Харківського університету сформувався нове покоління патріотів, яке наприкінці 20-х рр. XIX ст. зайняло чільне місце в українському національному русі у Наддніпрянщині. Серед «харківських романтиків», як їх тоді називали, були І. Срезневський, О. Шпигоцький, О. Євєцький, І. Розковшенко та інші. Вони вивчали українські звичаї, історію, займалися літературною діяльністю. Так, результатом діяльності харківських романтиків став виданий 1831 р. з ініціативи І. Срезневського «Український альманах», де містилися народні пісні й твори, що написали харківські поети. Перетворенню Харківського університету на колыску нової української культури сприяла його видавнича діяльність. У друкарні університету виходили наукові праці, підручники, твори художньої літератури тощо. Університет сприяв випуску на Слобожанщині перших українських періодичних видань — газети «Харьковский еженедельник» (1812 р.) та журналу «Украинский вестник» (1816 р.). На сторінках останнього було вперше надруковано українською мовою твори П. Гулака-Артемівського та Г. Квітки-Основ'яненка.

Коли було відкрито Харківський університет? Хто відіграв вагому роль у його заснуванні?

6. Українське національне відродження в 30–40-х рр. XIX ст.

У 30–40-х рр. XIX ст. тривав розвиток українського національного руху в Наддніпрянщині.

Відкриття в Києві університету Св. Володимира сприяло тому, що на початку 40-х рр. XIX ст. сюди перемістився центр українського націо-

нально-культурного життя. Навколо університету згуртувалися молоді українські патріоти, серед яких були В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та інші. У 1845 р. посаду викладача університету отримав Т. Шевченко. На відміну від попередників, серед яких переважали дворяни, представники нової хвилі українського національного руху належали до різних соціальних верств.

У 30-х рр. XIX ст. українські літературні гуртки виникли в імперській столиці — Петербурзі. Під впливом «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» Миколи Гоголя, який там жив і працював, багато прихильників серед місцевої еліти ознайомилися з українськими народними піснями. У 1831–1845 рр. тут перебував також Тарас Шевченко. 1840 р. у Петербурзі вийшло перше видання його «Кобзаря». Велике значення мало те, що у Петербурзі 1841 р. письменник Євген Гребінка видав альманах «Ластівка», в якому вперше всі твори було написано українською мовою.

«Кобзар» 1840 року видання

Т. Шевченко серед приятелів: з Г. Честахівським, братами О. та М. Лазаревськими і П. Якушкіним. 1859 р.

? До якого регіону України і чому перемістився центр українського руху в 40-х роках XIX ст.?

7. Кирило-Мефодіївське братство

Уособленням нового покоління українських діячів 40-х рр. стало Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Його історія пов'язана з появою в Київському університеті Миколи Костомарова. Він згуртував навколо себе молодь, захоплену ідеями романтизму. На початку 1846 р. гурток перетворився на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Ініціаторами створення братства стали полтавський учитель В. Білозерський, державний службовець П. Гулак, історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович. Товариство було назване на честь проповідників християнства серед слов'янських народів — братів Кирила і Мефодія.

Кількість членів братства на той час становила 12 осіб. Залишається нез'ясованим питання належності до Товариства Т. Шевченка. Найімовірніше, братчики, які товаришували з ним, не залучали його до товари-

ства, хоча він і бував на його засіданнях, навіть не знаючи про це.

Кирило-мефодіївці провадили наукову діяльність, виступали з лекціями у навчальних закладах Києва, поширюючи завдяки цьому свої ідеї. Значну увагу приділяли вони просвітницькій діяльності, збирали кошти на відкриття народних шкіл, писали шкільні підручники.

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства тривала чотирнадцять місяців і припинилася через арешти його членів. Подальше слідство не виявило шкоди у діяльності товариства, але найбільше збентежили імперських урядовців програмні цілі товариства, викладені в його документах. За це, власне, братчиків і покарали.

У палких суперечках між братчиками народжувалися програмні документи товариства. Одні наполягали на першочерговості знищення кріпацтва і визволенні з-під російської влади. Інші вважали головними християнські ідеали і створення спілки слов'янських народів або віддавали пріоритет ідеї національного визволення. Ці погляди відображені у «Книзі буття українського народу» й «Статуті слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», що написав лідер братчиків **Микола Костомаров** (1817–1885). Викладена в документах товариства програма перебу-

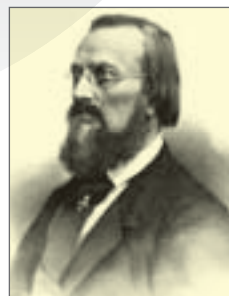

↑ Розгляньте картину і складіть розповідь про засідання Кирило-Мефодіївського братства.

Микола Костомаров — прозаїк і публіцист, історик й етнограф, громадсько-політичний діяч та поет. Після закінчення гімназії вступив до Харківського університету. Там, при спілкуванні з такими яскравими особистостями, як А. Бекетов, П. Гулак-Артемівський, І. Срезневський, формувався його світогляд. Десять років після закінчення університету він присвятив науковій праці, написав свій перший художній твір — драму «Сава Чалий», а 1846 р. став професором кафедри російської історії Київського університету.

Микола Костомаров відіграв роль ідейного провідника Кирило-Мефодіївського товариства, за що й поплатився ув'язненням та семирічним засланням. Основні дослідження він присвячував українській історії XVI–XVIII ст. Найвідомішими з них є праці «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці».

*Микола
Костомаров
(1817–1885)*

дови суспільного життя була спробою поєднати національну, християнську і соціальні ідеї.

Реалізацію *національної ідеї* пов'язували зі створенням слов'янської спілки християнських республік з Україною на чолі.

У вірі в можливість і потребу перебудувати все суспільне життя на основі християнських ідеалів відображена християнська ідея. «Форми правління, законодавство, право власності й освіта в усіх слов'ян, — зазначено у «Статуті...», — повинні спиратися на святу релігію Господа нашого Ісуса Христа».

Здійснення *соціальної ідеї* братчики пов'язували насамперед, із ліквідацією кріпацтва і станової нерівності. У «Статуті...» висловлені вимоги дотримання повної рівності всіх громадян, незалежно від їхнього «народження, християнського віросповідання та майнового стану».

Головними засобами для досягнення своєї мети братчики вважали поширення освіти серед народу та мирну проповідь. У скороченому вигляді програмні ідеї братства було викладено у прокламаціях «До братів українців» та «До братів великоросів і поляків». Їхньою метою були пропаганда і поширення своїх ідей серед інших слов'янських народів.

У березні 1847 р. за доносом провокатора О. Петрова членів товариства заарештували. Слідство у справі братчиків тривало в Петербурзі впродовж трьох місяців. Про його результати шеф жандармів граф Орлов доповів імператорові таке: «Товариство св. Кирила і Мефодія було не більше ніж ученою маячнею трьох молодиків. Його засновники **М. Гулак**, **В. Білозерський** і **М. Костомаров** не були спроможними ні залучити до товариства військових чи народ, ні стати причиною повстання». Братчики зазнали порівняно незначних покарань. Разом із братчиками покарали і Т. Шевченка. На його долю випали найбільші переслідування. Тараса Шевченка відіслали у солдати окремого Оренбурзького корпусу із забороною писати і малювати.

Василь
Білозерський

- ?** Коли існувало Кирило-Мефодіївське братство?
- ?** Який твір став програмним документом братства?

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало недовго, однак справило значний вплив на подальший розвиток українського національного руху. У програмних документах товариства вперше було здійснено спробу по-

i Пропозиції графа О. Орлова імператорові стосовно характеру імперської політики у Наддніпрянщині після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства

єднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та ідеєю слов'янської єдності.

Покарання братчиків не відштовхнуло їхніх наступників від боротьби за українську справу. Навпаки, ореол мучеництва, який закріпився за ними, зробив цю боротьбу привабливішою для українських патріотів наступних поколінь.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Обговоріть. У яких умовах формувалась українська національна ідея наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.? Сформулюйте узагальнювальний висновок. **2.** Із якими подіями пов'язаний початок українського національного відродження на Лівобережжі? Складіть хронологію подій. **3.** Чим були зумовлені автономістські погляди частини українського дворянства? **4.** Чому заснування Харківського університету сприяло розвитку українського руху? **5. Працюйте в групах.** Чому твір «Історія Русів» є відображенням ідей українського національного руху початку XIX ст.? **6.** Охарактеризуйте розвиток українського національного руху в 30–40-х рр. XIX ст. Вкажіть його центри, гасла, лідерів. **7.** Як утворилося й діяло Кирило-Мефодіївське братство? Розкрийте зміст ідей, сформульованих у програмних документах братства. **8.** Підтвердьте або спростуйте за допомогою фактів наведені судження: а) новгород-сіверський патріотичний гурток став зародком українського відродження на Лівобережжі; б) Харків — центр першої хвилі українського відродження у Наддніпрянщині.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»

РОЗДІЛ II

Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, яким було національне й соціальне становище населення західноукраїнських земель;
- ▶ визначати особливості політики австрійського уряду щодо українців.

1. До яких держав у середині XVIII ст. належали Галичина, Буковина й Закарпаття? 2. Внаслідок яких подій вони ввійшли до складу Австрійської імперії?

1. Національне та соціальне становище українців під владою австрійських Габсбургів

Кількість населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. становила 2,5 млн, а на початок XX ст. зросла до 6,4 млн осіб. Українське населення західно-українських земель австрійська влада в офіційних документах називала «рутенами», а вони самі себе — русинами. Впродовж XIX ст. серед галицьких і буковинських русинів набуло поширення нове національне ім'я — українці. Однак у Закарпатті українське населення і досі використовує як самоназву — русини.

У релігійній площині, сповідуючи християнство, українці Буковини, як і Наддніпрянщини, були православними, а Галичини й Закарпаття — греко-католиками.

Наприкінці XVIII ст. із 2,2 млн населення Східної Галичини українці становили приблизно 71 %, поляки — 22 %, євреї — 6 %. Однак поляки, хоча й були меншістю, займали панівне становище у краї. Українців се-

Греко-католицький священник

Вагомим є внесок греко-католицького духовництва у захист галицьких і закарпатських русинів від окатоличення, полонізації та мадяризації. На відміну від римо-католиків, греко-католицьким священникам було дозволено одружуватися.

Свої духовні обов'язки священники поєднували із селянською працею, заробляючи на утримання родин. Їхні сини здебільшого продовжували справу батьків. Греко-католицьке духовництво мало беззастережну довіру селянства. У результаті цього в тогочасних історичних умовах воно стало єдиною можливою суспільною елітою для галицьких і закарпатських русинів.

ред великих землевласників та міських верхів майже не було. Переважну більшість українців становили селянство і греко-католицьке духовництво. Саме останнє й було єдиним представником освічених верств серед галицьких русинів, виразником їхніх інтересів.

Населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, тис. км ²	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Серед них українців, %
Східна Галичина	55	2200	71
Північна Буковина	5,3	75	69
Закарпаття	14,7	250	40

Кількість населення комітатів Закарпаття наприкінці XVIII ст. становила близько 250 тис. осіб. Національний склад їх був строкатим. Окрім русинів-українців (яких було 40 % населення), тут проживали угорці, євреї, німці, чехи, словаки, румуни та ін.

Вірність традиціям свого народу зберігало греко-католицьке духовництво.

Схоже становище було і на Буковині. Наприкінці XVIII ст. тут налічувалося близько 75 тис. населення, серед якого українці становили 69 %. Більшістю серед представників інших народів були румуни, євреї, німці та поляки. Панівне становище в регіоні посідали румунські бояри-землевласники. Більшість українського населення становили селяни. Українська шляхта зрумунізувалася ще в попередні століття. Розгортанню румунізації населення Буковини опиралася лише невелика верства місцевого православного духовництва.

? Які народи, крім українців, проживали на західноукраїнських землях?

Приєднання до Австрійської імперії спричинило для західних українців, як і для наддніпрянських, чимало змін. Вони також опинилися у

Марія-Терезія

складі імперської структури управління, прикметні риси якої — переважання інтересів центру, засилля чиновництва, прагнення до регламентації життя підданих розпорядженнями зі столиці.

Однак у ставленні Австрійської та Російської імперій до українських земель були також значні відмінності. Австрійський уряд ніколи не намагався стверджувати, що українські землі є корінними імперськими землями, а лише доводив своє право володіти ними, визнаючи, що їх населяють інші народи. Тому австрійська влада не намагалася нав'язувати своїм підданам єдину загальноімперську культуру.

Денаціоналізація — втрата певним народом рис власної національної ідентичності й поступове поглинання іншими культурами.

Йосиф II

Західноукраїнські землі дісталися австрійській владі в занедбаному економічному стані. Габсбурги не збиралися утримувати ці землі за рахунок центру, а розраховували на них як на джерело поповнення особового складу армії і надходжень до державної скарбниці. У 70–80-х рр. XVIII ст. на західноукраїнських землях відбулося чимало змін, пов'язаних зі здійсненням в усій імперії реформ імператриці Марії-Терезії та її сина Йосифа II. Але всі ці зміни не вирвали населення цих земель з відсталості та злиднів.

2. Стан господарства і характер економічних відносин

Західноукраїнські землі за рівнем свого економічного розвитку значно поступалися іншим регіонам імперії Габсбургів. Основою економіки краю було сільське господарство. У Східній Галичині переважало землеробство. Впродовж першої половини XIX ст. у краї зростало обезземелення селян. За цей час середній розмір селянських наділів зменшився зі 6 до 4 га, а земельних володінь поміщиків зріс із 400 до 600 га. Землеробство було екстенсивним, а отже, давало низькі врожаї.

На Закарпатті більшість оброблюваних земель використовували для промислового виноградарства, садівництва та землеробства.

У більшій частині Північної Буковини провідну роль у господарстві відігравало землеробство, а в гірських районах — тваринництво, лісорозробки й мисливство.

Переважна більшість західноукраїнського селянства перебувала у вкрай важкому становищі. Панщина замість двох-трьох днів, установ-

лених наприкінці XVIII ст. реформами Марії-Терезії та Йосифа II, сягала шести днів на тиждень. Окрім того, побутували данина натурою, повинності на користь землевласника (літні допоміжні дні, нічна сторожа, толока тощо) і держави (будівництво доріг, мостів, 14-річна військова служба, земельний податок).

Промисловість західноукраїнських земель перебувала у застої. Вона зберігала ремісничо-мануфактурний рівень.

У 30–40-х рр. XIX ст. під впливом промислової революції, яка охопила західні провінції імперії Габсбургів, розпочалося деяке пожвавлення у промисловості Східної Галичини. У 1843 р. підприємства краю встановили перші дві парові машини. Проте фабрично-заводські товари, що завозили із західних провінцій імперії, були дешевші за місцеві вироби і тому спричиняли занепад ремісничо-мануфактурних підприємств регіону.

? Яка галузь господарства становила основу економіки західноукраїнських земель?

? Коли на західноукраїнських землях розпочався промисловий переворот?

3. Розвиток міст і торгівлі

Більшість міст регіону були аграрно-ремісничими. У Східній Галичині серед міст виокремлювався лише Львів, що був порівняно великим адміністративним, промисловим і торговельним центром з домінуючим польським населенням. У Станіславові та Бродях більшість населення становили євреї. У міста та містечка в цей період прибуло багато австрійських чиновників, населені пункти онімечували.

Населення всіх міст та містечок Закарпаття у 30-х рр. XIX ст. становило близько 51 тис. осіб. Найбільшим містом був Ужгород, де проживало близько 6 тис. мешканців. Права самоврядування міста не мали. У складі населення значну частину становили угорці та євреї.

Селянська гуцульська хата в XIX ст.

Вид солеварні в с. Манява Станіславського округу. Середина XIX ст. Літографія з картини А. Ланге

Львів у XIX ст. (гравюра)

Найбільшим економічним, культурним та адміністративним центром Північної Буковини були Чернівці, де на середину XIX ст. проживало близько 20 тис. осіб. Українці у складі міського населення становили меншість. Серед міщан краю було багато румунів, євреїв, австрійців, поляків. У соціальному відношенні більшість тутешнього міського населення становили ремісники, дрібні торговці, люди вільних професій, чорнороби тощо.

Чернівці у першій пол. XIX ст.

? Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим?

Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях жваво торгували переважно єврейські, німецькі та вірменські купці. Вони довозили сюди промислові товари і товари престижного споживання. Водночас купці скуповували за низькими цінами велику рогату худобу й коней, шкури, молочну продукцію, віск, мед, зерно тощо і продавали як у краї, так і за його межами: у центральні райони Австрійської імперії і далі на Захід.

Внутрішня торгівля розвивалася на основі традиційних ярмарків і тижневих базарів. Найбільші на західноукраїнських землях центри ярмаркової торгівлі розташовувалися в Тернополі, Станіславі, Надвірній, Ужгороді, Чернівцях, Садгорі, Вишніці, Заліщиках.

? У чиїх руках перебувала торгівля на західноукраїнських землях?

? Чому край був постачальником сировини на загальноімперський ринок?

4. Соціальні виступи населення

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку зі здійсненням аграрних реформ Йосифа II селяни активізувалися, оскільки зрозуміли їх як звільнення від влади панів. Опір селян виявився настільки сильним, що влада змушена була для його приборкання використати війська.

Безвихідь спричиняла зростання опору. Селяни влаштували розправи над управителями маєтків й панами, підпалювали економію та підприємства своїх гнобителів. Подання колективних скарг до судів спричиняло тривалі судові процеси селянських громад проти землевласників.

У гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, як і раніше, розгортався **рух опришків**.

Роман Свередюк. Опришки

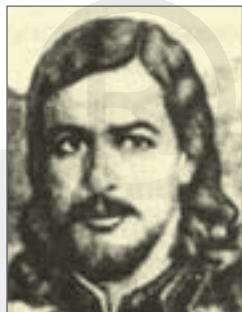

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині й Закарпатті проти соціального гноблення, панування польської, угорської і австрійської шляхти в XVI — першій половині XX ст.

Рух опришків мав багато спільного з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі. Опришки нападали на панські садиби, карали їхніх власників, забирали гроші й майно та віддавали селянам. Особливого розмаху рух набув у 1810–1825 рр. На Буковині тривалий час діяв загін із 30 опришків на чолі з **Мирославом Штолюком**. Лише 1830 р. загін розгромили, а його ватажка стратили.

Також ще у **1830–1831 рр.** Закарпаттям прокотилися «**холерні бунти**». Селяни виступили проти адміністративних заборон за свободу переміщення.

Улітку 1838 р. селянські виступи охопили майже всю Буковину. Придушити їх удалося лише ненадовго. У 1843–1844 рр. тут знову спалахнули заворушення. Із-поміж багатьох селянських ватажків у цей час уславився **Лук'ян Кобилиця** (1812–1851). Спочатку він разом з іншими представниками селянських громад звертався зі скаргами до урядових установ на дії панів. Проте, переконавшись у їхній безрезультатності, селяни почали громити маєтки й відмовлятися виконувати повинності. Для придушення повсталих влада використала війська.

*Лук'ян Кобилиця
(1812–1851)*

Із протоколу допиту Лук'яна Кобилиці про причини виступу селян у 1844 р.

«...Що ж стосується підбурювання підданих... то його треба приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент, друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимпульнської округи усі свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. Із цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Виявилось, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дрдацького про патенти панщини в Галичині та Буковині...»

1. Про які факти діяльності Лук'яна Кобилиці повідомлено в документі?
2. Які риси селянської психології використав Л. Кобилиця, щоби підняти селян на повстання?

Кілька сотень селян заарештували, 238 повстанців покарали киями й різками. А Лук'яна Кубилицю ув'язнили.

У 1846 р. Східну Галичину охопила хвиля селянських виступів, пов'язаних із поширенням сюди польського національно-визвольного повстання із Західної Галичини. Проте галицькі селяни бачили в поляках лише своїх панів-гнобителів і тому підтримали австрійську владу.

Невщухальні виступи селянства змушували владу шукати шляхи розв'язання нагальних соціальних проблем. У 1839 р. угорський сейм надав селянам право вільного відходу від пана за умови виконання повинностей, сплати податків та відсутності боргів. У 40-х рр. XIX ст. почали обговорювати проекти аграрних реформ.

? Що стало причиною масових селянських виступів?

? Де і коли відбулися великі селянські повстання?

 Пандемія холери

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Якими ключовими словами можна охарактеризувати господарський розвиток західноукраїнських земель? Чим вони відрізнялися від становища в Наддніпрянщині? **2.** *Обговоріть.* Які чинники впливали на національний склад населення західноукраїнських земель? Якими були найбільші національні меншини у Східній Галичині, Закарпатті, Північній Буковині? **3.** Порівняйте зміни, що відбулися в житті населення українських земель під владою Російської і Австрійської імперій. Оформіть у вигляді таблиці. **4.** *Попрацюйте в групах.* Поміркуйте, що втратили і що отримали західні українці, опинившись під владою австрійських Габсбургів. Які завдання їм необхідно було вирішувати в нових умовах? **5.** Які характерні риси розвитку міського життя на західноукраїнських землях? **6.** Розкрийте взаємозв'язок між помітним відставанням західноукраїнської промисловості й рівнем розвитку торгівлі. **7.** *Попрацюйте в групах.* Чим були зумовлені значні соціальні виступи у 1-й половині XIX ст. на західноукраїнських землях? Порівняйте причини, форми й характер соціальних протестів, що відбувалися у Наддніпрянщині й на західноукраїнських землях. **8.** За допомогою додаткових джерел створіть схему товарного обігу західноукраїнських земель з іншими регіонами Австрійської імперії.

§ 8. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, в яких формах поширювались ідеї Просвітництва на західноукраїнських землях;
- ▶ характеризувати події, пов'язані з початком українського національного відродження на Закарпатті та в Східній Галичині;
- ▶ розкривати значення діяльності «Руської трійці» для українського руху.

1. На які регіони поділялися західноукраїнські землі? 2. Якими були національний склад і соціальна структура населення Західної України? 3. Яку роль у житті закарпатських і галицьких русинів відігравало греко-католицьке духовництво?

1. Початок українського національного відродження на Закарпатті

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. на західноукраїнських землях, як і в Наддніпрянщині, розпочалося українське національне відродження. Цей процес започаткували на Закарпатті, а в перші десятиліття XIX ст. він поширився у Східній Галичині. В обох регіонах був пов'язаний із просвітницькою діяльністю місцевого греко-католицького духовництва. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося у другій половині XIX ст. Діячів національного відродження на західноукраїнських землях прийнято називати **будителями**.

Будітелі (чеськ. *buditelj*, словац. *buditelia*, словен. *buditelj*, болг. *будители*, буквально — «ті, хто пробуджують», «пробудильники») — діячі національного відродження слов'янських народів, національно свідомі інтелігенція у болгарських, чеських, словацьких, словенських і західноукраїнських землях.

На Закарпатті наприкінці XVIII ст. центром русинського національного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула за часів діяльності єпископа **Андрія Бачинського** (1772–1809 рр.).

Тривала боротьба єпископа за збереження народної культури, сприяння освіті карпатських русинів мала позитивні наслідки.

Наприкінці XVIII ст. у стінах Мукачівської семінарії **Йоаникій Базилович** (1742–1821) написав «Корот-

Йоаникій
Базилович

кий нарис фундації Федора Коріятовича» — першу працю з історії Закарпаття. Її автор одним із перших заявив про існування закарпатських русинів як частини східних слов'ян і показав, що вони мають власних учених, культурно-освітніх діячів, які впродовж століть закладали основи національної культури. За це Й. Базиловича справедливо називали першим «будителем» на Закарпатті.

Особлива його заслуга полягала в тому, що наприкінці XVIII ст. він збагнув процес формування у східних слов'ян окремих народностей. Й. Базилович першим нагадав закарпатцям, що там за Карпатами — Україна, і Закарпаття є її невід'ємною частиною.

Проявами національного пробудження Закарпаття стало зростання потягу до знань. Тоді у краї при церковних громадах було створено приблизно 300 початкових шкіл. Найталановитіші представники закарпатської молоді здобули освіту в провідних європейських університетах і стали відомими вченими. Серед них були Петро Лодій, Іван Орлай, Михайло Поп-Лучкай та ін.

? Кого називали «будителями»? Хто став першим «будителем» Закарпаття?

2. Початок українського національного відродження у Східній Галичині

Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль, що був осередком греко-католицької єпархії. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, працювало чимало освічених представників греко-католицького духовництва, які здобули освіту в «Барбареумі» у Відні. Серед них вирізнялися Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський та інші. Надихав цей гурт русинських патріотів перемишльський єпископ **Михайло Левицький** (1774–1858).

Михайло Левицький за період перебування перемишльським єпископом (1813–1816 рр.) і галицьким митрополитом (1816–1858 рр.) піклувався про заснування народних шкіл та видання для них підручників. Разом з І. Могильницьким домагався запровадження викладання українською мовою у школах Східної Галичини. Проте М. Левицький був консервативною людиною і вважав, що русини мають бути вдячними австрійським Габсбургам. Зокрема, митрополит був ініціатором цензурної заборони альманахів «Зоря» і «Русалка Дністровая».

*Михайло
Левицький
(1774–1858)*

**Андрій
Бачинський**

У 1816 р. за підтримки єпископа **Іван Могильницький** створив «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письма, просвіти й культури серед вірних». Його метою було видання книжок для народу, написаних зрозумілою йому мовою, та організація народних шкіл. Для підготовки вчителів у 1817 р. в Перемишлі відкрили дяко-вчительський інститут. Було також видано кілька підручників та молитовників.

Іван Могильницький і його однодумці вважали, що мова русинів є окремою від польської та російської слов'янською мовою. Для того, щоби створити граматику цієї «славеноруської» мови, він поєднав народну й стару церковнослов'янську мови. Проте нововитвір був штучним і не поширився.

*Іван
Могильницький
(1778–1831)*

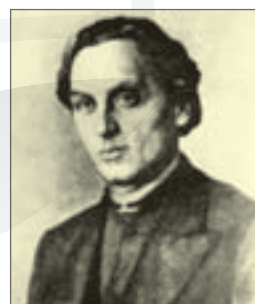
? Хто був засновником Перемишльського культурно-освітнього гуртка?

3. «Руська трійця»

У 30–40-і рр. XIX ст. українське національне відродження у Західній Україні почало переходити від фольклорно-етнографічного до культурницько-літературного етапу. Центром нового етапу стає Львів. Уособлення цього етапу — діяльність «**Руської трійці**» — утвореного у Львові культурно-просвітницького угруповання зі студентів семінарії та університету, що діяло в 1833–1837 рр.

«Руською трійцею» семінаристи називали трьох друзів, об'єднаних спільними поглядами, — **Маркіяна Шашкевича** (1811–1843), **Івана Вагилевича** (1811–1866) та **Якова Головацького** (1814–1888). Натхненником і душею цього гурту був М. Шашкевич. Поступово навколо них об'єдналося близько двадцяти однодумців. Основну увагу «трійчани» приділяли творенню на базі русинської народної мови літературної української.

У 1834 р. «трійчани» підготували до видання альманах «Зоря», що містив українські народні пісні,

*Маркіян
Шашкевич*

У 1836 р. М. Шашкевич, аби довести, що українською мовою можна проголосувати богословські ідеї, уперше в історії Східної Галичини виступив нею із промовою в музеї семінарії перед духівництвом і гостями. Відтоді вживання української мови у публічному спілкуванні, виступах стало здобувати дедалі більше прихильників.

твори самих гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Головними ідеями творів збірки були:

- оспівування героїчної визвольної боротьби українського народу і засудження його поневолювачів;
- ушлявлення народних ватажків — борців за визволення українців;
- визнання існування єдиного українського народу, який через поневолення Австрійською та Російською імперіями роз'єднаний державними кордонами;
- заклик до українських патріотів змагатися за об'єднання галицьких русинів і наддніпрянських українців.

Проголосивши ці ідеї, члени «Руської трійці» за короткий історичний термін зуміли перейти від популяризації української мови до спроб сформулювати нові орієнтири для боротьби за національне визволення галицьких русинів. Видання альманаху заборонила цензура. Діяльністю гуртка зацікавилася поліція. Проте «трійчани» не припинили своєї діяльності. Вони вилучили зі збірки «Зоря» твори, що дратували цензорів, змінили її назву на «Русалка Дністровая» і знову спробували видати.

Яків Головацький домовився зі своїми друзями, прибічниками слов'янського відродження (хорватами, чехами, словаками, сербами), про видання «Русалки Дністрової» в Буді (столиці тодішньої Угорщини, що належала до Австрійської імперії) накладом 1 тис. примірників. У 1836 р. альманах було видано. Проте влада заборонила його поширювати, а увесь наклад конфіскувала. Врятувати пощастило лише 200 примірників, які «трійчани» встигли розпродати, подарувати друзям або залишити собі. Упорядників і авторів альманаху влада притягла до відповідальності за небезпечну для держави діяльність. Гурток «Руська трійця» саморозпустився.

Ідеї збірок «Зоря» та «Русалка Дністровая», котрі заборонила цензура, доніс до громадськості Я. Головацький у публікованому впродовж 1845–1847 рр. у Відні альманаху «Вінок русинам на обжинки». У 1846 р. Я. Головацький надрукував статтю «Становище русинів у Галичині», де сформулював основні програмні засади українського руху. Головна руська рада, що виникла 1848 р., поклала їх, на думку сучасних істориків, в основу своєї діяльності.

Яків Головацький

Іван Вагилевич

Титульна сторінка першого видання «Русалки Дністрової»

Подальша доля учасників «Руської трійці» склалася по-різному. Маркіян Шашкевич помер у 1843 р. Іван Вагилевич під час революції 1848–1849 рр. приєднався до пропольської організації «Руський собор» й обстоював ідею союзу українців і поляків. Яків Головацький у 1850 х рр. став засновником галицького москвофільства, вважаючи українців Галичини частиною російського народу.

«Руська трійця»

Головне завдання: піднесення статусу української мови, розширення сфери її вжитку і впливу, прагнення «підняти дух народний, просвітити народ», сприяти пробудженню його національної свідомості

1833 рік — видання рукописного збірника власних поезій та перекладів «Син Русі»

1834 рік — видання збірника «Зоря», що містив народні пісні, твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали

1836 рік — М. Шашкевич готує підручник для молодших школярів — «Читанку», написану живою українською мовою

1836 рік — видання альманаху «Русалка Дністровая» у Буді. Тут були надруковані народні пісні, думи, перекази, історичні документи

❓ Кого називали «Руською трійцею»?

❓ Коли була видана «Русалка Дністровая»?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. У якому регіоні Західної України наприкінці XVIII ст. розпочалось українське національне відродження? Поміркуйте, чому саме там.
2. Охарактеризуйте роль греко-католицького духовництва на початку українського відродження на Закарпатті й у Східній Галичині.
3. *Обговоріть.* Яку роль у становленні національної свідомості галицьких русинів відіграла діяльність «Руської трійці»?
4. Виступаючи за заборону видання «Русалки Дністрової», представники галицького греко-католицького духовництва стверджували, що «нагадування про сумні історичні події, пов'язані з релігійним і політичним гнобленням, викликали б гіркі почуття...». Директор департаменту львівської поліції заявляв: «Досить клопоту нам завдають поляки, а ці шаленці намагаються відродити покладену до гробу русинську націю».
5. *Попрацюйте в групах.* Чому, на вашу думку, греко-католицьке духовництво, яке започаткувало українське відродження у краї, виступило проти видання альманаху? Чи можна вбачати у відмові представників австрійської влади одночасне визнання заслуг «Руської трійці»? Чому?

§ 9. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати обставини створення, програму й діяльність Головної руської ради;
- ▶ визначати особливості розгляду українського питання на Слов'янському з'їзді у Празі;
- ▶ характеризувати селянський рух на Буковині в період революції 1848–1849 рр.;
- ▶ визначати характерні риси українського національно-визвольного руху на Закарпатті в 1848–1849 рр.

1. Які соціальні проблеми були на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.? 2. Як розвивався український національний рух у Західній Україні в цей період?

1. Початок революційних подій у Східній Галичині

У лютому 1848 р. у Франції спалахнула революція, яка швидко поширилася на італійські та німецькі землі, Австрійську імперію. У результаті перемоги Березневого повстання 1848 р. імператор погодився надати своїм підданам демократичні свободи та оголосив вибори до першого загальноімперського конституційного рейхстагу (парламенту), який мав прийняти нові закони.

У Галичині, коли сюди надійшли повідомлення про віденські події, першими почали діяти поляки. Вони вимагали надання широкої авто-

«Весна народів»

- ⬆ Що хотів показати художник цією картиною? Чому вона називається «Весна народів»?

номії Галичини, яку вважали тільки польським краєм, розраховуючи, що з неї розпочнеться відродження польської держави. Сподіваючись залучити на свій бік селянство, вони висловили вимогу скасування панщини.

13 квітня у Львові поляки створили свій представницький орган — **Центральну раду народову**, стали формувати окружні польські ради й загони національної гвардії. У відповідь на це галицькі русини, яких ті проігнорували, **2 травня 1848 р. створили Головну руську раду**, виникнення котрої фактично заперечувало претензії поляків виступати від усього населення Галичини.

Революційна хвиля 1848 р. спричинила ліквідацію залишків кріпосницьких відносин на західноукраїнських землях. **18 березня 1848 р.**, на третій день революції, угорський сейм прийняв закон про скасування панщини й надання у власність селян третини оброблюваної землі. Дія цього закону поширювалася на Закарпаття, що перебувало під владою Угорщини.

В. Шаталін. Повстання селян на Буковині

Головна руська рада — орган громадського самоврядування українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху в Східній Галичині.

«Зоря Галицькая» — перша україномовна газета

Засідання Головної руської ради

- ▲ Розгляньте малюнок, підготуйте за ним розповідь про засідання Головної руської ради. Висловіть припущення, які питання обговорювали на засіданнях.

У Східній Галичині про скасування панщини й надання права власності селян на землю, яку вони обробляли, було оголошено **22 квітня**. Улітку 1848 р., коли селянські заворушення охопили Буковину, австрійська влада рішенням від **9 серпня** ліквідувала кріпацтво і тут.

У результаті аграрної реформи 1848 р. було ліквідовано залишки старих зв'язків між селянами й землевласниками. Селяни отримали громадянські права (змінювати місце проживання, обирати та бути обраними), стали власниками землі.

? Якими були перші здобутки революції для українців?

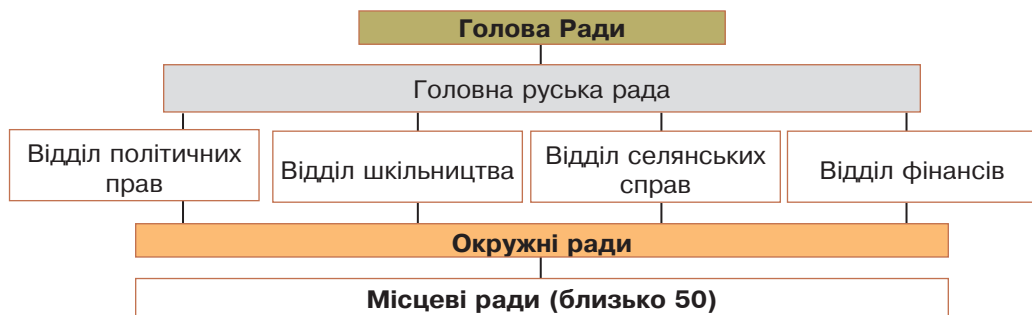
2. Діяльність Головної руської ради

Головна руська рада складалась із 30-ти постійних членів, серед яких одну половину становили представники греко-католицького духовництва, другу — світська інтелігенція. Рада поділялася на окремі відділи — політичних прав, шкільництва, селянських справ та ін. З її ініціативи у краї засновували близько 50 окружних та місцевих руських рад. Рада організувала власну національну гвардію. Першим головою Ради було обрано єпископа **Григорія Яхимовича** (1792–1863). Свої вимоги Головна руська рада вперше сформулювала в петиції на ім'я імператора, врученій губернаторові краю, графу **Францові Стадіону** (1806–1853), де виступала:

*Григорій Яхимович,
перший голова
ГУР*

- за впровадження української мови у школах та діловодстві краю;
- забезпечення для українців, як і для поляків, рівних можливостей займати адміністративні посади;
- можливість призначати на посади в адміністрації краю лише тих чиновників, які володіють українською мовою.

Із відозви Головної руської ради до руського народу, опублікованої 15 травня 1848 р.

У першому номері щотижневої газети «Зоря галицька» (її заснувала Рада) від 15 травня 1848 р. містилася відозва до галицьких русинів, де були сформульовані програмні засади її діяльності.

Вимоги, які висувала Головна руська рада, здобули широку підтримку серед галицьких українців. Рада багато зробила для розвитку українського національно-культурного життя в краї. У липні 1848 р. завдяки її зусиллям було засновано **Галицько-руську матицю** — товариство,

що видавало дешеві книжки для народу українською мовою. У жовтні того ж року зібрався у Львові Собор руських учених — з'їзд діячів науки, в якому взяли участь близько 100 учасників. Він, зокрема, ухвалив рішення, що українська мова має базуватися на народній мові, для письма необхідно використовувати слов'янську кирилицю, а не латинський алфавіт. Тоді ж у Львові розпочали будівництво Народного дому з бібліотекою й музеєм. Завдяки зусиллям Ради 1849 р. у Львівському університеті відкрили кафедру української мови та літератури, яку очолив М. Головацький.

Діяльність Головної руської ради викликала занепокоєння в поляків та їхніх прихильників. З ініціативи Центральної ради народової 23 травня 1848 р. відбулися збори польських шляхтичів русинського походження («русинів польської нації»), на яких створили «Руський собор» — політичну організацію, метою котрої було спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах.

Члени Собору заперечували право українців на самостійний національний розвиток, підтримуючи відновлення незалежності Польщі з подальшим приєднанням до неї українських земель. Собор видавав газету «Дневник Руський» за редакцією І. Вагилевича. Проте серед галицьких українців діяльність Руського собору не мала успіху.

Поглиблення суперечностей із поляками, які відверто ігнорували права українців, обумовило зміни вимог Ради. 9 червня 1848 р. Головна руська рада вперше звернулася до імператора із проханням поділу Галичини на польську та українську частини з двома окремими адміністраціями. Цю саму ідею делегація Ради обстоювала на Слов'янському з'їзді у Празі.

? Коли була утворена Головна руська рада? Хто її очолив?

3. Українське питання на Слов'янському з'їзді у Празі

У червні 1848 р. у Празі зібралися представники слов'янських народів Австрійської імперії. Ініціаторами з'їзду були діячі чеського національного руху, котрі висловили ідею створення федерації зі слов'янських народів, які належали до імперії Габсбургів.

Галичину на з'їзді представляли делегації Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору. Лише завдяки посередництву чеських діячів удалося припинити суперечки й об'єднати представників цих трьох організацій у єдину Галицько-руську секцію. Проте незабаром суперечки поновилися. Делегати Центральної ради народової і Руського собору категорично відкидали вимогу Головної руської ради поділити Галичину на польську та українську частини. Компромісу вдалося досягти завдяки черговому втручанням господарів. Його результат був закріплений у підписаній 7 червня польсько-українській угоді «Вимоги українців у Галичині», що проголошувала:

- рівні права на використання польської та української мов в усіх школах та установах Галичини, утворення окремих гімназій для українців і поляків, викладання обома мовами у вищих навчальних закладах;
- зрівняння у правах представників різних національностей та віросповідань;
- утворення спільної національної гвардії, спільного керівного органу влади та спільного сейму в краї;
- національна й політична рівноправність мала бути гарантована загальноімперською конституцією;
- питання поділу Галичини на польську та українську частини, що викликало найгостріші суперечки, мало бути передано на розв'язання загальноімперського рейхстагу.

Сучасники вважали цю угоду актом великої історичної ваги, подією, яка «знаменувала нову добу в історії русинів». Підставою для цього було те, що русинів уперше визнали представниками окремого народу в Галичині з власними національно-культурними правами. Положення польсько-української угоди було зафіксоване у спільному зверненні учасників з'їзду до імператора.

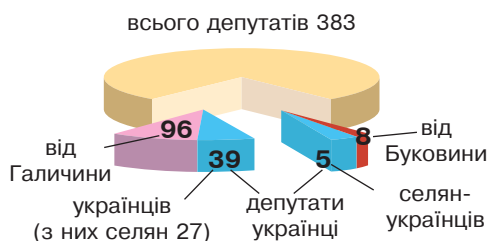
? У чому суть «українського питання» на Слов'янському з'їзді у Празі?

4. Перший досвід парламентської діяльності українців

У червні 1848 р. в Галичині та Буковині відбулися вибори депутатів до рейхстагу (нижньої палати нового загальноімперського парламенту). Польська шляхта й австрійські чиновники, використовуючи необізнаність більшості русинів у виборах, намагалися не допустити їх представників до парламенту, вдавалися до обману, погроз тощо. Внаслідок цього зі 100 місць до рейхстагу, визначених для Галичини, українці здобули лише 39, а з восьми місць для Буковини — п'ять. Серед галицьких депутатів-українців було 27 селян і дев'ять представників греко-католицького духовництва, всі п'ять буковинських депутатів були селяни.

У роботі рейхстагу через нестачу досвіду й несприятливі умови (презирство заможних верств, необхідність користуватися послугами перекладачів через незнання німецької мови, якою проводили засідання) селянські депутати гідно представляли інтереси виборців. Зокрема, вони категорично відкидали можливість стягнення компенсації грошима із селян під час обговорення умов

Участь українських депутатів у роботі австрійського конституційного рейхстагу 10.VII.1878 р. — 7.III.1849 р.

компенсації панщини. Проте консервативна більшість домоглася рішення про те, щоб селяни сплачували землевласникам компенсації за звільнення від панщини.

 Участь українських селян в засіданнях рейхстагу

Гострі суперечки викликало внесення на розгляд рейхстагу 3 вересня з ініціативи русинських депутатів питання поділу Галичини на польську та українську частини. Представники поляків, виступаючи проти цього, стверджували, що українці — це «штучна нація, винайдена минулого року». Головна руська рада представила 200 тис. підписів, зібраних на підтримку своєї вимоги поділу Галичини. Нарешті було прийнято рішення, що край необхідно поділити на дві створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте цього здійснено не було.

 Скільки депутатів-українців було обрано до віденського парламенту?

5. Східна Галичина на завершальному етапі революції

Восени 1848 р. діячі Центральної ради народової стали готувати антиавстрійське повстання. Наслідуючи приклад угорців, які проголосили свою незалежність, поляки також прагнули цим актом розпочати відновлення своєї державності. Головна руська рада категорично відмовилася підтримати поляків.

Після місяців напруження і періодичних сутичок з розквартированими у місті австрійськими військами та поліцією 1 листопада у Львові розпочалося повстання, що організували польські революціонери.

Австрійці, які напередодні придушили революційні виступи у Кракові та Празі, розпочали артилерійський обстріл центру міста. Було розбито ратушу, університет, театр у колишньому костелі францисканців, де розташовувалася Рада Народова. Загинуло близько 55 осіб і 75 було поранено.

2 листопада у середині дня повстанці припинили опір. У місті запровадили стан облоги. Австрійці заарештували й віддали до польових судів кількесот повстанців.

Діячі Головної руської ради схвалили «відновлення порядку» в місті з волі австрійської влади. Лідери галицьких русинів, усвідомлюючи свою слабкість, розуміли, що їх без підтримки австрійців поглинуть поляки. При цьому австрійці використовували український рух для протидії польському.

Пожжежа у Львові після обстрілу міста австрійською артилерією (2 листопада 1848 р.)

Після придушення Львівського повстання влада у краї стала зміцнювати позиції, ослаблені під час революції. Новий намісник Галичини поляк Агенор Голуховський звів нанівець спробу поділу провінції на польську та українську частини, дискредитувавши русинів перед Віднем тим, що вони начебто збираються приєднатися до Російської імперії. З його ініціативи у 1851 р. Головну руську раду розпустили.

? Коли у Львові відбулося повстання поляків проти австрійської влади?

? Яку позицію щодо повстання зайняла Головна руська рада?

6. Революційні події у Північній Буковині й на Закарпатті

У роки революції 1848–1849 рр. у Північній Буковині посилювався селянський рух. Це було обумовлено тим, що землевласники фактично саботували аграрну реформу 1848 р. У багатьох місцях організаторами селянських протестів стали обрані від цих округів депутати рейхстагу. Зокрема, серед них був ватажок гуцульських бунтів 1843–1844 рр. Лук'ян Кобилиця. Особливо широкого розмаху виступи селян набули наприкінці 1848 — на початку 1849 рр.

У період революції стали відчутними прояви пробудження національної свідомості українського населення. Селяни-українці почали вимагати освіти рідною мовою. Вони проголошували, що визнають Головну руську раду й підтримують її дії. 1 листопада 1848 р. відбулися збори представників усіх селянських громад краю, які висловилися за те, щоби Буковина була разом із Галичиною. Але таке прагнення проігнорували. За імперською конституцією 1849 р. Буковина ставала окремим коронним краєм, унаслідок чого там посилювалася влада румунських бояр-землевласників.

Упродовж 1848–1849 рр. революційні події охопили Закарпаття. Спочатку закарпатські русини вітали Угорську революцію, сподіваючись отримати у незалежній Угорщині автономію. Проте, коли лідери революції заперечили право на самовизначення для неугорських народів, закарпатські русини відмовилися їх підтримувати й залишилися вірними Габсбургам.

У роки революції на Закарпатті поширилась ідея об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в окрему автономну адміністративну одиницю імперії. Уперше ідею возз'єднання русинських земель висловив учений і священник **Олександр Духнович** (1803–1865) у статті «Ста-

*Я. Очеретько.
Виступ Лук'яна Кобилиці*

*Олександр
Духнович*

новище русинів в Угорщині», опублікованій 1849 р. в газеті «Зоря галицька». Правомірність цього акту автор підкріплював тим, що русини обох боків Карпатських гір належать до одного народу і, якщо залишатимуться далі роз'єднаними, їх можуть поглинути інші народи. Ці думки поділяв також закарпатський учений і громадсько-політичний діяч **Адольф Добрянський** (1817–1901). У січні 1849 р. закарпатська делегація, котру очолював Добрянський, вручила імператорові петицію з проханням об'єднати Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття в єдине адміністративне утворення.

*Адольф
Добрянський*

? Хто із закарпатських громадських діячів уперше висловив ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в єдину адміністративну одиницю?

7. Результати, наслідки та історичне значення революційних подій 1848–1849 рр.

- Зміни соціального статусу позитивно вплинули на життя селян, які, отримавши хоч і незначні можливості для ведення власного господарства, почали з цікавістю ставитися до політичного життя, освіти і культури.
- Найважливіші результати — скасування панщини і початок запровадження в життя засад конституційного правління.
- Уперше всі політичні сили визнали існування в Галичині українського народу з його власним національним прагненням.
- Виникнення першої в XIX ст. української політичної організації — Головної руської ради, яка стала виразником вимог русинів і захисником їхніх прав.
- Перші спроби українців висловити власні політичні програми, зміст яких засвідчував їхнє усвідомлення себе єдиною етнічною спільнотою з наддніпрянськими українцями.
- За короткий історичний період 1848–1849 рр. західні українці мали у своєму національно-визвольному русі найвагоміші здобутки серед інших народів.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Як розпочалися революційні події у Східній Галичині? Чому утворення Головної руської ради стало несподіванкою для польських революціонерів? **2.** *Попрацюйте в групах.* Охарактеризуйте діяльність Головної руської ради за поданим планом: 1) обставини виникнення; 2) дата створення; 3) голова Ради; 4) склад Ради; 5) діяльність; 6) історичне значення. **3.** *Обговоріть.* Як на західноукраїнських землях було ліквідовано залишки кріпосницьких відносин? **4.** Охарактеризуйте участь українців у роботі Слов'янського з'їзду. **5.** Наведіть факти, що свідчать про дієву участь українців у роботі загальноімперського рейхстагу. Який досвід парламентської діяльності здобули українці в роки революції? **6.** Які події відбувалися у Східній Галичині на завершальному етапі революції? Чим завершилося Львівське повстання 1848 р.? **7.** Які нові риси виникли у селянському русі в Північній Буковині у період революції 1848–1849 рр.? **8.** Які нові явища були притаманні українському рухові на Закарпатті в цей період? **9.** У першому номері «Зоря Галицька» опублікувала заклик: «Будьмо тим, чим бити можем і повиннісьми. Будьмо народом!». А також «незломную віру заховати нашому Найяснійшому Цісарови і Королеви конституційному Фердинанду. І в тім сильнім переконанню, що під можним заступленнем Австрії права наші і народність наша укріпити ся і сили свої розвинути можуть». Про що свідчило це звернення Головної Руської ради? Чому воно спричинило негативну реакцію поляків?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.

**АЛЬМАНАХ «РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ».
ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ**

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ

**«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»**

РОЗДІЛ III

Повсякденне життя та культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§ 10. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. РОЗВИТОК ОСВІТИ, НАУКИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку культури України цього періоду;
- ▶ порівнювати розвиток освіти на українських землях під владою Австрійської та Російської імперій;
- ▶ характеризувати основні досягнення української науки цього періоду;
- ▶ пояснювати, якими були здобутки тогочасної української літератури.

1. Якими були особливості розвитку культури України в другій половині XVIII ст.? 2. Як розвивалася освіта на українських землях у другій половині XVIII ст.? 3. Якими були основні досягнення науки України цього періоду? 4. Назвіть видатних діячів української літератури другої половини XVIII ст. та їхні твори.

1. Характерні риси повсякденного життя

У першій половині XIX ст. більш як 90 % населення України становили селяни, котрі дотримувалися патріархальних традицій. Усе життя було впорядковане відповідно до циклу сільськогосподарських робіт. Також на їхнє повсякденне життя впливали природно-кліматичні умови регіону.

Оскільки більшість населення українських земель на початку XIX ст. становили селяни, серед поселень українських земель значно переважали за кількістю села. Народне житло — сільська хата — хоч і мало однакову структуру (світлиця, сіни, комора), в кожному

Житловий комплекс. Київщина

регіоні відзначалося певними особливостями. Найбільше на вигляд хати впливали будівельні матеріали, поширені в регіоні, — дерево чи глина, і заможність та чисельність родини.

Домашнє начиння, реманент виготовляли самотужки або місцеві майстри, ремісники.

Одяг мешканців сіл і частково мешканців міст виготовляли з домашнього полотна, прикрашали вишивкою. Лише незначна частка населення використовувала тканину, виготовлену на фабриках.

Натомість і ці давні традиції зазнавали змін. На полях почали вирощувати нові сільсько-господарські культури (картоплю, кукурудзу, соняшник тощо), які поступово змінювали раціон харчування. Проте найбільше на життя людей впливала імперська влада — як російська, так і австрійська.

Особливістю життя у складі імперії стала його детальна регламентація. Імперська влада вважала за необхідне регламентувати життя своїх багатонаціональних підданих на місцях згідно з єдиними стандартами, численними детальними розпорядженнями зі столиці.

Ще одним тягарем імперської влади стало кріпацтво. Щоправда, його вплив у різних регіонах був різним. Найбільше потерпали від нього селяни Лівобережжя і Правобережжя України.

Тим часом у Російській імперії українські землі та, відповідно, українців розглядали, як невід'ємну частину Росії. Український народ називали «малоросами» і вважали частиною «великоросійського народу»; відбувалася тотальна насильницька русифікація всіх сфер суспільного життя. Тому збереження

Одяг у
Наддніпрянщині.
XIX ст.

Т. Шевченко. Сім'я. 1843 р.
На картині зображено три
покоління, котрі проживали в
одній хаті. Як правило, родини
були багатодітними. Чим більше
дітей, тим більше робочих рук та
міцніше господарство

Тадеуш Рибковський.
Гуцульське весілля

народної культури, історії та мови стало, без перебільшення, питанням виживання українців як етносу.

У 1830–1840-і рр., коли на українських землях розпочалася промислова революція, у село почали проникати перші паростки нової модерної доби: промислові товари. Селяни самі втягувалися у товарно-грошові відносини.

Микола Пимоненко. Весілля у Київській губернії. 1891 р.

2. Особливості розвитку культури України

Основним змістом процесів, що відбувалися в цей період, було становлення модерної української культури. Цей процес співвідносився з українським національним відродженням. Значний вплив на розвиток культури мало перебування України під владою Австрійської та Російської імперій. Негативний вплив на її розвиток мали відсутність власної державності, національне гноблення, імперські кордони, що роз'єднували єдину етнічну українську територію.

У Наддніпрянщині національно-культурна політика Російської імперії стосовно українців поєднувала заходи їхньої русифікації та культурної асиміляції, які здійснювали жорсткими адміністративними засобами. Наддніпрянська Україна під російською владою перетворювалася на одну з пересічних провінцій імперії. Унаслідок цього чимало талановитих українців через неможливість реалізувати себе на Батьківщині вимушені були шукати кращих можливостей в імперських столицях. Тому багато досягнень тогочасних українських культурних діячів зараховували до російської культури.

На українських землях у складі Австрійської імперії попри позитивний вплив реформ Марії-Терезії та Йосифа II українська культура розвивалася вкрай поволі. Стримувальними факторами були майже суцільна безграмотність населення, культурні впливи сусідніх народів.

Денаціоналізації і асиміляції галицьких та закарпатських українців опиралася греко-католицька церква. Ускладнювало ситуацію переселення українських культурних діячів за межі краю.

? Які фактори негативно впливали на розвиток української культури?

3. Освіта

Наприкінці XVIII ст. у Наддніпрянщині становище у сфері початкової освіти було складним. Унаслідок зубожіння селян закривали школи, а уряд ними не опікувався. За імперською реформою системи освіти 1803 р. у Наддніпрянщині створювали навчальні заклади трьох типів. Початкові парафіяльні училища, де навчали лише закону Божого,

← Що впливало на зазначений на карті розподіл грамотності населення?

арифметики і грамоти, були призначені для дітей представників «нижчих станів». Початкові повітові училища — для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях навчалися діти дворян, чиновників і багатих купців.

Середню освіту здобували у гімназіях, навчання в яких було платним. Лише їх закінчення давало право вступу до університету або на державну службу. Упродовж першої половини XIX ст. у Наддніпрянщині діяли 19 гімназій, де навчалося 4 тис. учнів.

На початку XIX ст. виникли перші професійні школи — ремісничі училища, фельдшерські школи.

Тривалий час єдиним вищим позастановим навчальним закладом залишалася Києво-Могилянська академія (до відкриття Харківського університету). Спеціальним рішенням уряду від 1817 р. її ліквідували й створили замість неї духовну академію, що давала тільки богословську вищу освіту.

? Для представників яких станів були призначені за реформою 1803 р. початкові повітові училища?

Перший вищий навчальний заклад нового типу — університет — було відкрито 1805 р. у Харкові. Він мав словесний (історико-філологічний), юридичний, математичний і медичний факультети. У 1834 р. відкрили Київський університет Св. Володимира, який мав філософський та юридичний факультети.

Проміжну ланку між середніми та вищими навчальними закладами становили ліцеї: Волинський ліцей у Кременці (1805 р.), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.).

Українську мову в усіх навчальних закладах Наддніпрянщини використовувати у процесі навчання було заборонено.

? У якому місті Наддніпрянщини було засновано перший університет?

На західноукраїнських землях зміни в системі освіти відбулися за реформ Марії-Терезії та Йосифа II. У 1774 р. було прийнято закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5–12 років. До того ж вони мали право навчатися своєю рідною «материнською» мовою. Згодом запровадили нову систему освіти, за якою навчальні заклади поділялися на елементарні (початкові), що були однорічними в селах і трирічними в містах та містечках, чотирикласні головні й нормальні у великих містах і дворічні гімназії.

Закінчення гімназій, у яких здобували середню освіту, давало змогу вступу до академій та університетів.

У Східній Галичині русинам доводилося опиратися спробам поляків зробити початкові школи польськими. Проте поляки домоглися від австрійської влади прийняття в 1805 р. рішення про передачу всіх початкових шкіл краю під контроль римо-католицької церкви. Унаслідок цього посилилася полонізація початкової освіти. Переважна більшість дітей селян-русинів через скрутне матеріальне становище батьків узагалі не відвідували школи.

На Буковині відбувалася румунізація, а на Закарпатті — мадяризація системи освіти.

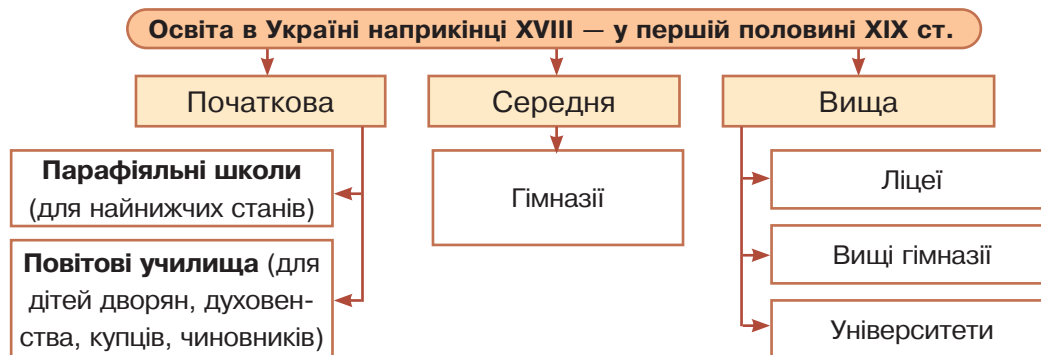
Повну середню освіту давали гімназії. У 40–50-х рр. XIX ст. у Східній Галичині діяло вісім гімназій, у

Рішельєвський ліцей

*Київський університет
Св. Володимира*

Північній Буковині — одна, на Закарпатті — дев'ять. Закладами вищої освіти на західноукраїнських землях були Львівський університет (заснований 1661 р., відновлений 1784 р.), Реальна (торговельна) академія (1817 р.) і Технічна академія (1844 р.). Викладали латиною й німецькою мовою. Одначе при Львівському університеті для студентів-русинів у 1787–1809 рр. діяв «Руський інститут», де науки викладали церковнослов'янською мовою.

Революція 1848–1849 рр. спричинила деякі зміни в ситуації з освітою на західноукраїнських землях. У цей період тут відкривали недільні школи для дорослих, де навчали українською мовою. У Галичині їх було 60, у Закарпатті — 9.

? Назвіть заклади вищої освіти на західноукраїнських землях.

4. Наука

Перша половина XIX ст. стала періодом вагомих здобутків українських учених у природничих науках. Розвитку астрономії сприяло заснування астрономічного кабінету в Харкові (1808 р.), обсерваторії у Києві (1845 р.). Цікаві спостереження небесних явищ здійснив професор Харківського університету **Тимофій Осиповський** (1765–1832). Він також був визначним математиком і створив тритомний «Курс математики», що упродовж кількох десятиліть був основним підручником із цієї дисципліни. Математик **Михайло Остроградський** (1801–1861) за видатні досягнення був обраний членом Римської, Туринської, Паризької і Петербурзької академій наук.

Ученим-енциклопедистом був перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804–1873). Він — автор підручників з біології. Окрім того, Михайло Максимович переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім».

Видатну роль у розвитку хімічної науки відіграли праці професорів Харківського університету О. Ходнеєва та М. Бекетова. З ініціативи В. Каразіна в 1812–1830 рр. у Харкові, Києві, Миколаєві та Полтаві було створено метеорологічні станції, що започаткувало регулярні спостереження за погодними умовами. Значну роль у розвитку ботаніки, садівництва й агрономії відіграла науково-дослідна робота в ботанічних садах, які в цей період було створено у Києві, Одесі, Кременчуці, Харкові та Ялті. На західноукраїнських землях великий ботанічний сад виплекали при Львівському університеті.

Успішно розвивалася медична наука. Засновником української хірургічної офтальмології став професор Київського університету **Володимир Караваєв** (1811–1892). Професор Харківського університету М. Єллінський написав двотомний підручник з основ хірургії.

Тимофій
Осиповський

Михайло
Остроградський

Михайло
Максимович

Володимир
Караваєв

▲ Чим уславилися зображені діячі науки?

Бібліотека «Оссолінеуму»

Виникали наукові центри, які сприяли дослідницькій діяльності вчених і популяризації їхніх ідей. Першим науковим центром у Наддніпрянщині стало Філотехнічне товариство (1811–1818 рр.), яке В. Каразін заснував на Харківщині. У 1812–1829 рр. при Харківському університеті діяло Товариство наук. Основним напрямом діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835–1845 рр.), створеного в Києві, стали археологічні дослідження.

Найбільшим культурно-освітнім і науковим центром на західноукраїнських землях був «Оссолінеум» (Народний заклад ім. Оссолінських), який польський історик і громадський діяч Юзеф Оссолінський заснував у 1817 р. При ньому діяли архів, велика бібліотека, друкарня й музей.

? Назвіть видатних науковців першої половини XIX ст.

5. Література

У тогочасній українській літературі та мистецтві основними художніми напрямками були класицизм і романтизм. Розвиток класицизму пов'язаний із творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка. Естетики романтизму дотримувалися харківські романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров та інші), члени «Руської трійці» (Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич), на Закарпатті — О. Духнович. Вершиною романтизму вважають творчість київських романтиків — Т. Шевченка, П. Куліша. У класичному та романтичному стилях писав твори Є. Гребінка.

У творчості **Петра Гулака-Артемівського** (1790–1865) гумор і сатира мали форму гострої критики соціальної несправедливості. Найбільше

Класицизм — один з основних напрямів європейської літератури й мистецтва XVII — початку XIX ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Романтизм — напрямок у європейській літературі та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії і Франції. Він привертає увагу до внутрішнього світу людини; його головним образом є недосяжна мрія, ідеал.

Бурлеск — комічна поезія.

Травесті — гумористична поезія, близька до пародії.

*Іван
Котляревський
(1769–1838)*

Іван Котляревський — майстер бурлескно-травестійного жанру й засновник нової української літератури, написаної народною мовою. Переробивши поему римського поета Вергілія «Енеїда», І. Котляревський не лише написав однойменну поему народною мовою, а й переніс її зміст на український ґрунт. Відтак, Еней та його товариші перетворилися на запорозьких козаків. Національний український колорит автор поєднав із етнографічним матеріалом, описав народний одяг, їжу, ігри, танці, співи, обряди, звичаї, вірування, хатнє начиння тощо. Перше часткове видання «Енеїди» побачило світ 1798 р., повне — 1842 р. Його вихід став початком нової доби в українській літературі, за якої стара книжна мова остаточно витіснена мовою народною.

Євген Гребінка

*Петро Гулак-
Артемівський*

*Пантелеймон
Куліш*

*Григорій Квітка-
Основ'яненко*

прославився він як байкар. Найвідомішим його твором була байка «Пан та собака», де автор зобразив жахливе життя українських кріпаків.

«Творцем нової української прози» називають **Григорія Квітку-Основ'яненка** (1778–1843). Його перу належать повісті «Пан Халявський», «Маруся», «Сердешна Оксана», п'єси «Сватання на Гончарівці».

Письменник **Євген Гребінка** (1812–1848) уславився байками («Малороссийские приказки»), які завдяки лаконічності вислову, добірній мові

й національному колориту вважають одними з найкращих в українській літературі.

Значне місце в українській літературі займає творчість **Пантелеймона Куліша** (1819–1897). Його перу належать перший український історичний роман «Чорна рада».

Вершиною розвитку української літератури була творчість **Тараса Шевченка** (1814–1861), який став не лише її класиком, а й національною гордістю українського народу. Поезії він розпочав писати у другій половині 30-х рр. XIX ст. У Петербурзі було видано його збірку поезій «Кобзар» (1840 р.) і найбільшу історичну поему «Гайдамаки» (1841 р.).

На західноукраїнських землях нову українську літературу започаткували члени «Руської трійці». Найталановитішим серед них визнавали **М. Шашкевича**.

Одним із найвизначніших західноукраїнських поетів був **Микола Устиянович** (1811–1885). У його доробку чимало віршів, балад та пісень. Романтичні картини карпатського життя розгортаються перед читачем у новелах «Помста верховинця», «Страсний четвер».

Тарас Шевченко

Микола
Устиянович

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

- Охарактеризуйте особливості розвитку культури України цього періоду. Визначте ключові фактори, що впливали на її розвиток.
- Обговоріть. Порівняйте розвиток освіти у Наддніпрянщині й на західноукраїнських землях.
- Охарактеризуйте здобутки української науки цього періоду. В яких галузях були значні здобутки?
- Як відбувалося становлення нової української літератури?
- Робота в групах. Розпочніть складання таблиці «Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

- Що найбільше впливало на повсякденне життя більшої частини українців? У чому проявлялися зміни в житті?
- Підготуйте презентацію, яка б створювала образ одного з аспектів повсякденного життя населення вашого регіону в першій половині XIX ст.

§ 11. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ. РОЗВИТОК ТЕАТРУ, МУЗИКИ, ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА Й АРХІТЕКТУРИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку українського театрального мистецтва;
- ▶ характеризувати розвиток музичного фольклору і становлення професійного музичного мистецтва;
- ▶ пояснювати, якими були здобутки скульптури й образотворчого мистецтва;
- ▶ визначати характерні риси розвитку архітектури на українських землях.

1. Як розвивався український театр у другій половині XVIII ст.?
2. Назвіть основні здобутки української музики цього періоду.
3. Які твори скульптури та образотворчого мистецтва, створені у другій половині XVIII ст. на українських землях, ви знаєте?

1. Театр

Театральне мистецтво здавна було популярним на українських землях. У першій половині XIX ст. у Наддніпрянщині в поміщицьких маєтках за тогочасною модою виникло чимало театрів, де грали актори-кріпаки. Серед найвідоміших були кріпацькі театри в селі Кибинці на Полтавщині у маєтку Д. Трошинського та в селі Качанівка на Чернігівщині у поміщика Г. Тарнавського. Кріпацький театр став одним із етапів формування професійного театру. Наступним етапом його становлення був аматорський театр. Гуртки акторів-аматорів існували в гімназіях та вищих навчальних закладах Полтави, Харкова, Ніжина.

У 1791 р. в Харкові було створено спеціальне приміщення, обладнане для постійних театральних вистав. Згодом сформувалася постійна трупа акторів, яка взяла театр на власне утримання. У 1818 р. в Полтаві з ініціативи малоросійського генерал-губернатора Миколи Репніна також заснували професійний театр на основі аматорського театру, який існував тут уже три роки. Саме для Полтавського театру І. Котляревський написав перші українські п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

У 1803 р. будинки для постійних театральних вистав спорудили в Києві та Одесі.

На західноукраїнських землях до 30-х рр. XIX ст. театральних вистав не було. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії у

Глядацька зала кріпацького театру-садиби (фото)

Львів надіслали з Відня театральну трупу, яка грала вистави німецькою мовою для нових господарів краю. Перша вистава народною мовою відбулася 1834 р. у Львівській духовній семінарії за сприяння її ректора Г. Яхимовича. Семінаристи поставили на сцені русинське селянське весілля з обрядами й піснями. У роки революції 1848–1849 рр. у Львові, Перемишлі та Коломиї відбулися перші публічні вистави українською мовою за п'єсами І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». У жовтні 1848 р. І. Озаркевич показав виставу за мотивами «Наталки Полтавки» перед Собором руських учених у Львові.

Подальший розвиток театру на західноукраїнських землях призупинила реакція, що запанувала у 50-х рр. XIX ст. Унаслідок цього перший український професійний театр виник тут лише на початку 60-х рр. XIX ст.

? Назвіть діячів, які уславилися у становленні українського театру.

2. Музика

У цей період у житті українського народу, як і раніше, важливе місце займали музика й музичний фольклор. Українці не забували традиційних народних пісень — весільних, жнивварських, купальських, колискових, історичних, колядок, щедрівок тощо. Розвивалися також народні танці: гопак, козачок, полька тощо. Пісні й танці супроводжувалися музикою, що її виконували переважно на струнних інструментах (кобзі, бандурі), цимбалах, а також сопілці, бубнах. На народних святах українців найчастіше грали «троїсті музики» — ансамбль із бубна, скрипки й цимбалів. Загальну повагу мали кобзарі, найвідомішими серед яких у цей період були **Остап Вересай, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний), Андрій Шут.**

Остап Вересай

Те, що зросла зацікавленість українських романтиків народною культурою, спричинило вихід нотних збірок українських народних пісень. Зокрема, М. Максимович 1834 р. підготував збірку «Голоси українських пісень» із фортепіанним супроводом 255 текстів пісень, що виконав композитор О. Аляб'єв. На західноукраїнських землях тексти русинських пісень із нотами до них уперше було опубліковано у 1823 р. в календарі «Львівський пілігрим».

У першій половині XIX ст. у Наддніпрянщині виникли музичні професійні товариства, які здійснювали концертну діяльність: Філармонійне товариство в Одесі (1842 р.) та Симфонічне товариство аматорів музики і співу в Києві (1848 р.).

Перехід західноукраїнських земель під владу Габсбургів спричинив певне поживлення музичного життя у краї. Цьому сприяло встановлення безпосередніх зв'язків із Віднем, який був визнаним центром тогочасного європейського музичного життя. У культурному житті Львова чільне місце зайняли відомі європейські музиканти — учитель польського композитора Ф. Шопена, диригент німецького театру Й. Ельснер та німецький композитор і диригент А. Нанке. Розвиток українського музичного мистецтва у краї був пов'язаний із діяльністю у 20-х рр. XIX ст. греко-католицького духовництва в Перемишлі. У 1829 р. завдяки підтримці єпископа І. Снігурського тут заснували постійний церковний хор. На базі цього хору сформувалося нове покоління, котре започаткувало т. зв. «перемишльську школу» — український національний напрямок у музиці західноукраїнських земель. Найвідомішим її представником став **Михайло Вербицький** — один із перших композиторів-професіоналів у Галичині.

*Михайло
Вербицький
(1815–1870)*

? Які міста стали центрами формування професійного музичного мистецтва?

3. Образотворче мистецтво

Початки мистецтва класицизму в живописі відображені у творчості майстрів портрета — **Дмитра Левицького** (1735–1822) та **Володимира Боровиковського** (1757–1825). Обидва походили з України, але впродовж усього життя працювали в Петербурзі. Д. Левицького вважали найкращим європейським портретистом. Серед найвідоміших творів його учня В. Боровиковського — портрети земляків-українців, які обіймали високі посади у Петербурзі, — Д. Трощинського, О. Безбородька з доньками. Його пензлю належать також розписи церков у Миргороді, Кибинцях та Романівці у Наддніпрянщині.

*В. Боровиковський.
Портрет
Д. Трощинського*

У першій половині XIX ст. в українському живописі поширився новий стиль — **реалізм**.

Першими українськими художниками, у творчості яких помітний реалізм, стали **Іван Сошенко** (1807–1876), **Капітон Павлов** (1792–1852).

Реалізм — напрям у літературі та мистецтві, з яким пов'язане намагання митців дати правдиве, повне відображення дійсності.

Капітон Павлов

*Іван Сошенко.
Портрет бабусі
М. Чалого*

*Т. Шевченко.
Катерина*

*Йосиф Змій-
Міклошій*

Серед творів І. Сошенка, що збереглися дотепер, «Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет», жанрові картини «Хлопчики-рибалки», «Продаж сіна на Дніпрі». Павлов працював переважно в портретному жанрі. Відомі його полотна «Автопортрет», «Портрет доньки художника», «Портрет мічмана Г. Чайковського», «Хлопчик з голубком».

Визначним досягненням мистецтва цього періоду стала творчість Т. Шевченка, який є автором понад тисячі творів різних жанрів. Більшість творів образотворчого мистецтва Т. Шевченка створені у стилі романтизму. Визнання здобули його картини «Циганка-ворожка», «Катерина», «Портрет невідомого», «Портрет дівчини з собакою», «Портрет невідомої у намисті», «Автопортрет» та ін. Він був також відомим майстром графіки і гравюри. Йому належить серія офортів «Живописна Україна».

На західноукраїнських землях у цей період уславився своїми творами переважно релігійного змісту в стилі класицизму **Лука Долинський** (1750–1824). Він виконав розписи для новозбудованого собору Св. Юра у Львові та інших церков міста. Його вважали також одним із найкращих тогочасних портретистів, який створив чимало образів представників греко-католицького духовництва.

На Закарпатті засновником світського напрямку в живопису став **Йосиф Змій-Міклошій** (1792–1848). Його пензлю належать портрети, картини на побутові теми з життя закарпатських селян, чудові пейзажі.

В українській скульптурі першої половини XIX ст. відбувався перехід від стилю бароко до класицизму. Загальне визнання у цей час здобув скульптор **Іван Мартос** (1753–1835). Серед найвідоміших його скульптур, створених у стилі класицизму, пам'ятники Павлу I в маєтку графа О. Аракчеєва у с. Грузіно, Г. Потьомкіну в Херсоні, Катерині II у Катеринославі, Дюку де Рішельє в Одесі.

У Києві, на Володимирській гірці, встановили бронзовий пам'ятник князеві Русі Володимирі, авторами якого були російські скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт і архітектор О. Тон. Монумент є типовим для стилю класицизму.

На західноукраїнських землях розвиток скульптури пов'язаний із творчістю австрійських митців Г. Вітвера та родинної династії Шимзерів, які працювали в цей час у Львові. Найвдалішою роботою Вітвера вважають чотири фонтани на площі Ринок із фігурами Нептуна, Діани, Адоніса й Амфітри. Окрасою Львова стали барельєфні композиції, виконані за сюжетами античної міфології, та надмогильні пам'ятки, авторами яких були брати Йоанн і Антон Шімзери.

? Які стилі були поширені в українському образотворчому мистецтві першої половини XIX ст.?

4. Архітектура

У першій половині XIX ст. тривала розпочата наприкінці минулого століття перебудова губернських і повітових міст Наддніпрянщини. Швидкими темпами тривало будівництво в Єлисаветграді, Херсоні, Маріуполі, Одесі, Севастополі та ін.

У Києві впродовж 30 років головним міським архітектором працював **Андрій Меленський** (1766–1833). Саме він, розробляючи план забудови міста, визначив Хрещатик як майбутню головну вулицю Києва. За його проектами в місті спорудили новий центр губернської адміністрації на Печерську, перший у Києві будинок театру на Хрещатику, Контрактовий дім на Подолі й перебудували Гостинний двір.

Найбільшою спорудою Києва того часу стала створена в 1839–1843 рр. за проектом архітектора **Вікентія Беретті** (1781–1842) будівля університету Св. Володимира. У Харкові за проектом архітекторів Є. Васильєва і О. Тона в 1824–1833 рр. спорудили високу дзвіницю Успенського собору.

У Наддніпрянщині постали нові палацово-паркові комплекси, що склалися з розкішних будинків знаті, оточених мальов-

Офорт — відбиток із пластини, вигравіюваної методом протравлювання кислотою.

Пам'ятник Володимирові Великому в Києві

Фонтан зі скульптурами на площі Ринок у Львові

Палац у Сокиринцях

Братський Богоявленський монастир на Подолі у Києві, вид на серед. ХІХ ст.

Ратуша в Чернівцях

ними парками. Ці парки називали пейзажними, або англійськими, за країною їх виникнення. У 1799–1803 рр. у мальовничій місцевості над р. Сейм у Батурині за проектом Ч. Камерона збудували палац К. Розумовського. У селі Сокиринці на Чернігівщині в маєтку П. Галагана у 1829 р. спорудили палац у стилі класицизму.

Світову славу здобули декоративно-пейзажні парки «Олександрія» (1797–1829) у Білій Церкві та «Софіївка» в Умані.

Багато визначних архітектурних пам'яток цієї доби було зосереджено у Львові. Це будівлі «Оссолінеуму» (1817 р.), ратуші на площі Ринок із високою вежею та годинником (1835 р.), міського театру (1842 р.) та кількох житлових будинків. На Буковині визначною архітектурною пам'яткою того часу стала збудована в Чернівцях за проектом А. Микулича міська ратуша із 45-метровою вежею (1843–1847 рр.).

Парк «Софіївка»

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Якими були особливості розвитку театрального мистецтва? В якому місті Наддніпрянщини виник перший професійний театр? Назвіть перші українські п'єси для театру, які написав І. Котляревський. Що зумовило його виникнення? **2.** Що таке реалізм? **3.** Охарактеризуйте досягнення тогочасної архітектури на українських землях. Які будівлі було споруджено за проектами архітектора А. Меленського? **4.** Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва. Які інструменти належали до «троїстих музик»? **5.** *Обговоріть.* Назвіть відомих художників цього періоду. Яким був їхній внесок у розвиток живопису? **6.** *Попрацюйте в групах.* Завершіть складання таблиці «Культура України кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст.».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ

«ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.»

РОЗДІЛ IV

Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.

§ 12. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати місце українських земель у системі міжнародних відносин другої половини XIX ст.;
- ▶ описувати і характеризувати події Кримської війни та їх вплив на Україну.

1. Якими були місце і роль Наддніпрянської України в міжнародних відносинах першої половини XIX ст.? 2. Як Російська імперія використовувала людський та економічний потенціал Наддніпрянщини для здійснення своєї експансіоністської політики у першій половині XIX ст.?

1. Українське питання в контексті європейської міжнародної політики

Протягом першої половини XIX ст. Російська імперія вже приєднала до себе значні території на заході та півдні: Грузію і частину Закавказзя, Бессарабію, Фінляндію, центральну Польщу. Після перемоги над військами Наполеона Російська імперія стала «жандармом Європи» — силою, яка прагнула контролювати європейську політику. Владна верхівка імперії мала намір здобути контроль над протоками між Чорним та Середземним морями і таким чином мати відкритий доступ до акваторії Середземного моря. Європейські політики вбачали у цих планах велику небезпеку.

Тож коли у 1853 р. Російська імперія розпочала чергову війну проти Османської імперії, що отримала назву Кримської, деякі впливові пруські політики висловлювалися за те, аби відібрати у Російської імперії

Фінляндію, землі Балтії, Польщу, Південну Україну та Бессарабію.

Політики інших європейських країн теж почали цікавитися долею українського народу. В 1869 р. близький приятель імператора Наполеона III сенатор К. Делямар вніс до французького сенату петицію стосовно прав українців — «15-мільйонного європейського народу, забутого історією».

Наступного разу «українське питання» повернулося вже до німецької політики — в часи, коли «залізний» канцлер Отто фон Бісмарк – творець об'єднаної Німеччини — став домагатися для своєї країни гідного місця в європейській політиці. Він ініціював опублікування в одному з німецьких журналів статті, де описано плани відторгнення від Російської імперії її західних володінь. У ній звернуто увагу і на українські землі, де намічали створити окрему державу — Київське королівство, правителем якої мав стати представник династії Габсбургів.

Австро-угорські високопосадовці підтримали цей намір. «Українське питання» поступово перетворювалося з проблеми внутрішнього життя Австро-Угорщини, Німецької та Російської імперій у складову європейської геополітики.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Європі склалися два протиборчі військово-політичні блоки держав: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) й Антанта (Англія, Франція, Росія). Країни Троїстого союзу позитивно ставилися до українського національного руху, оскільки вбачали в ньому інструмент ослаблення суперника.

? Що таке «українське питання» у міжнародній політиці?

2. Чергова спроба імперії вирішити «східне питання». Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.

Прагнення захопити європейські володіння Османської імперії, оволодіти протоками, що з'єднують Чорне й Середземне моря, спонукали Миколу I розпочати війну.

У червні 1853 р. раптово, без оголошення війни, Росія окупувала залежні від Османської імперії Дунайські князівства Молдавію і Валахію.

Військові дії відбувалися на Кавказі, на придунайських землях, у Криму та гирлі Дунаю. На початку війни дії російських військ були успішними. Їм удалося розбити османські сили на Закавказзі, здобути морську перемогу в битві у Синопській бухті, окупувавши Молдавію і Валахію, вийти до кордону з Болгарією. Бойові дії розгорнулися навколо фортеці Сілістра. Але втрутилися Англія і Франція. Згодом до них приєдналося

М. Дмитрієв. Переправа російських солдатів через Дунай. 1883 р.

Сардинське королівство. Австрійська імперія стала погрожувати війною, якщо російські війська не будуть виведені з Придунав'я. Під тиском цих об'єднаних сил улітку 1854 р. російська армія покинула окуповані раніше території Молдавії та Валахії, і їх місце одразу зайняли австрійські війська.

Англія і Франція намітили собі за мету знищити російський Чорноморський флот. Для цього на початку вересня англо-французькі війська висадилися у Криму, а також взяли в облогу базу російського флоту — Севастополь.

В обороні Севастополя брали участь сформовані у Наддніпрянській Україні Одеський, Полтавський, Кременчуцький, Житомирський, Подільський і Волинський полки. За значної чисельної переваги союзників і гострої нестачі боеприпасів вони протрималися 349 днів.

У серпні 1855 р. англо-французькі війська остаточно розбили оборону міста, тож його захисники були змушені залишити Севастополь.

Поразка Російської імперії у Кримській війні була зумовлена передусім її технічною і технологічною відсталістю. озброєння російської армії значно поступалося за своїми технічними характеристиками військам союзників.

Після закінчення бойових дій у 1856 р. було укладено Паризький договір, згідно з яким Російській імперії заборонено мати на Чорному морі флот, прибережні укріплення й арсенали. З іншого боку, ця поразка спричинила те, що російські урядовці усвідомили глибокі внутрішні проблеми імперії та в подальшому стала поштовхом до великих реформ 1860-х років.

? Яка подія була ключовою у Кримській війні?

Синопська битва

Битва під Балаклавою

Прикордонну смугу від Одеси до гирла Дунаю обороняли три полки Дунайського козацького війська. Оборону Одеси також керував наказний отаман дунайських козаків. Особливо відзначилися нащадки козаків-задунайців під час оборони міста у квітні 1854 р. Спільно із залогою міста вони вели двобій з англо-французькою ескадрою та взяли участь у захопленні англійського пароплава «Тигр». Гармата з англійського фрегата донині прикрашає Приморський бульвар Одеси.

3. Вплив війни на становище в Україні

У Кримській війні Наддніпрянська Україна постійно була близьким запіллям воєнних дій. Із Наддніпрянщини до російської армії забрали 750 тис. осіб. Негативного впливу зазнало і господарство. Через українські землі пролягали основні шляхи переміщення частин російської армії до театру воєнних дій. Усе необхідне для потреб армії на шляху її просування реквізували у місцевого населення.

На Півдні, який був прифронтовою зоною, оголосили воєнний стан. Величезний тягар війни руйнував економіку регіону. Почалися стихійні бунти. У Криму російські військові, підозрюючи місцевих татар-мусульман у симпатіях до турків, знущалися над ними, виганяли з їхніх осель, примушували залишати Крим або вбивали.

На випадок несподіваного нападу Австрії почалася мобілізація у Волинській та Подільській губерніях.

Відчували тягар війни і робітники промислових підприємств. Луганський чавуноливарний завод постачав російській армії артилерійські снаряди. Шосткинський пороховий завод за роки війни збільшив обсяг своєї продукції у шість разів. Попри офіційну пропаганду, що війна є всенародною справою всього населення, серед різних станів українського суспільства дедалі більше поширювалося негативне ставлення до безглуздості цього конфлікту.

? Які українські землі зачепила Кримська війна?

4. Селянський рух під час війни

Наприкінці війни у Наддніпрянській Україні відбувалися численні виступи селян.

Приводом до селянських заворушень стало оголошення імперського маніфесту від 29 січня 1855 р. про формування «рухомого суходільного ополчення», а також розпорядження військового міністра київському генерал-губернаторові організувати чотири кінні козачі полки. Серед селян поширювалися чутки, що тих, хто запишеться в козаки, звільнять від кріпосної залежності.

Солдати — захисники Севастополя. Малюнок В. Тімма. 1855 р.

Копання шанців

Особливого поширення рух набув у Київській губернії, звідки й виникла його назва — **«Київська козаччина»**. Він охопив повіти, в яких проживали близько 180 тис. селян-кріпаків. Для придушення «Київської козаччини» російському урядові довелося використовувати значну кількість регулярних військ.

Останнім етапом пов'язаного з війною селянського руху став похід селян **«у Таврію за волею»**. Спричинили його чутки про те, що для заселення Криму, спустошеного внаслідок виселень татар, російський уряд закликає переселятися туди всіх охочих, яким буде обіцяно волю і землю.

Навесні та влітку 1856 р. розпочалося масове стихійне переселення селян, які з усім своїм скарбом рушали до Перекопа. На боротьбу з переселенцями уряд спрямував кілька дивізій та полків регулярної армії, створив заслони і перекрив шляхи через Перекоп. Лише за допомогою кривавих езекуцій з великою кількістю вбитих і поранених військові команди наприкінці 1856 р. придушили селянський рух.

Кримська війна значно вплинула на соціально-економічне становище у Наддніпрянській Україні. Уже вкотре український народ відчув на собі всі «принади» перебування під імперською владою.

? Які селянські рухи спалахнули в роки Кримської війни?

*Т. Шевченко.
Покарання
шпірутенами.
1856 р.*

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Обговоріть. Розкрийте місце і роль українського питання в європейській міжнародній політиці другої половини XIX ст. Порівняйте місце і роль Наддніпрянської України в системі міжнародних відносин 1-ї та 2-ї половини XIX ст. Визначте спільні та відмінні риси. **2.** Що спричинило чергову війну Російської імперії проти Османської імперії? **3.** За додатковими джерелами створіть презентацію. Як розгорталися основні події Кримської війни? **4.** Охарактеризуйте вплив війни на становище у Наддніпрянській Україні. Чому війна спричинила селянські рухи на українських землях? **5.** Якими були особливості селянського руху «Київська козаччина»? **6. Попрацюйте в групах.** Чи могла Україна у роки Кримської війни вибороти державну незалежність? **7.** Використавши додаткову літературу, складіть розповідь на тему «Оборона Севастополя».

§ 13. ВПЛИВ ІМПЕРСЬКИХ РЕФОРМ 1860–1870-х рр. НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначити причини і передумови реформування аграрних відносин;
- ▶ розповісти про зміст селянської і аграрної реформ;
- ▶ характеризувати зміни, що були зумовлені реформами;
- ▶ визначати суть і наслідки земської, міської, фінансової, судової, військової, освітньої та цензурної реформ.

1. Що таке кріпацтво? 2. Чому існування кріпосного права заважало подальшому соціально-економічному розвитку Наддніпрянщини?

1. Особливості економічного розвитку

Наприкінці 50-х рр. Наддніпрянська Україна була економічно найрозвинутішим регіоном Російської імперії. Проте подальшому економічному розвитку дедалі більше перешкоджала наявність кріпосного права. Розвиток промисловості стримували відсутність ринку вільнонайманої робочої сили та вузький попит на промислову продукцію.

У другій половині XIX ст. у господарстві Півдня провідне місце замість вівчарства зайняло вирощування пшениці на експорт. У великих селянських господарствах використовували працю вільнонайманих робітників. Лівобережжя було віддаленим від чорноморських портів, через які збіжжя продавали за кордон. Тому в південній частині регіону головним джерелом прибутків стало тваринництво, а в північній — тютюнництво й льонарство.

Правобережжя спеціалізувалося на вирощуванні зернових, вирощуванні цукрових буряків і виробництві цукру.

Подальшому розвитку підприємництва заважало те, що для цього потрібні були наймані й навчені робітники, яких не вистачало через те, що більшість селян на Наддніпрянщині була кріпосною та, відповідно, не могла обирати собі місце життя і роботи. Отже, розвиток економіки потребував ліквідації кріпацтва.

? Які нові явища виникли в економічному розвитку Наддніпрянщини напередодні реформ?

*Харківщина.
Листівка 1856 р.*

2. Передумови проведення селянської реформи

Великі реформи 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії мали характер запізнолі модернізації, здійсненої під тиском обставин. До її здійснення імперську владу підштовхнуло кілька історичних передумов.

- Наявність кріпосного права стримувало модернізацію. Це загрожувало імперії перетворенням на другорядну країну, про що промовисто свідчила її поразка у Кримській війні. До того ж приклад півдня України переконливо підтверджував переваги вільнонайманої праці.
- Наприкінці Кримської війни в українських губерніях зріс селянський рух, була велика загроза соціального вибуху. Також постійно лунали вимоги звільнення селян з боку всіх опозиційних царизмові організацій.
- Кріпосне право за формою та змістом надто скидалося на рабство. Аморальність володіння «хрещеною власністю» засуджувала переважна більшість суспільних верств суспільства.

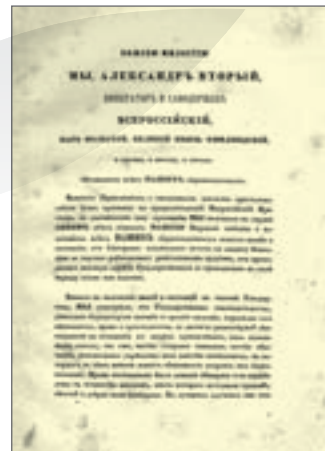
? Які передумови проведення реформ?

3. Особливості здійснення реформи 1861 р. на українських землях

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Положення», що містили 17 законодавчих актів реформи і маніфест про скасування кріпосного права, найважливішими з яких були «Загальне положення про селян, звільнених з кріпосної залежності» та чотири місцеві положення для окремих регіонів імперії.

Законодавчі акти селянської реформи вирішували такі основні питання: скасування кріпосного права та визначення нового правового статусу селян; організацію селянського самоуправління; створення інституту мирових посередників; наділення селян землею; визначення повинностей тимчасово зобов'язаних селян; викуп землі селянами.

Одразу після публікації маніфесту селяни отримували особисту свободу. Влада оголошувала, що відтепер колишні кріпаки є вільними сільськими обивателями і мають громадські права — одружуватися, самостійно укладати майнові угоди, виступати від свого імені в суді, відкривати торговельні й промислові підприємства, набувати нерухоме майно тощо. Але все-таки вони залишалися нижчим податним станом, вимушені були виконувати подушну та інші грошові й натуральні повинності.

Маніфест «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності»

Засідання комісії з підготовки реформи

- ♣ Які питання викликали суперечності в комісіях із підготовки селянської реформи?

Головним у реформі було питання земельної власності. «Положення» визнавало поміщиків власниками всієї землі, у тому числі селянських наділів. Щоби стати власником свого наділу землі, селянин повинен був викупити її у землевласника із відсотками впродовж 49-ти років.

До здійснення операції викупу селянина вважали тимчасово зобов'язаним користувачем поміщицької землі, який мусив за користування нею відробляти повинності — оброк або панщину. Рекомендовані «Положенням» розміри повинностей та земельних наділів затверджували окремо для кожного регіону залежно від якості землі. Найбільшими рекомендовані розміри наділів були на Півдні, де було багато вільної землі, й на Правобережжі, аби підірвати могутність польських поміщиків. На Лівобережжі наділи були найменшими.

Остаточні розміри селянських наділів визначали за договорами, які укладали мирові посередники між селянами та поміщиком. Середній розмір наділу виявився значно меншим, аніж необхідний для забезпечення мінімальних потреб селянського господарства. Це призвело до **селянського малоземелля й аграрного перенаселення**.

Реформа 1861 р. спричинила значні зміни у становищі селян, які на той час були переважно більшістю населення Наддніпрянщини. Однак, оскільки ґрунти тут були набагато кращими, ніж в інших регіонах імперії, саме тут селянство втратило найбільше землі внаслідок «відрізків». Фактично проведення реформи опинилося в руках її головних противників — поміщиків, які робили все для того, щоби зберегти свої великі земельні володіння. Селян грабувала і держава, встановивши такі ціни на земельні наділи й такі відсотки за викупними платежами, що селяни заплатили втричі більше, ніж ринкова вартість землі на той час.

Попри велику кількість недоліків, загалом селянська реформа 1861 р. мала позитивне значення, усунувши перешкоди на шляху соціально-економічної модернізації імперії.

- ❓ Коли і на яких умовах було скасовано кріпацтво у Наддніпрянщині?
- ❓ Як змінилося становище колишніх кріпосних селян? Які права вони отримали?

Обґрунтування необхідності скасування кріпосного права (автор-поміщик О. Кошелєв (1858 р.)

4. Зміни у становищі державних селян

«Положення» селянської реформи поширювалися на колишніх кріпосних селян. Утім, суттєві зміни відбулися і в становищі державних селян, яких було 44 % усього селянства Наддніпрянщини. До цієї категорії населення належали колишні козаки, військові поселенці, колоністи Півдня.

Згідно з указом 1866 р. всі землі державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювали за сільськими громадами у безстрокове користування (подвірне або громадське).

За це селяни мали сплачувати до державної скарбниці щорічну «оброчну подать». Вони мали право стати власниками наділів, сплативши за них викуп упродовж восьми років. Ці наділи були в середньому вдвічі більшими, ніж у колишніх кріпаків. У 1886 р. всіх державних селян зобов'язали викупити свої наділи, але викупні платежі для них були значно меншими, ніж у кріпосних селян.

У значно кращих умовах опинилися колоністи Півдня. Маючи великі наділи до реформи, вони зберегли їх і після неї, а також отримали всілякі пільги. Так, наприклад, вони сплачували вдвічі-втричі меншу «оброчну подать», аніж інші державні селяни. Переважна більшість господарств колоністів була, по суті, великими фермерськими господарствами, які широко використовували сільськогосподарську техніку та вільнонайману робочу силу, орендували, крім власних наділів, великі земельні ділянки.

? Які зміни відбулися у становищі державних селян? Які права вони отримали?

5. Земська реформа

Скасування кріпосного права викликало необхідність проведення реформ у місцевому самоуправлінні, судочинстві, фінансах, освіті, цензурі, військовій справі. Метою цих заходів були подальші модернізаційні кроки в інших сферах життя імперії.

Для вдосконалення системи місцевого управління 1864 р. було здійснено земську реформу. Згідно з нею у повітах і губерніях запроваджували земське (міське) самоврядування. Воно складалося з розпорядчих (повітових і губернських земських зборів) та виконавчих (повітових і губернських земських управ) установ.

У Наддніпрянській Україні дія земської реформи поширювалася лише на Лівобережжя та Південь. На Правобережжі було чимало опозиційної до російського уряду польської шляхти, яка брала участь у польському повстанні

*Губернська земська управа
в Катеринославі. Поштова
листівка*

1863 року. Тому, побоюючись, що діяльність земств сприятиме новому поживленню польського національно-визвольного руху в краї, їх не створювали аж до 1911 року.

Земства опікувалися також шкільництвом, будівництвом та утриманням шляхів, організацією поштової служби, статистичних досліджень.

Вони реорганізували мережу закладів охорони здоров'я на принципах безкоштовності, дільничного характеру, створення необхідних умов для стаціонарного лікування населення.

Діяльність земств спричинила те, що в українському суспільстві їх стали сприймати не лише як органи місцевого самоврядування, а й як організації, опозиційні до політики російського царизму. Саме із земських установ вийшло багато відомих у майбутньому українських громадських діячів. Земства Наддніпрянщини неодноразово зверталися з петиціями до російського уряду стосовно необхідності здійснення конституційних реформ.

Діяльність земських установ мала велике позитивне значення для Наддніпрянщини. З одного боку, вони стали тією школою, яка привчала населення до самоуправління, з іншого — сприяли піднесенню національної свідомості.

? Що таке земство?

6. Міська та фінансова реформи

За міською реформою 1870 р. самоврядування в містах змінювалося зі станового на безстанове. Відповідно до закону 1875 р. в усіх містах Наддніпрянщини створювали міські думи. Виборче право надавали чоловікам із 25 років, але тільки тим, які були власниками нерухомості або торговельних і промислових підприємств, а також сплачували податки.

Міські думи, своєю чергою, обирали міські управи — постійно діючі виконавчі органи. Очолював думу та управу міський голова. Діяльність думи та її голови контролював губернатор, який міг скасувати будь-яке її рішення. Міська дума опікувалася благоустроєм міста, сприяла розвитку місцевої торгівлі та промисловості, системи охорони здоров'я і народної освіти.

Київська міська дума

Попри обмеженість реформи міського самоврядування, вона мала позитивне значення, оскільки замінювала старі органи станового керівництва містом новими, заснованими на буржуазному принципі майнового цензу.

Потреби економічного розвитку спонукали імперський уряд до про-

ведення фінансових реформ. Зокрема, 1860 р. було створено Державний банк, який отримав переважне право кредитування торговельних і промислових підприємств. У всіх губерніях було створено незалежні від місцевої адміністрації контрольні палати. Вони щомісячно перевіряли видатки всіх місцевих установ. Цими заходами уряд намагався хоч якось протидіяти зловживанням і хабарництву, масштаби якого в Росії були значними.

Було скасовано давню відкупну систему збору податків, за якою більшість зібраних грошей надходила не до казни, а до кишені відкупників. Замість цього встановлювали акцизні збори, що їх збирали державні установи.

? Які функції виконували міські думи?

7. Судова та військова реформи

Проведена 1864 р. судова реформа була найбільш послідовною. Відповідно до неї судова влада була незалежною від адміністративної влади. Засідання всіх судових органів ставали відкритими для публіки. Звинувачення підтримував прокурор, інтереси підсудного захищав адвокат. Присяжних засідателів — 12 осіб — обирали жеребкуванням із представників усіх станів.

Розгляд дрібних цивільних і кримінальних справ провадив мировий суддя. Його обирали земства чи міські думи.

Однак, попри багато позитивних рис, реформа системи судочинства не була завершеною. Залишалися не зв'язаний із загальною судовою системою становий волосний суд для селян, окремі суди для військових і дувхництва. Внаслідок цього селяни, які становили більшість населення Наддніпрянщини, майже не відчували на собі переваг нової імперської системи судочинства.

Поразка імперії у Кримській війні унаочнила необхідність реформування армії. Внаслідок реорганізації системи військового управління країну було переділено на 15 округів; до трьох із них — Київського, Одеського і Харківського — належали українські губернії.

Вирішальну роль у здійсненні військової реформи відіграло запровадження у 1874 р., замість рекрутських наборів загальної, військової повинності для чоловіків, які досяг-

Ілюстрація переваг військової реформи 1874 р. Зліва солдат, що відслужив 25 років (як при рекрутському наборі), повертається в занепалий будинок, де його ніхто не чекає; на правій же солдат-строковик (6 років служби) повертається до сім'ї

ли 20-річного віку, незалежно від станової належності. Строк військової служби у сухопутних військах становив 6, на флоті — 7 років.

? Які основні новації передбачала судова реформа?

8. Реформи в галузях освіти і цензури

Потреби економічного розвитку імперії спричинили потребу здійснення освітніх реформ. Прийнятий у 1863 р. новий університетський статут, дія якого серед інших поширювалася на Харківський та Київський університети, надавав їм широку автономію у питаннях внутрішнього життя. Університет у цілому і кожен професор отримали змогу вільно одержувати з-за кордону будь-яку літературу, відправляти на стажування за кордон молодих учених. Навчання для переважної частини студентів залишалось платним.

Освітня реформа започаткувала в імперії вищу жіночу освіту. Жінкам не дозволяли навчатися в університетах, тому для них запровадили приватні вищі жіночі курси. Зокрема у Києві було відкрито вищі жіночі курси з природничих (1870 р.), фізико-математичних та історико-філологічних (1878 р.) наук.

Перетворення в царині середньої освіти полягали у реорганізації гімназій. Право навчатись у них надавали представникам усіх станів, але велика платня за навчання унеможлиблювала здобуття середньої освіти дітям простого люду. Гімназії поділялися на реальні та класичні, з окремим навчанням юнаків і дівчат. Закінчення класичної гімназії давало змогу вступу до університету, реальної — до вищої технічної школи.

Згідно з реформою запроваджували єдину систему початкової освіти. Навчання в початкових школах (окрім приватних) було безкоштовним.

Імперський уряд вбачав велику небезпеку в поширенні волелюбних ідей друкованим словом. Було видано низку законів, які посилювали засоби адміністративного впливу на органи друку. Установи імперської та церковної цензури у Наддніпрянській Україні отримали широкі повноваження для боротьби проти будь-яких спроб друкованих органів сприяти пробудженню національної свідомості.

Земська початкова школа

↑ Порівняйте вигляд земської школи і школи, у якій ви навчаєтесь.

? Що передбачала реформа в галузі освіти?

9. Наслідки реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Реформи 60–70-х рр. мали усунути кріпосницькі пережитки з імперської дійсності, але так, щоби зберегти незмінними основи російського самодержавства. Над новоутвореними органами місцевого самоврядування, судами, закладами освіти, пресою зберігався контроль імперської адміністрації. Проте об'єктивно здійснення реформ в окремих сферах призвело до непрогнозованих імперією наслідків. Найпоказовішим прикладом цього стала земська реформа, яка сприяла виникненню авторитетних та дієвих органів місцевого управління, що навіть висловлювали національні вимоги до імперського уряду. Земська реформа засвідчила, що представники пригнобленого імперією українського народу використовували будь-які можливі легальні засоби для створення власних органів самоврядування і поліпшення умов життя.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. *Обговоріть.* Якими були передумови проведення селянської реформи? Наведіть факти, які свідчать про те, що кріпосницькі відносини стримували економічний розвиток Наддніпрянщини.
2. Охарактеризуйте суспільний рух за ліквідацію кріпосного права у Наддніпрянській Україні. Що було вирішальним для влади, аби ухвалити рішення про ліквідацію кріпацтва?
3. Складіть таблицю «Особливості здійснення селянської реформи 1861 р. у Наддніпрянській Україні» за схемою:

Основні положення реформи	Як їх розв'язували

4. Як змінилося становище колишніх кріпосних селян? Які права вони отримали?
5. Які зміни відбулися у становищі державних селян?
6. Проведіть дискусію «Наслідки селянської реформи».
7. *Попрацюйте в групах.* Складіть таблицю «Вплив реформ 60–70-х рр. на розвиток Наддніпрянської України» за схемою:

Назва реформи	Основні положення	Вплив на розвиток Наддніпрянщини

§ 14. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати характерні риси економічної політики російського уряду в Наддніпрянщині у пореформений період;
- ▶ аналізувати модернізаційні процеси у промисловості та сільському господарстві;
- ▶ з'ясувати особливості зародження кооперативного руху;
- ▶ характеризувати розвиток міст і торгівлі у цей період;
- ▶ пояснювати, як відбувалася міграція українського населення до східних районів Російської імперії.

1. Що таке модернізація, урбанізація, міграція, еміграція та промислова революція? 2. Коли і як у Наддніпрянщині розпочалася промислова революція? 3. Які риси притаманні розвитку сільського господарства Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.? 4. Як розвивалися міста і торгівля в першій половині XIX ст.?

1. Економічна політика російського уряду в Наддніпрянській Україні у пореформений період

Реформи 60–70-х рр. XIX ст., попри їх обмеженість, створили умови для **економічного розвитку українських** земель, уможливили, хоч і запізнїлу, індустріалізацію. Її темпи в пореформений період були дуже високими. Особливо це відчувалось у Наддніпрянській Україні, де лише за кілька років сформувалися цілком нові галузі промисловості. Промисловий розвиток краю супроводжувався змінами і в інших сферах життя: усі головні міста були з'єднані між собою новоутвореними залізницями, розгорталися процеси урбанізації, формувалися нові суспільні верстви підприємців і промислових робітників тощо.

Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна давала 26 % загальноімперського прибутку. Однак на власні потреби регіону тут використовували не більше половини від цієї суми. Засобом перекачування капіталів з українських губерній до центру стала також політика ціноутворення. Ціни на сировину, що відправляли з Наддніпрянщини, були набагато нижчими, ніж вартість російських товарів, що надходили туди у зворотному напрямку. У такий спосіб капітали фінансували розвиток інших регіонів.

Видобуток вугілля

Використання економічного потенціалу Наддніпрянщини проявлялося також у тому, що пріоритет надавали тим галузям української економіки, які мали задоволь-

няти потреби Російської імперії (вугледобувна, металургійна, залізорудна). У результаті цього швидкими темпами розвивалися сировинні галузі, а інші помітно відставали. Напередодні Першої світової війни Наддніпрянщина давала 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції. Це стало свідченням того, що українська економіка набула однобічного розвитку.

? Які нові галузі промисловості виникли у Наддніпрянській Україні після реформ 1860–1870-х рр.?

2. Особливості модернізації промисловості

Пореформений період став добою подальшого розгортання промислової революції. Селянська реформа 1861 р. усунула головну перешкоду до формування ринку вільнонайманої робочої сили. Працювати на новостворюваних промислових підприємствах селян змушувало й постійно зростаюче малоземелля. У цей період Наддніпрянщина, як й інші регіони Європи, переживала демографічний вибух — різке зростання кількості населення. Загалом кількість її населення зроста майже на 72 % за 40 років. Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. кількість робітників промислових підприємств збільшилася від 86 тис. до 330 тис.

Одним із рушіїв промислової революції стало масове залізничне будівництво, яке потребувало металу, машин та іншого обладнання. Експорт не зміг би задовольнити таких величезних потреб. Спочатку залізниці будували для вивезення зерна та інших сільськогосподарських продуктів до чорноморських портів, а також для воєнних потреб. Так, першу залізницю у Наддніпрянщині прокладено у 1865 р. від Одеси до Балти. Лише у 80-ті рр. XIX ст. залізниці почали з'єднувати великі промислові центри. На початок 1900 р. в Україні було прокладено 8417 км залізниць.

Новими промисловими районами, які бурхливо зростали в той час, стали Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни. Активне освоєння Донбасу розпочалося на початку 70-х рр. XIX ст. Завдяки урядовим пільгам тут утворювалися численні акціонерні товариства з іноземним капіталом. У результаті бурхливого розвитку

*Київський вокзал
наприкінці XIX ст.*

Металургійний завод у Юзівці

Джон Х'юз

Видобуток вугілля в Донецькому кам'яновугільному басейні

вугільної промисловості Донбас перетворився на головного постачальника вугілля в Російській імперії.

Майже через десятиліття від початку освоєння Донбасу розгорнувся широкомасштабний видобуток залізної руди в районі Кривого Рогу. Провідне місце в освоєнні цього регіону займав також французький капітал.

На початку 70-х рр. XIX ст. на Півдні розпочалося будівництво перших металургійних комбінатів.

Російський уряд безоплатно виділив для спорудження великого металургійного заводу на Донбасі англійському підприємцеві Джонові Х'юзу землі з вугільними родовищами. Населений пункт, у якому жили працівники заводу, називали Юзівкою (сучасне місто Донецьк). Дуже швидко Юзівка перетворилася на важливий промисловий центр краю.

Бурхливе промислове піднесення 60–80-х рр. XIX ст. спричинило виникнення у Наддніпрянській Україні великого фабрично-заводського виробництва. Нові підприємства базувалися на використанні передової техніки (парові двигуни, верстати, новітні системи машин). Основним паливом у промисловості стало кам'яне вугілля. Перехід до нових форм виробництва наприкінці 80-х рр. XIX ст. в цілому завершився у машинобудуванні.

Особливості індустріалізації в Україні:

- формування ринку вільнонайманої праці;
- промисловий переворот;
- приплив іноземного капіталу;
- зростання міст;
- розвиток вугільної, металургійної, машинобудівної, видобувної, металообробної галузей;
- утворення промислових районів (Донецький, Криворізький, Нікопольський та ін.);
- будівництво залізниць, розвиток річкового та морського транспорту;
- значна концентрація виробництва й утворення монополій.

Прикметною рисою розвитку промисловості у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. став процес концентрації виробництва та виникнення перших монополій — товариств підприємців із виключним правом вироблення і збуту певної продукції. У цей час виникли «Союз рейкових фабрикантів» (1882 р.), «Союз мостобудівних заводів» (1884 р.), «Союз фабрикантів рейкових скріплень» (1884 р.). Перші монополії існували переважно у формі синдикатів.

Синдикат — об'єднання підприємств, що виробляють однорідну продукцію, й учасники якого зберігають власність на засоби виробництва та виробничу самостійність, але втрачають самостійність комерційну.

- ? Які нові промислові райони утворилися в Наддніпрянщині цієї доби?
- ? Коли розпочався процес монополізації промисловості у Наддніпрянській Україні?

3. Модернізаційні процеси у сільському господарстві

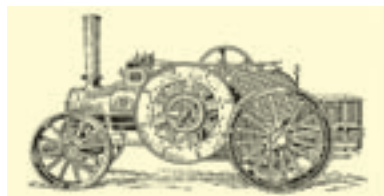
Селянська реформа 1861 р. звільнила селян від особистої залежності, але мало поліпшила їхнє економічне становище. Більшість отримала наділи, недостатні за площею для нормального функціонування господарства. Водночас автори реформи не врахували стрімкого зростання кількості населення (демографічний вибух), унаслідок чого наділи, якими володіли селяни, стали зменшуватися і не забезпечували навіть прожиткового мінімуму. До того ж їх обклали занадто високими податками й виплатами за землю (на 49 років).

Аграрна проблема стала прямим наслідком реформи 1861 року. Багато селян, переважно на Лівобережжі, не могли придбати ні додаткову землю, ні сільськогосподарську техніку. Вони були змушені йти працювати на панській землі. Так збереглися залишки панщини у вигляді відробіткової системи. У той же час на Правобережжі та Півдні ситуація була дещо іншою. Скасування кріпацтва зумовило поширення вільнонайманої праці та більшого залучення господарств до ринкових відносин.

Наддніпрянщина, попри аграрні проблеми, зберігала роль європейської житниці. Наприкінці XIX ст. цей край постачав хліб до центральних губерній Російської імперії і забезпечував 90 % зерна, що експортувала імперія. Більшість товарного хліба, як і раніше, давали поміщицькі господарства.

Розвиток товарного виробництва наприкінці XIX ст. сприяв деяким змінам у спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва. Південна Україна, крім Кримського півострова, стала регіоном поширення товарного зернового господарства. Крим та Бессарабія спеціалізувалися на розвитку виноградарства. Полтавську губернію об'єднано вважали одним із головних виробників тютюну в країні. Інші губернії Лівобережжя та Правобережжя стали регіоном переважання цукробурякового виробництва.

Таким чином модернізація у другій половині XIX ст. проявлялася переважно лише у зростанні товарності та регіональній спеціалізації сільськогосподарського

Паровий плуг

виробництва. Запровадження нової техніки, агротехнологій, добрив було незначним, хоча точково і мало місце.

? Укажіть регіональну спеціалізацію виробництва сільськогосподарської продукції у Наддніпрянській Україні.

4. Зародження кооперативного руху

Новим явищем у модернізації господарства тогочасної Наддніпрянщини стало зародження кооперативного руху.

Кооперацію представники ліберальної громадськості розглядали як форму організації економічного життя, що сприяє його капіталістичній модернізації, створює ефективні механізми пристосування широких верств населення до умов товарного господарства і забезпечує швидке оновлення соціально-економічних відносин.

У Наддніпрянщині в 60-х рр. XIX ст. було створено близько 20 споживчих кооперативів. Першим кооперативом у краї вважають засноване 1866 р. Споживче товариство у Харкові. Товариство розпочало активну діяльність, створивши власну пекарню, їдальню, підприємство з виготовлення мінеральної води, розгорнувши торгівлю одягом, кам'яним вугіллям, дровами і швейними машинками.

Споживчі кооперативи у 60–70 рр. виникли також в Одесі, Лебедині, Катеринославі (нині Дніпро), Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Києві, Єлисаветграді (нині Кропивницький), Бердянську та інших містах. Чимало виникло товариств кредитної кооперації, що надавали позички селянам на розвиток господарства.

Однак перші такі товариства виявилися недовговічними. Перешкодами на шляху їх розвитку ставали низький рівень культури населення, яке негативно ставилося до підприємливих співвітчизників, відсутність навичок самореалізації і самоуправління.

Розпад перших кооперативів зумовив хвилю розчарування щодо ідеалів кооперації, що й обумовило «мертвий період» у розвитку кооперативного руху в Наддніпрянщині в останній чверті XIX ст.

? Чому перша хвиля кооперативного руху в Наддніпрянщині зазнала поразки?

5. Урбанізація. Розвиток торгівлі

Друга половина XIX ст. стала періодом швидкого зростання міст. Поряд із великими промисловими підприємствами виникали фабрично-заводські поселення, котрі згодом перетворювалися на нові міста. Небаченому раніше рухові населення, зростанню кількості міського населення й виникненню нових міст сприяло прокладання залізниць. У результаті

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

розвитку промисловості й торгівлі залізничні вузли також поступово ставали містами. Кількість міського населення Наддніпрянщини в 60–90-х рр. XIX ст. зросла більш як удвічі, а кількість міст, за переписом 1897 р., налічувала 130. Та, попри все, міське населення наприкінці XIX ст. становило лише 13 %.

Особливо швидко кількість міського населення збільшувалася на Півдні, де виникали фабрично-заводські підприємства. Типовим прикладом став розвиток Катеринослава, який із невеликого містечка з населенням 19 тис. осіб у середині XIX ст. перетворився за другу його половину на одне з найбільших українських міст, кількість населення якого зросла в шість разів.

Найбільшими промисловими центрами стали Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Кременчук, Луганськ, Юзівка, Маріуполь, Кривий Ріг.

Розгортання промислової революції, зміни в житті пореформеного українського села сприяли пожвавленню торгівлі. Велике значення для її розвитку мало прокладання залізниць, що зробило товарообіг значно дешевшим і швидшим. У результаті цього фактично зникло чумацтво.

Залізничні станції перетворилися на торговельні центри. Дрібні торговці-посередники відкривали тут контори, щоб закуповувати в селян товари, на які був попит у місті. Водночас вони продавали те, що було потрібно селянам. Таким чином село втягувалось у товарно-грошові відносини, ставало частиною ринкової економіки.

Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. змінювалися форми торгівлі. Зростання кількості міст та міського населення спричинило поступову заміну базарів стаціонарною торгівлею через крамниці й магазини. Мережа крамниць формувалася стихійно, відповідно до попиту населення. Головними в їхньому асортименті були фабрично-заводські товари.

Для задоволення щоденних потреб населення збиралися в містах та містечках базари, на яких продавали продукти харчування. Зростання

Торгова площа. Харків

Київ. Хрещатик наприкінці XIX ст.

Одеса наприкінці XIX ст.

мережі базарів у 60–90-х рр. XIX ст. було пов'язане з розвитком промисловості та зростанням міст.

У пореформений період Наддніпрянщина зайняла провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Через азово-чорноморські порти й розташовані на російсько-австрійському кордоні митниці Волині й Поділля вивозили значну кількість товарів, вироблених в Україні. Більшість товарів експорту становила сировина. Поряд із зерном вивозили продукти тваринництва — м'ясо, сало, шкури, вовну тощо. Через Одеський порт у 80–90-х рр. XIX ст. експортували мільйони пудів українського цукру й сотні тисяч відер спирту. В більшості тогочасних європейських країн споживали саме український цукор. Через порти й митниці Наддніпрянщини ввозилися бавовняні, шовкові й вовняні тканини, чай, каву, прянощі, рис, вина тощо.

? Які зміни відбувалися у формах торгівлі в цей період?

6. Переселення селян на Схід

Гостра нестача землі у Наддніпрянській Україні змушувала селян шукати інших засобів для існування. Земля зроста в ціні, у деяких регіонах порівняно з 1861 р. — у три-чотири рази. Більшість селян були неспроможні придбати землю або знайти собі роботу в сільському господарстві. Місто з його новим життям відлякувало багатьох селян. Вони зазвичай трималися громади, а якщо виїздили, то прагнули осісти на нових землях старими українськими селами та працювати на землі. Водночас в Україну переїздили російські селяни, які йшли працювати на фабрики й заводи. Отже, російська міграція була спрямована до міст Наддніпрянщини, українська — до сіл у східних регіонах країни.

Переселення українських селян на землі російського Далекого Сходу, Сибіру та Казахстану, як і еміграція селян із західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини в 70–90-х рр. XIX ст., стали двома потоками першої хвилі масової української трудової еміграції.

Українській еміграції на Схід були притаманні такі особливості:

- переселенці з Наддніпрянщини залишалися на землях у межах Російської імперії та не були емігрантами у традиційному значенні цього слова;
- переселення мали переважно стихійний характер вільної колонізації незаселених земель;
- основну масу переселенців становили селяни;
- на відміну від селян, які переселялись із західноукраїнських земель на Американський континент, жителі з Наддніпрянщини, оселившись у східних регіонах Російської імперії, не мали змоги створювати свої національно-культурні осередки.

Ставлення уряду до українських переселенців було неоднозначним. З одного боку, його інтересам відповідало освоєння околиць імперії, з другого — небажання перейматися облаштуванням переселенців.

Із урядових документів щодо українських переселенців до східних районів імперії

«Малороси, які багато зробили для Росії, нині не тільки не здатні служити її національним інтересам, а й навіть сильно потребують у захисті від ворожого російському урядові польського на них впливу... Необхідно залучати до України селян-великоросів, які справді внесли б у цей край російський дух, значно підняли б у місцевого населення любов до Росії... Тому казенні та придбані урядом землі в українських губерніях варто віддавати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, місцеве ж, обідніле населення корисно було б переселяти до інших частин Росії, на землі, призначені для переселенців... Основна причина такої політики в тому, що малороси не здатні до проведення російської національної ідеї».

- ?** 1. Яким було ставлення імперського уряду до українських переселенців?
2. Що свідчить про те, що уряд намагався використати проблему переселенців для збільшення в Україні кількості російського населення?

Серед переселенців 84 % становили вихідці з Лівобережжя, де найбільше дошкуляли малоземелля й залишки кріпацтва. Загалом у 1885–1900 рр. із Наддніпрянщини на Схід переселилося 367 тис. селян.

Українські переселенці дали назви новим землям, які вони заселяли. Вузьку смугу своїх поселень на південній околиці киргизо-казахських степів українці наприкінці XIX ст. назвали **Сірим Клином**, або Сірою Україною. На початку XX ст. українці становили понад 50 % загальної кількості переселенців, тобто близько 33 тис. осіб. **Зелений Клин** об'єднував землі, що заселили українці в південній частині Далекého Сходу — Приморському краї, Амурській області та південній частині Хабаровського краю. Серед усіх переселенців до Зеленого Клину українці, на початку XX ст., становили 63 %, тобто близько 110 тис. осіб.

На початку XX ст. Сірий та Зелений Клини стали двома найбільшими суцільними просторами української колонізації в Азії. Переселенці з Наддніпрянщини започаткували появу на Сході української діаспори.

- ?** Куди був спрямований переселенський рух українських селян із Наддніпрянщини?

Українські переселенці

Діаспора — частина етнічної спільноти, яка постійно живе в чужій країні, зберігаючи зв'язок зі своїм народом, національні традиції тощо.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Якими були характерні риси економічної політики російського уряду в Наддніпрянській Україні у пореформений період? **2.** Обговоріть і охарактеризуйте перебіг модернізаційних процесів у розвитку Наддніпрянщини. **3.** Якими були тенденції й особливості розвитку сільського господарства Наддніпрянщини у пореформений період? **4.** За допомогою додаткових джерел визначте особливості розвитку міст і торгівлі Наддніпрянщини у другій половині XIX століття. **5.** Як зароджувався кооперативний рух у Наддніпрянщині? **6.** Складіть порівняльну таблицю «Особливості економічного розвитку Наддніпрянської України у XIX ст.»:

Галузь	Особливості розвитку в XIX ст.	
	1-ша половина XIX ст.	2-га половина XIX ст.
Сільське господарство		
Промисловість		
Торгівля		

7. Проведіть дискусію за проблемою: «Які чинники сприяли швидкому економічному розвитку Наддніпрянщини у пореформену добу?». **8.** *Попрацюйте в групах.* Чому процеси модернізації швидше просувалися у промисловості, а не в сільському господарстві?

§ 15. ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися про національний склад населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.;
- ▶ визначати характерні риси становища основних соціальних верств у суспільстві Наддніпрянщини цієї доби;
- ▶ характеризувати долю тогочасної української жінки;
- ▶ визначати зміни, що відбувалися у житті міст того часу.

1. Яким було повсякденне життя українських селян у першій половині XIX ст.? **2.** Які риси менталітету притаманні українському селянству? **3.** Який вигляд мали українські міста першої половини XIX ст.?

1. Населення Наддніпрянщини у другій половині XIX ст.

Упродовж другої половини XIX ст. кількість населення дев'яти губерній Наддніпрянщини збільшилася з 13,5 до 23,5 млн осіб. Це надзвичайно швидке зростання було безпосереднім результатом демографічного вибуху другої половини XIX ст. Під впливом розвитку промисловості особливо швидкими темпами зростала кількість населення Півдня і Сходу

 Українська мова у повітах за переписом 1897 року.

 Перепис населення 1897 року

України, його кількість збільшилася з 3,6 млн осіб у 1858 р. до 8,8 млн у 1897 р. Міське населення Правобережжя та Лівобережжя зросло за цей час утричі, Півдня і Сходу — вп'ятеро. Переважну більшість населення Наддніпрянщини (22 млн осіб) становили селяни. Промислових робітників наприкінці XIX ст. налічувалося близько 360 тис. осіб. За національним складом наприкінці XIX ст. переважну більшість населення Наддніпрянщини становили українці. На українських землях також проживали росіяни, білоруси, євреї, німці, молдавани та ін. Найбільший відсоток росіян був характерним для губерній Півдня і Сходу — 21–27 %.

 Якою була чисельність населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.?

 Яка соціальна група становила більшість населення Наддніпрянщини?

2. Селяни

Українське селянство було тією частиною населення, котре не втратило своєї культури та мови. У пореформену добу село в цілому зберігало традиційний вигляд.

Важливе місце в житті українського села займала селянська громада. Проте реформа 1861 р. суттєво змінила економічні й правові основи її життєдіяльності. Відтоді громада стала низовою ланкою імперської адміністрації. Земельний масив усєї надільної землі належав громаді, яка розподіляла його між окремими селянськими господарствами. Ліси, пасовиська, луки, річки, озера залишалися неподільною спільною власністю громади.

Наприкінці 60–70-х рр. XIX ст. українське селянство почало використовувати заводські металеві знаряддя праці. Поширилися нові залізні плуги та плуги із залізними частинами. Заможні господарства могли використовувати культиватори, парові молотарки тощо.

За пореформеної доби, коли селянство почало господарювати

Металевий плуг

Робота в полі. Заготівля сіна

самостійно, дедалі помітнішим ставало його майнове розшарування. Внаслідок цього селянство поділилося на три основні групи:

- заможне селянство, яке завдяки поєднанню важкої праці, ініціативності, землеробського таланту, використанню праці сільських наймитів, орієнтації на ринок, успішно хазяйнувало;
- господарі середнього достатку, або середняки. Земельні наділи, що належали цій категорії селян, давали їм змогу прогодувати сім'ю. Вони також мали кількох коней та голів худоби. Попри те, що були працьовитими господарями, придбати недешеву сільськогосподарську техніку вони могли дуже рідко. Працювали переважно самі, бо не мали змоги найняти наймитів;
- бідні селяни, або бідняки, були найчисельнішою групою сільського населення. Вони взагалі не мали землі або мали недостатню її кількість для того, щоб прогодуватися. Щоб якось проіснувати, бідняки наймалися працювати до заможних односельців і поміщиків або шукали іншої сезонної праці. Значна кількість бідняків обумовлювала зростання напруженості у пореформеному українському селі.

? На які групи поділялося селянство за майновою ознакою?

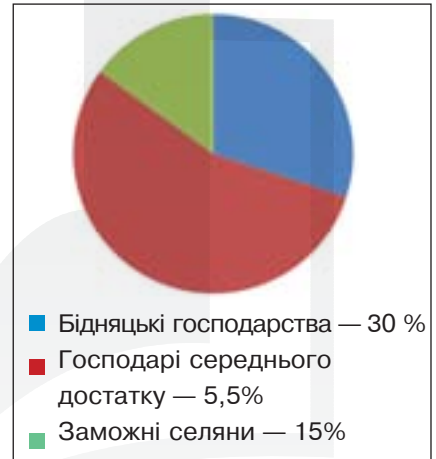
3. Дворянство

Реформа 1861 р. стала рубіжною подією для більшості дворянства. Звиклі розпоряджатися долею своїх селян і не замислюватися над тим, звідки беруться гроші, землевласники після реформи опинилися в незвичних умовах.

Замість переобладнання своїх маєтків, придбання машин тощо дворяни намагалися зберігати звичний стиль

Заможний селянин

*Розшарування селянства
Наддніпрянської України
в пореформену добу*

*Званий обід у дворянській родині.
Друга половина XIX ст.*

життя. Коли грошей не вистачало — закладали маєтки і брали позички, мало замислюючись над тим, що буде далі. Внаслідок цього 1877 р. 77% дворян мали великі борги. Розплачуватися за звичку до безтурботного життя багатьом доводилося землею, яку в них купували підприємливі селяни.

І все ж частина землевласників Правобережжя та Півдня спромоглися перебудувати свої господарства відповідно до нових умов. У маєтках-економіях створювали великі товарні виробництва з використанням вільнонайманої праці. Хоча за соціальною приналежністю власники нових господарств залишалися привілейованим дворянським станом, фактично вони наближалися до великої буржуазії.

Таким чином, нові історичні умови змусили дворян поступитися місцем провідної суспільної верстви представникам буржуазії.

? Яких змін зазнало дворянство у пореформену добу?

4. Буржуазія

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. активізували формування нових верств суспільства — *буржуазії* та *промислових робітників*. Процес формування буржуазії розпочався ще за дореформеної доби. Представники нової суспільної верстви були здебільшого вихідцями з купців або заможних селян. Прикладом становлення українського підприємництва стала фірма «Брати Яхненки і Симиренко», про яку ми вже згадували. У пореформений період фірма лідирувала в цукровій промисловості.

Наступним етапом формування буржуазії стала *Василь Симиренко* індустріалізація. Водночас із виникненням фабрично-заводських підприємств, банків, бірж у Наддніпрянській Україні посилювалися позиції буржуазії. Її ряди активно поповнювали представники інших станів. Окрім купецтва, кількість її збільшувалася за рахунок заможних селян, чумаків, скупників, сільських лихварів. Поповнювали її склад і підприємливі дворяни. Найвідомішими з них стали Бобринські, Потоцькі, Браницькі.

Формування буржуазії вело до появи серед неї різних за рівнем заможності груп. Велика буржуазія була нечисленною, але зосереджувала у своїх руках найбільший капітал. Переважна її більшість була пов'язана з іноземним капіталом. Таку буржуазію називають компрадорською.

М. Бодаревський. Весілля

*Артем
Терещенко
(1794–1873)*

Головою родини був Артем Терещенко (1794–1873). Свій капітал він створив, постачаючи продовольство російській армії під час Кримської війни. Потім зароблені гроші вклав у будівництво великої цукроварні в с. Хутір-Михайлівський на Чернігівщині. Пореформена доба стала періодом активізації підприємницької діяльності голови родини та його синів — Миколи Терещенка (1819–1903) і Федора Терещенка (1832–1893). Родина зайняла провідні місця в торгівлі хлібом, цукром, худобою, у лісообробці, цукровому, гуральному, суконному виробництві; їй належало понад 200 тис. десятин землі. Нарощуючи виробництво, брати не забували піклуватися про людей. На їхніх заводах для робітників було створено лікарні.

Згодом брати Терещенки стали одними із засновників цукрового і рафінадного синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Родина Терещенків уславилася також **меценатством**, витративши на нього близько 5 млн крб. Микола Терещенко виділяв кошти на будівництво притулків, навчальних закладів, лікарень, храмів, музеїв, пам'яників, театральних приміщень, допомагав українським митцям.

Її представники володіли промисловими підприємствами, маетками-економіями. Основну масу середньої буржуазії становило *купецтво*. До цієї групи також належали колоністи Півдня, власники середніх за величиною промислових підприємств та інші. Найчисленнішою була дрібна буржуазія — власники крамниць, ремісничих майстерень тощо.

За складом буржуазія була багатонаціональною верствою, до якої належали українці, росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці та ін. Хоч українці не мали в ній більшості, впродовж другої половини XIX ст. їхні позиції стали посилюватися.

Серед найвідоміших українських підприємців була сім'я Терещенків зі старовинного козацького роду м. Глухів.

Серед відомих представників української буржуазії пореформеної доби були також Харитоненки, Римаренки, Симиренки та ін.

? Хто належав до дрібної буржуазії Наддніпрянщини?

? Яку частину буржуазії можна назвати українською?

5. Робітники

Новою суспільною верствою пореформеної Наддніпрянщини стали промислові робітники. Наприкінці XIX ст. кількість промислових робітників Наддніпрянщини становила 330 тис. осіб.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Промислові робітники, на відміну від селян, не мали жодних засобів виробництва і змушені були продавати не власні вироби, а свою робочу силу. Участь у взаємозалежній за своєю природою праці сприяла формуванню в робітників почуття тісного взаємозв'язку з товаришами та колективізму. Як наслідок, вони були значно організованішими за селян, тому утворили ту масу, яка згодом привернула увагу опозиційних царизмові сил.

Робітники

У багатьох галузях промисловості Наддніпрянщини другої половини XIX ст. українці становили меншість серед робітників. Спричиняло таку ситуацію багато в чому те, що умови життя і праці робітників жахали українських селян. Тому вони всіляко намагалися не поривати своїх зв'язків із землею. Унаслідок цього підприємці залучали до праці на заводах і фабриках селян з інших губерній Російської імперії.

Українцям було важким бути працівниками великих промислових центрів. Робітники Наддніпрянщини отримували вдвічі менше, ніж їхні колеги в Англії, та вчетверо менше, ніж у США. Щоправда, висококваліфіковані робітники згодом почали отримувати гідну платню.

Знедолене становище спричиняло дедалі частіші страйки й інші сутички між власниками підприємств та їхніми працівниками. Завдяки своїм виступам робітники інколи виборювали деяке поліпшення свого становища.

? Якою була чисельність промислових робітників Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.?

6. Доля української жінки

XIX ст. стало часом стрімкої зміни долі жінки, її місця в суспільстві у провідних країнах світу. Відбувався злам традиційних відносин. Зі стрімким промисловим розвитком ці тенденції поширилися й на українських землях. Проте вони зачепили лише незначну частину жіноцтва. Переважно це були жінки, причетні до еліти суспільства, а також мешканки великих промислових центрів. А в українському селі продовжували зберігатися давні патріархальні традиції родинного життя.

Частина жінок із заможних родин прагнули здобути вищу освіту і брати активну участь у громадському житті. Проте в суспільстві було безліч упереджень і законодавчих перепон, які перешкоджали жінці стати на цей шлях. Тому лише поодинокі представниці змогли подолати силу суспільної думки, що призначення жінки тільки вести домашнє господарство, народжувати та доглядати дітей.

Стрімкий розвиток великої індустрії долучив до міського життя багато нових мешканців. Внаслідок цього відбувся злам традиційних шлюбно-сімейних відносин, і вони були не на користь жінки. Годувальником родини вважали чоловіка. Таким чином, чітко визначилося залежне становище жінки.

На роботу йшли або незаміжні жінки, або жінки, сім'ї яких перебували у скрутному матеріальному становищі. Загалом на промислових підприємствах працювало до 15 % жінок.

? Що найбільш вплинуло на зміну долі жінки у XIX ст.?

7. Міста змінюють свій вигляд

Індустріалізація спричинила значні зміни в міському житті.

Індустріалізація змінила зовнішній вигляд міст. З'явилася значна кількість громадських будівель: повітових та губернських земських установ, міських дум, дворянських і губернських зібрань тощо. Житлові квартали стали прикрашати пишні будинки підприємців, купців, банкірів. Постали квартали приватних прибуткових будинків, квартири в яких винаймали платоспроможні жильці. На міських околицях купчилися хатки незаможних міщан і робітничі оселі.

Міста ставали переважно російськомовними через великий наплив переселенців з російських губерній.

Значні зміни відбулися в міському благоустрої. Центральні вулиці викладали бруківкою, плитами, цеглою. Тротуари наприкінці XIX ст. почали асфальтувати. Зросла увага до озеленення міст. У другій половині XIX ст. значно поліпшилося освітлення міських вулиць. Спершу їх освітлювали гасовими, а згодом — газовими ліхтарями. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. газове освітлення впроваджено у Києві, на Хрещатику, а від 1890 р. місто почали освітлювати електрикою.

Також розгорнули будівництво водогонів і систем каналізації. У 1872 р. одним із перших було споруджено водогін у Києві, що забезпечував місто дніпровською водою. У наступні роки водогони почали діяти в Одесі, Харкові, Житомирі, Олександрівську (нині Запоріжжя). В середині XIX ст. каналізацію проклали у Феодосії, де відпочивала імперська знать, а наприкінці століття вона почала діяти в Києві, Одесі, Ялті.

*Н. Касаткін.
Дружина заводського
робітника. 1901 р.*

Київ наприкінці XIX ст.

На початку 80-х рр. XIX ст. розпочалося швидке поширення телефонного зв'язку. Через десять років телефонні лінії вже діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві.

Зростання міст та збільшення кількості їхнього населення спричинило розвиток міського громадського транспорту. В містах виникли кінні залізничці — конки. У 1890 р. конка почала діяти на вулицях Києва, а згодом — і в інших містах. Із 80-х рр. XIX ст. у найбільших містах Наддніпрянщини споруджували електростанції. Відтак у 1892 р. конку на вулицях Києва замінив перший у Східній Європі електричний трамвай. До початку XX ст. трамвайний рух розпочався у Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді, Севастополі.

У Києві запущений перший електричний трамвай у Російській імперії. 1892 р.

? Коли і де у Наддніпрянській Україні почав курсувати перший у Східній Європі електричний трамвай?

ВИСНОВКИ

Із щоденника бельгійського інженера Альфонса Евераерта

«На Донбасі нема справжніх міст... нема публіки, яка повільно прогулюється, майже нема якої-небудь інфраструктури для задоволення артистичних або музичних потреб. Більше того, там, де були великі підприємства — Russo-Belge або Дніпровське, нема жодного театру... Єдиною великою подією була на вихідні прогулянка на станцію Дебальцеве, щоби подивитися на прибуття та відправлення єдиного потяга».

? Чим був зумовлений такий вигляд міст Донбасу?

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Яким був національний і соціальний склад населення Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.? **2.** Які зміни відбулися у житті й суспільному становищі селян за пореформеної доби? **3.** Яким було становище дворянства? Чим воно відрізнялося від їхнього життя у до-реформену добу? Що вплинуло на їхнє становище? **4.** Обговоріть. Із яких соціальних груп формувалась і яке становище в суспільстві займала буржуазія? **5.** За допомогою додаткових джерел охарактеризуйте умови життя і праці промислових робітників. **6.** Які зміни в долі української жінки відбулися у пореформену добу? **7.** Проаналізуйте зміни, що відбувалися у містах Наддніпрянщини порівняно з першою половиною століття. Створіть презентацію. **8.** *Попрацюйте в групах.* Обговоріть, як змінилося повсякденне життя населення Наддніпрянщини порівняно з першою половиною століття. Чи були ці зміни радикальними?

§ 16. ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ. КИЇВСЬКА ГРОМАДА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розкрити причини виникнення громадівського руху;
- ▶ охарактеризувати діяльність громад наприкінці 50-х — у 60-ті рр. XIX ст.;
- ▶ визначити вплив польського повстання 1863–1864 рр. на розвиток українського руху;
- ▶ розкрити зміст Валуєвського циркуляра.

1. Які організаційні форми були притаманні українському рухові в першій половині XIX ст. і чому?

1. Основні тенденції розвитку українського руху в другій половині XIX ст.

Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні була характерна організаційним оформленням і виробленням ідейних основ визвольних рухів поневолених народів у трьох головних напрямках: національному, загальнодемократичному та соціальному. У першому напрямку головною була боротьба за національну свободу, у другому — за демократичний устрій суспільства, права й свободи людини, у третьому — за соціальну справедливість. Діячів, які розв'язання всіх проблем зводять до здобуття національної незалежності, називають націоналістами. Для послідовного демократа (тоді їх було прийнято називати лібералами) всі питання вирішують з розв'язанням проблем прав і свобод людини. Діячі й напрями, які обстоювали принципи соціальної справедливості, називалися соціалістами, соціалістичними. Термін «соціаліст» у той період не належав до певного соціально-політичного вчення, котрих було багато (марксисти, прудоністи, лассальянці, фабіанці та ін.), а розуміли широко — як обстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців із простого люду.

Об'єднавчим для всіх цих напрямів, течій було прагнення повернути життя на краще, змінити існуючий лад на справедливий, доцільний. Боротьба за виконання такого спільного завдання збалансовувала ці течії, змушувала їх знаходити спільну мову. Проте цей результат був закономірним для більш-менш сформованих державних націй. Для бездержавних зосередження на соціальних проблемах або демократичних свободах часто вело до відриву від національних проблем, долучання їхніх діячів до загальноімперського руху. З іншого боку, зосередження на суто національних питаннях за відсутності національної самосвідомості звужувало соціальну базу руху й відривало його від народу. Отож перед українським рухом стояла проблема виробити збалансовану в трьох площинах

політичну платформу, що була б прийнятною для всіх прошарків українського суспільства. Крім того, слід було віднайти й організаційну форму руху. Над виконанням цих завдань і працювали діячі українського руху впродовж другої половини XIX ст.

? Яке завдання стояло перед діячами українського руху другої половини XIX ст.?

2. Відродження українського національного руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. Українська громада Петербурга

Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії наприкінці 1850-х рр. зумовила піднесення українського національного руху. Були амністовані діячі Кирило-Мефодіївського братства. Завдяки фінансовій підтримці українських поміщиків-меценатів Тарновських і Галаганів П. Куліш у столиці імперії Санкт-Петербурзі, де мешкала значна українська громада, заснував друкарню для видання творів української літератури. У ній випускали книги П. Куліша, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін.

Новий міністр освіти Є. Ковалевський, українець за походженням, дав дозвіл на друкування «Кобзаря» Т. Шевченка, підтримав клопотання В. Білозерського про відкриття в Петербурзі журналу «Основа».

Українські діячі Петербурга 1859 р. створили **першу українську громаду** — культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів. Окрім колишніх кирило-мефодіївців, до громади увійшли правник О. Кістяківський, завідувач друкарні П. Куліша, видавець популярних книжок Д. Каменецький, письменник М. Стороженко, друзі Т. Шевченка брати Лазаревські. Ця неформальна спільнота стала прикладом до наслідування і до розгортання нового етапу українського культурно-національного руху. Вже 1861 р. виникли громади у Києві, згодом — у інших містах.

Поле діяльності для громад стали недільні школи, що існували в 1859–1862 рр., наукові установи та видавнича справа.

? Що сприяло відродженню українського руху після розправи над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства?

3. Журнал «Основа»

Відродження національного руху тісно пов'язане зі створенням журналу «Основа». За цю справу взявся В. Білозерський. Він і став редактором.

О. Кістяківський

Перший номер журналу вийшов 12 січня 1861 р. Він був двомовним (надрукований українською і російською). Програмні завдання журналу визначили так: «Мета нашого видання — всебічне й неупереджене вивчення Південноросійського краю, усвідомлення його потреб, критичний погляд на себе в минулому і сучасному, громадська користь. Загальнолюдська просвіта, в застосуванні до місцевих умов краю, буде керівною ідеєю редакції».

У 60-ті рр. XIX ст. «Основа» була єдиним українським універсальним періодичним виданням, що прагнуло охопити всі загальноукраїнські проблеми — в культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Цим воно привернуло до себе широкий інтерес і загальне визнання як провісника народного пробудження в Україні. І все ж таки, незважаючи на короткочасність життя, журнал справив величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури було незаперечним фактом.

 Коли виходив друком журнал «Основа»?

4. Хлопомани

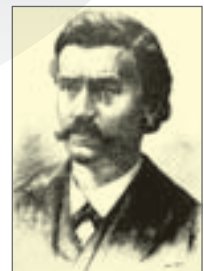
На початку 1860-х рр. із-поміж польської та спольщеної шляхти Правобережжя відокремилася група студентів, сумління котрих мучило усвідомлення того, що їхній клас упродовж століть гнобив селян, і які вирішили зблизитися з народом. Цю групу, на чолі з **Володимиром Ан-**

Титульна сторінка журналу «Основа». 1861 р.

Володимир Антонович серед українських діячів другої половини XIX ст. був вельми колоритною постаттю: історик, археолог, етнограф, археограф; засновник народницької школи в українській історичній науці; головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1863–1880); з 1878 р. — професор російської історії Київського університету; з 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора Літописця, один із засновників і лідерів Київської громади. За походженням поляк, він перейшов в український табір; почав громадську діяльність у колі польських революціонерів — і перекинувся у стан українофілів; брав участь у конспіративних організаціях — і мав чудові взаємини з ворогами українства. До кінця життя залишався вірним тим словам, що завершували його «Исповедь»: «...надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я всё готов разделить с ними...»

В. Антонович (1834–1908)

тоновичем, називали **хлопоманами**, хоча самі себе вони йменували **українофілами**. Згадані студенти перейшли з римо-католицької віри у православну, носили український національний одяг, співали українських пісень, свідомо дотримувалися народних звичаїв і не цуралися селянського товариства. А закидам у зрадї з боку польських діячів В. Антонович відповів статтею «Моя исповедь» в журналі «Основа», де зазначив: «Якщо ви хочете бути послїдовними демократами і служити народу, то мусите визнати, що більшість народу на Правобережній Україні становлять українські селяни... Отже, поляки-шляхтичі мають перед судом совісті два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до його національності та невтомною працею і любов'ю спокутувати те зло, що було завдане українському народові їхнім класом, або залишитись у ролі визискувачів чужої праці та ворогів національного розвитку свого народу».

Спершу хлопомани віддавали перевагу етнографічній діяльності. Під час студентських канікул чи в інший вільний час мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, записували звичаї та обряди. Така діяльність тривала до 1860 р., але «ходіння в народ» було мало-ефективним. Сільська влада й поліція переслідували хлопоманів.

Окрім подорожей Україною, хлопомани влаштовували зібрання, зачитували реферати, випускали рукописний журнал і заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали близько 15 бідних юнаків, яких «вчили в національному напрямі». Вони утримували учнів на свій кошт, самі викладали, писали підручники українською мовою. Під тиском поліції школа припинила існування у 1862 р.

 Кого називали «хлопоманами»?

5. Київська громада. Діяльність громад у 1861–1863 рр.

У 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів разом із викладачами та студентами Київського університету (серед них були Павло Чубинський, брати Синьогуби, Іван Касьяненко, Михайло Драгоманов) утворили нове товариство — Українську громаду. Її діяльність була легальною і культурницькою.

У жовтні 1859 р. у Києві було відкрито першу в Російській імперії недільну школу для дорослих. Це дало змогу громадівцям організувати народну освіту рідною мовою. Члени громади відкривали недільні та щоденні школи, працювали в них учителями, організували публічні лекції та бібліотеки тощо. Важливим у діяльності громадівців стало написання для народу українських підручників і популярних книг релігійної, історичної та іншої тематики.

**Жандармський рапорт
про діяльність Київської
громади (1861 р.)**

Слідом за Київською громадою організувалися громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Катеринодарі на Кубані, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві.

? Коли утворилася Київська громада? Якою була мета її діяльності?

6. Польське повстання 1863–1864 рр. та Україна

У 1863–1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події польського національно-визвольного повстання. Упродовж тривалого часу його готував Центральний національний комітет, який мав тісні зв'язки з польською еміграцією у Західній Європі. Головною метою повстання було проголошене здобуття національної незалежності Польщі та проведення реформ.

Готуючи повстання, його керівники приділяли велику увагу Правобережній Україні. Тут проживала значна частина польського населення (485 тис., або 9,2%). Ці землі колись належали до Речі Посполитої, а ще повстання в Україні мало відволікти сили царських військ від повстання на власне польських землях. У Правобережній Україні повстання готував «Центральний комітет на Русі», згодом — «Провінційний комітет на Русі».

Повстання, що почалось вночі на 23 січня 1863 р., швидко перекинулося в Литву, Білорусію та Правобережну Україну. На бік повсталих перейшла незначна частина солдатів і офіцерів російської армії та діячів загальноросійської революційної організації «Земля і воля».

У Правобережній Україні діяли близько 20 партизанських загонів, що склалися переважно із представників польської шляхти. Всі спроби повстанців залучити на свій бік українських селян успіху не мали. Селяни подекуди навіть допомагали російським військам. Із майже 20 тис. бунтівників було лише 500 росіян, білорусів та українців. Серед українців, які взяли активну участь у повстанні, можна назвати А. Потебню (очолював воєнну організацію «Земля і воля»), І. Нечая (командир партизанського загону, котрий діяв у районі Любліна) та ін.

Польські повстанці

Попри героїчний опір, у 1864 р. повстання було придушено. Хоча під час нього українці засвідчили свою лояльність царському режимові, це не врятувало український рух від переслідування і звинувачення, що він є «польською інтригою».

? На які українські землі поширилося польське повстання 1863–1864 рр.?

7. Валуєвський циркуляр та його наслідки

Відродження українського руху попервах не викликало занепокоєння у російської влади. Але вже 1862 р. ситуація різко змінилася. Царські чиновники дійшли висновку про загрозу українського руху Російській імперії. В Україні було проведено арешти, і на засланні опинилися етнограф П. Чубинський, історик П. Єфименко, етнограф С. Ніс, письменник О. Кониський. Було розгромлено Полтавську і Чернігівську громади; припинено видання журналу «Основа», «Чернігівського листка»; за указом царя від 12 червня 1862 р. закрито недільні школи.

Зміни у політиці щодо українського руху були викликані стрімким зростанням кількості україномовної навчальної, наукової, релігійної літератури, що, на думку цензорів, сприяло відродженню «малоросійської народності» та «южнорусского сепаратизму».

Як наслідок, міністр внутрішніх справ **П. Валуєв 20 липня 1863 р.** видав таємний **циркуляр**, що забороняв публічне використання української мови у державних установах, школах, церквах, друкувати українською мовою науково-популярну й релігійну літературу, крім художніх творів, де її вважали екзотичним «наріччям». Це саме стосувалось і театру українською мовою. Проблему української мови влада розв'язувала знаменитою фразою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, нема та бути не може».

Сутність Валуєвського циркуляра полягала у намаганні вивести українську мову з користування як мову науки і культури. Заборона ж видання навчальної та релігійної літератури українською мовою мала позбавити український рух можливості поширювати свої ідеї в народі й не дати йому усвідомити свою окремішність.

Петро Валуєв

Із Валуєвського циркуляра (1863 р.)

Останнім часом питання про малоросійську літературу отримало інший характер, унаслідок обставин чисто політичних, що не мають жодного стосунку до інтересів власне літературних. Спочатку твори малоросійською мовою ширилися лише на освічені класи південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, узялися, під приводом поширення грамотності й освіти, за видання книг для початкового читання, букварів, граматики, географії і т. д. У числі подібних діячів було безліч осіб, про злочинні дії яких проводила слідчу справу особлива комісія.

1. Як у циркулярі аргументовано необхідність заборони? 2. Що найбільше лякало царську владу в розвитку української мови?

Валуєвський циркуляр був логічним з огляду на офіційну політику щодо українців: українців проголошували складовою єдиного руського народу.

Після Валуєвського циркуляра громади було розпущено. Київська громада згорнула свою роботу восени 1864 року. Завершився перший етап громадівського руху.

? Коли було видано Валуєвський циркуляр? Які його основні положення?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Чим було зумовлено піднесення українського руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.? Сформулюйте тези відповіді.
2. У яких організаційних формах існував український рух і які його особливості? Якими були його основні цілі й завдання?
3. З'ясуйте значення журналу «Основа» для розгортання українського руху.
4. *Обговоріть.* Хто такі хлопомани, яку роль вони відіграли у становленні українського руху в Наддніпрянській Україні?
5. Хто був лідером українського руху в 1860–1880-ті рр.?
6. Як Польське повстання 1863–1864 рр. вплинуло на національно-визвольну боротьбу українського народу? Чому українське населення не підтримало польського повстання? За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про повстання (8–10 слайдів).
7. Чим було викликане видання Валуєвського циркуляра? Розкрийте основні його положення.
8. *Попрацюйте в групах.* Що мав на меті царський уряд, видаючи Валуєвський циркуляр? Проаналізуйте основні наслідки Валуєвського циркуляра для подальшого розвитку українського руху.
9. Проведіть дискусію: «Громадівський рух: здобутки і прорахунки».

§ 17. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ 1860-х — У 1880-х рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати особливості, форми та зміст українського національного руху в Наддніпрянщині у цей період;
- ▶ аналізувати зміст Емського указу і його вплив на український рух;
- ▶ визначати місце та роль в українському русі «Братства тарасівців» і Загальноукраїнської безпартійної організації.

1. Охарактеризуйте основні події і здобутки попереднього етапу українського національного руху.
2. Яким був вплив Валуєвського циркуляра на український національний рух?

1. Громадівський рух наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в умовах певного послаблення антиукраїнської політики влади відновлювався громадівський рух, але вже у формі нелегального. Центром його відродження знову став Київ, де були зібрані значні інтелектуальні сили. До колишніх громадівських діячів долучилася талановита молодь — **М. Зібер, О. Русов, С. Подолинський**. Завдання кожного громадівця полягало в конкретних справах за своїм фахом: історія, мовознавство, література тощо.

Окрім Києва, громади відновили свою діяльність у Чернігові, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді, Одесі. Їх діяльність координувала київська «Українська громада». У 1873 р. вона виступила з політичною програмою, основною тезою якої були вимоги до оформлення федеративного ладу Росії і надання Україні широкої автономії.

Межі нелегальної роботи стримували розвиток громадівського руху. Його провідники постійно прагнули знайти легальну трибуну, що відкрила би простір для широкої літературної, етнографічної, видавничої та іншої діяльності. Вагомим кроком у цьому напрямку стала участь у відкритті та роботі колегії Гната Галагана у 1871 р., яка завдяки викладацькій діяльності членів київської «Української громади» перетворилася на кращий навчальний заклад Києва. Іншим кроком до поширення своєї легальної діяльності було заснування в січні 1873 р. Історичного товариства Нестора Літописця. Однак найбільш плідну діяльність громадівці розгорнули завдяки створенню Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, яке ста-

О. Русов

Київська громада

ло центром українознавчих досліджень, та придбавши газету «Киевский телеграф» — легальну трибуну для українознавчої діяльності.

? Коли відбулося відродження громадівського руху?

2. Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства

У 1869 р. завдяки клопотанням імператорського Російського географічного товариства **Павлові Чубинському** було доручено очолити експедицію до Південно-Західного краю (Правобережна Україна) для вивчення народонаселення регіону.

13 лютого 1873 р. у Києві відбулось урочисте відкриття *Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства*. Головою відділу було обрано Г. Галаґана, управителем справ — П. Чубинського. Друкованим органом відділу стали «Записки Юго-Западного отдела И. Р. Г. О.». Неформальним органом була також газета «Киевский телеграф».

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, уживаючи тільки російську мову, вчені-гуманітарії створили у Наддніпрянщині справжній науковий центр з українознавства й розгорнули широкий науковий рух за участю науковців та ентузіастів-краєзнавців, збирачів різноманітних матеріалів і дописувачів до серйозних журналів.

За роки існування відділу (1873–1876 рр.) було видано сім томів «Трудов Юго-Западной экспедиции» (по 1200 сторінок кожний), два томи «Записок Юго-Западного отдела И.Р.Г.О.», підготовлено матеріалу на ще три томи праць М. Максимовича; створено етнографічний музей, бібліотеку, архів.

Минуло небагато часу, й активна українознавча праця занепокоїла царську охранку.

? Коли було відкрито Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства? Хто його очолив?

Павло
Чубинський
(1839–1884)

Павло Чубинський був людиною, яка вдало поєднувала талант поета, організаційний хист і прискіпливість дослідника. Приводом до його переслідування були українофільські переконання, а особливо вірш «Ще не вмерла Україна...», якому згодом судилося стати національним гімном.

Він активно трудився у недільних школах Санкт-Петербурга, співпрацював із журналом «Основа».

Повернувшись після навчання в Україну, П. Чубинський став активним членом київської «Української громади». Його наукову діяльність неодноразово відзначали нагородами, у той час як громадсько-політична зазнавала переслідувань.

3. Емський указ

Перший сигнал пролунав уже в січні 1875 року. Київський цензор Позиревський отримав від начальника головного управління у справах друку конфіденційний наказ: «З огляду на те, що Головне управління дістало деякі відомості про газету «Київський телеграф», пропонуємо вам під час цензурування зазначеної газети ставитися до неї з особливою обачністю та, між іншим, не допускати в ній жодних статей, що проводять українські тенденції».

Далі пішли доноси, в яких представників українського руху звинувачували у сепаратизмі.

Створена Олександром II комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на протонародному українському нарідчч означало б покласти тривку основу для переконання в можливості від'єднання, хоча б і в далекому майбутньому України від Росії».

18(30) травня 1876 р. цар підписав таємний документ, який отримав назву Емського акта.

Указ забороняв увезення книжок українською мовою; друкування й видання в Росії оригінальних українських творів та перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, діяльність громад. Піддавався ліквідації Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром. Окремий пункт Емського указу стосувався персонально М. Драгоманова й П. Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

Емський указ був спрямований на те, щоб загнати українську культуру в глухий кут провінційної відсталості, розгромити організаційні центри українського руху.

Загалом Емський указ зберігав чинність аж до 1905 року.

? Якими були основні положення Емського указу?

4. Стара громада. Молоді громади. Михайло Драгоманов

Після Емського указу громадівський рух не припинився. Попри те, що серед частини українських діячів переважали занепадницькі настрої, український рух досягнув такого рівня, що жодними указами його вже неможливо було зупинити.

Діячі київської «Української громади» продовжили свою діяльність підпільно, надалі переймаючись проблемами культури.

Нових членів залучали за рекомендацією щонайменше двох громадівців. Після оголошення на двох зібраннях на третьому зібранні проводили таємне голосування; якщо хоч один голос був проти, кандидата не

Олександр II

Стара громада

*Михайло Драгоманов
(1841–1895)*

приймали. Така система формування громади робила її консервативною й вирізняла серед інших громад, що засновувала молодь. Від цього й походила її назва — Стара громада.

Як і на початку 70-х рр. XIX ст., перед представниками українського руху виникла проблема знайти легальну трибуну для пропаганди своїх ідей.

У межах Російської імперії, де українська мова перебувала під забороною, це було неможливо. Тому вирішили організувати за кордоном український національний центр; він мав налагодити видання вільної української преси й репрезентувати український рух у Європі. Виконати таке завдання громада доручила **Михайлові Драгоманову**, якого за Емським указом звільнили з Київського університету.

Наступ на українську культуру в 1875–1876 рр. змусив М. Драгоманова залишити Батьківщину. В Женеві він разом з іншими українськими політемігрантами видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878–1879, 1880, 1882 рр.), який став друкованим органом, де було узагальнено погляди громадівців і висловлено програму українського руху. В основі програми лежали такі принципи, як демократизм (запровадження демократичних прав і свобод та відповідних інститутів, які б їх захищали), федералізм, культурництво, еволюційність (упровадження нового ладу через поступові реформи), соціалізм (запровадження соціальної справедливості). Однак такі погляди М. Драгоманова для діячів Старої громади виявилися надто радикальними. Після взаємних звинувачень вони припинили співробітництво.

Під впливом ідей М. Драгоманова у Наддніпрянській Україні організувалися молоді громади, в яких гуртувалася переважно студентська молодь. Її приваблювала ідея поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

? Яку назву мав журнал, що його видавав М. Драгоманов у Женеві?

5. Громадівський рух у 80-х рр. XIX ст. «Киевская старина»

80-ті рр. XIX ст. увійшли в історію національного відродження у Наддніпрянщині як «мертві роки». Старі громади, побоюючись репресій царизму, відмовилися від спроб політизації українського руху і сконцентрували свою діяльність суто на ниві культурництва. Така лінія суперечила гаслам, що їх проголошував М. Драгоманов у журналі «Громада». Це спричинило різку полеміку між М. Драгомановим і лідерами Старої громади.

В умовах заборони українського слова громадівці вбачали вихід у виданні альманахів. Зміст їх був здебільшого художньо-літературний, інколи публікували бібліографічні матеріали, іноді — етнографічні. Перший альманах під назвою «Луна» побачив світ у 1881 р. У 1883 р. в Києві вийшов альманах «Рада», у 1885 р. в Одесі — український збірник під назвою «Нива». Проте альманахи не могли замінити періодичні видання. Зрештою, завдяки зусиллям Старої громади та фінансовій підтримці В. Смиренка стало можливим видання російськомовного журналу історичної тематики «**Киевская старина**». Перший номер часопису вийшов у січні 1882 р. Це були праці й матеріали з історії та археології України, етнографії, мовознавства, літературні твори, листування визначних людей, спогади, бібліографії тощо.

Однак орієнтування саме на культурницький аспект діяльності відвернуло від українського руху молодь, яка з презирством ставилася до тих «вузьких культурників», котрі присвячували себе «малим ділам» перед «великим сходом революційного сонця».

Важливим результатом 80-х рр. XIX ст. для українського руху було те, що його провідники усвідомили: цей рух потребує щоденної наполегливої праці для закладання підвалин, які не дозволять йому зійти нанівець. Такі підвалини вони вирішили закласти в Галичині, де були сприятливіші умови для розвитку українського руху, але не полишати праці й у Наддніпрянській Україні. Галичина перетворювалася на «український П'ємонт». Тоді це було єдино правильне рішення.

? Навколо якого журналу гуртувались українські діячі Наддніпрянщини у 1880-ті роки?

6. Студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст. «Братство тарасівців»

90-ті рр. XIX ст. — період піднесення молоді, яка організовувалася в гуртки та більші товариства з єдиною метою — зробити щось корисне для свого народу. На відміну від старших діячів, молодь не влаштувала аполітична діяльність. Від 1896 р. у Києві існувала таємна громада «Молода Україна» з більш як сотнею учасників, котра сповідувала й ідеї соціалізму, і національної окремішності українців. За даними поліції,

подібних громад було 22, причому найважливіші з них зосереджувалися у Києві, Чернігові, Лубнах та Одесі. Провідники українського студентства у 1898 р. скликали перший з'їзд студентських громад, який відбувався нелегально. На з'їзді було прийнято резолюції, в яких, зокрема, проголошено: «Ми, українська молодіж, стремлячи до політичної самоуправи, у якій досягаються ідеали волі, рівности, братерства, домагаємося рівности всіх перед законом... свободи совісти і рівности всіх віроісповідань, просвіти на рідній мові, уведення обов'язкової безплатної науки. У політичній діяльності студенти домагаються конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів».

Рік потому українські студенти провели другий з'їзд, на якому заснували свою Центральну спілку.

Найбільш радикально налаштованим серед студентських громад було «Братство тарасівців», що існувало у 1891–1898 рр. Йому судилося започаткувати період політизації і націоналістичну течію в українському русі Наддніпрянщини.

Улітку 1891 р. І. Липа, Б. Грінченко, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик, склавши на могилі Т. Шевченка клятву вірності ідеї визволення України, заснували таємне товариство, члени якого згодом стали називати себе «Братством тарасівців».

«Братство тарасівців»

Першим прилюдним виступом братства стало читання промови «Декларація віри молодих українців» на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року вона була надрукована в львівській газеті «Правда». На тлі аполітичного культурництва і загального занепаду українського громадсько-політичного руху після Емського указу ідеї, висловлені у промові, звучали справжнім національним радикалізмом. Зокрема, вони стверджували такі принципи:

- українці є окрема нація;
- як і кожна нація, українці потребують національної волі для праці й розвитку;
- повна автономія України (на той час на це гасло не наважувався ніхто);
- єдність українського народу (це гасло стало

*Б. Грінченко
(1863–1910)*

- зародком майбутньої концепції соборності Української держави);
- радикалізм та екстремізм щодо відступників;
 - негативне ставлення до українофільства (культурництва), але при цьому визнання його користі для національного руху;
 - необхідність існування українських шкіл;
 - уживання української мови та ін.

Через цілковите ігнорування соціально-економічних питань, відсутність конкретної програми дій Братство стало занепадати, а наприкінці 1890-х рр. XIX ст. фактично розпалося.

? Коли утворилося «Братство тарасівців»? Яким було головне гасло товариства?

7. Загальноукраїнська безпартійна організація (ЗУБО)

Починаючи від 90-х рр. XIX ст., відбувалось і своєрідне організаційне оформлення культурництва (під тиском радикально налаштованих діячів, студентської молоді), діяльність якого була спрямована на закладення підвалин майбутньої політичної організації. Першим кроком на цьому шляху стало створення в 1898 р. на з'їзді громад Наддніпрянщини в Києві зусиллями В. Антоновича та О. Кониського Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО). Восени 1898 р. вона об'єднувала вже 22 громади у різних містах України. До організації належали 438 членів. Вона мала великі матеріальні можливості. Річний членський внесок становив 25 крб. Значну фінансову підтримку ЗУБО отримувала від підприємця-мецената В. Симиренка.

Керувала організацією рада, яку в різні роки очолювали композитор М. Лисенко, історик В. Антонович. При раді діяв видавничий гурток, на базі якого утворилось українське видавництво «Вік».

Однією зі сфер діяльності організації було працевлаштування в землях національно свідомих інтелігентів та поширення у Наддніпрянську Україну забороненої літератури. Діяльність ЗУБО розгорталася здебільшого під прикриттям якихось офіційних державних або напівдержавних установ, завдяки чому вона уникала особливих ускладнень у відносинах із поліцією.

? Хто очолював Загальноукраїнську безпартійну організацію?

8. Національне відродження кримських татар. Ісмаїл Гаспринський

Кінець 1860-х рр. був часом, коли після низки поразок, яких зазнали народи Сходу від європейських колонізаторів, у мусульманському світі почала вкорінюватися думка про важливість освіти, необхідність оновлення громадського й духовного життя. У суспільстві прокидалося почуття національної гідності, поширювалися ідеї розгортання широкої

антиколоніальної боротьби. Ці настрої стали охоплювати і представників кримськотатарського народу. Кримські татари, як й інші тюркські народи, прихильники ісламу, мали певні обмеження у правах.

Від часів російської анексії на тлі демографічного зростання населення Російської імперії чисельність кримських татар стрімко зменшувалася. До того ж вони перебували у дуже вузькій соціальній ніші, яка не дозволяла їм розвиватись економічно, освітньо і культурно. Єдиний шлях вирватися з цього становища — кар'єра військового.

Така ситуація сприяла появі лідерів нового типу, які могли б поєднати ідеї модернізації із традиціями свого народу. В останній третині XIX — на початку XX ст. таким лідером кримських татар і загалом тюркських народів Російської імперії став **Ісмаїл Гаспринський** (1851–1914).

Ісмаїл Гаспринський як мусульманин і патріот свого народу стояв біля початків та був безпосереднім учасником загальноісламського й загальнотюркського рухів, що зароджувалися в Російській імперії наприкінці XIX ст. Він унікав будь-яких форм націоналізму та клерикалізму і вважав, що піднесення культурного рівня народу має базуватися на відновленні його традиційної духовності через

освіту і прищеплення нових цінностей: побутова культура, наприклад, гігієна, освіченість, самовдосконалення, активна діяльність. Традиції мають бути обов'язково збереженими, тим більше, що, як уважав Гаспринський, не все варто переймати в Європі — важливий саме синтез національної культури і передових досягнень західної цивілізації.

З іменем Ісмаїла Гаспринського пов'язані заснування та розвиток просвітянського руху, який обстоював ідею модернізації культурних стандартів іс-

І. Гаспринський за роботою в кабінеті. 1910 р. З фондів музею І. Гаспринського

Ісмаїл Гаспринський народився поблизу Ялти у родині офіцера російської служби. Першу освіту хлопець здобув удома й у традиційній мусульманській початковій школі. Продовжив навчання у Сімферопольській гімназії, згодом у військових навчальних закладах Воронежа і Москви. Однак військова кар'єра не приваблювала юнака. Не закінчивши навчання, він повернувся до Криму, де склав відповідні іспити і став учителем початкової міської школи. У 1871–1875 рр. здійснив поїздку за кордон: побував у Франції (Париж) та Єгипті (Каїр). Саме після мандрів Європою у нього стала визрівати думка про необхідність радикальних реформ духовного життя мусульман, які базувалися б на поєднанні науково-технічного прогресу християнських і збереженні оновлених релігійних принципів ісламських народів.

ламського світу, поступову секуляризацію, де б релігійні цінності гармоніювали з цінностями світського суспільства та демократичними нормами.

Письменницький талант І. Гаспринського, що найповніше розкрився в останній чверті XIX ст., зробив його патріархом нової кримськотатарської літератури. Його перу належать повість «Африканські листи», написаний в епістолярному жанрі роман «Листи Молли Аббаса Франсові», історичне оповідання «Дівчина-левиця», містична новела «Лихо Сходу» та інші художні твори.

Активно займався І. Гаспринський і науковою працею, зокрема у сферах історії, етнографії та писемної культури свого народу. Він розшукував і вивчав літературні пам'ятки середньовічного мусульманського Криму.

Проте основні свої зусилля Ісмаїл упродовж усього життя спрямовував на випуск періодичних видань кримськотатарською мовою. У 1883 р. І. Гаспринський у Бахчисараї організовує і редагує видання двомовної (кримськотатарською та російською) газети «Терджиман-Перекладач». Вона була першою і впродовж багатьох років залишалася єдиною тюркомовною газетою в межах Російської імперії.

У 1905 р. І. Гаспринський та його однодумці створили мусульманську ліберальну організацію «Іттіфак ель Муслімі» («Союз мусульман»), яка восени 1905 р. перейшла на позиції загальноросійської партії «Союз 17 жовтня» (октябристи).

? Хто очолив національне відродження кримських татар у другій половині XIX ст.?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Чим діяльність громадівців наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. відрізнялася від попереднього періоду? **2.** Яку роль у тогочасному українському русі відіграла діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства? Створіть презентацію. **3.** Як був прийнятий і який мав вплив на український рух Емський указ? **4.** Обговоріть. Охарактеризуйте роль Старої громади і молодих громад в українському русі. **5.** Як розгортався й чим відрізнявся від попередників студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст.? **6.** Як утворилося «Братство тарасівців»? Чому з ним пов'язують початок політизації і виникнення націоналістичної течії в українському русі? **7.** Яку роль в українському русі відіграла Загальноукраїнська безпартійна організація? **8.** Які особливості національного відродження кримських татар? Хто був його лідером? Створіть презентацію. **9.** Проведіть дискусію за проблемою: «Якими були здобутки українського руху в Наддніпрянщині наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.?». **10.** *Попрацюйте в групах.* Чому наприкінці XIX ст. центр українського руху перемістився з Наддніпрянщини в Галичину?

§ 18. НАРОДНИЦЬКИЙ, СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТА ЗЕМСЬКИЙ РУХИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості народництва;
- ▶ аналізувати виникнення й початок робітничого та соціал-демократичного рухів;
- ▶ характеризувати земський рух.

1. Якими були ідеологія та діяльність російських народників?
2. Назвіть особливості робітничого руху в тогочасній Європі.
3. У чому полягала ідеологічна концепція соціалізму? 4. У чому сутність марксистського вчення?

1. Народництво. Народницькі гуртки в Україні

Обмеженість реформ 60-х рр. XIX ст. спричинила зростання невдоволення різних прошарків суспільства. Молодь, схильна до максималізму, стала основою радикального руху, який виступав за прискорення кардинальних змін. Радикально налаштовану молодь імперії, яка об'єднувалась у таємні організації для боротьби з існуючим ладом, називали народниками. Ця назва походила від того, що молода різночинна інтелігенція ідеалізувала народ (в умовах Російської імперії — селянство).

Народники виступали за повалення самодержавства, піднявши селян на революцію. Зародившись наприкінці 60-х рр. XIX ст., народницький рух став вагомим чинником суспільно-політичного життя в середині 70-х рр. XIX ст. Народники були переконані в тому, що колективістські традиції сільської громади є основою соціалістичної організації суспільства, а селянство має стати рушійною силою революції на шляху суспільства до соціалізму.

*В. Маковський.
Вечірка народників. 1897 р.*

Народництво — ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців з дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60–80-х рр. XIX ст. Поєднавав у собі соціалістичні ідеї з вимогами селянства. Виступав проти як залишків кріпосництва, так і капіталістичного розвитку суспільства.

Інтелігенція — суспільна група, що складається з осіб, для яких розумова праця є професією (лікарі, інженери, педагоги, науковці тощо).

Перший гурток народників організував в 1871 р. у Санкт-Петербурзі **Михайло Чайковський**. Згодом подібні гуртки виникли у багатьох містах імперії.

Перший гурток на зразок Санкт-Петербурзького виник у Києві 1872 р. (**П. Аксельрод, Г. Гуревич, С. Лур'є** та ін.). У 1873 р. в Одесі сформувався один із найбільших у Російській імперії гурток під керівництвом **Ф. Волховського**.

Найактивнішим гуртком народників у Наддніпрянщині була «Київська комуна», створена у Києві 1873 р. Вона об'єднувала близько 80 осіб, переважно студентів.

У 1874 р. близько 3 тис. народників «пішли в народ» і понесли на село революційні соціалістичні ідеї. Проте селяни розмов про соціалізм узагалі не розуміли. Вони вірили в «доброго» царя, який задовольнить їхнє прагнення про справедливий розподіл землі та покарає кривдників (поміщиків і чиновників).

Провал «ходіння в народ» змусив народників шукати нових способів боротьби. Восени 1876 р. у Санкт-Петербурзі було створено законспіровану народницьку революційну організацію «Земля і воля». У програмі організації ставилося за мету захоплення влади завдяки насильницькому перевороту.

Народницькі організації, які діяли в Україні, не увійшли до «Землі і волі», проте підтримували з нею тісні зв'язки. Ще на початку 1875 р. вони об'єдналися в гурток «Південних бунтарів» на чолі з **В. Дебогорієм-Мокрієвичем**. У 1877 р. від гуртка відокремилася група **Я. Стефановича**, яка намагалася використати заворушення, що охопили селян Чигиринського та Черкаського повітів Київської губернії, для організації повстання. **Я. Стефанович** сфальсифікував «Височайшу таємну грамоту», в якій йшлося, що цар знає про важке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Тому селяни мають самі подбати про себе: скинути поміщиків і справедливо розділити всі землі.

Видаючи себе за царського комісара та спираючись на «царські грамоти», **Я. Стефанович** почав організовувати нелегальну селянську організацію «Таємна дружина». 1 жовтня 1877 р. планували розпочати повстання. Проте у вересні змову було розкрито, близько 1000 учасників заарештовано. Події в Чигиринському повіті, відомі як **Чигиринська змова**, були єдиним масовим селянським виступом, який спровокували народники.

? Коли і де у Наддніпрянщині виник перший народницький гурток?

П. Аксельрод

Я. Стефанович

2. Розгром і занепад народницького руху

Утративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби і вдалися до терору. Постріл Віри Засулич у петербурзького градоначальника Трепова в січні 1878 р. та її виправдання в суді викликав хвилю замахів на вищих чиновників царського апарату й безпосередньо на царя.

Так, 23 лютого 1878 р. у Києві В. Осинський, І. Івичевич та О. Медведєв учинили невдалий замах на відомого своєю непримиренністю до народників заступника прокурора Київського окружного суду М. Котляревського. Найбільшого розголосу набуло вбивство харківського губернатора.

Тероризм — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи, дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу способами систематичного насильства, політичних убивств, провокацій.

Терор народників від самого початку був приречений на поразку. Без широкої народної підтримки змінити існуючий лад зусиллями ідеалістів-одинаків було неможливо. Упродовж 1878–1879 рр. поліція розгромила найбільші гуртки і групи та віддала до суду їхніх учасників.

У серпні 1879 р. таємна організація «Земля і воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» та «Чорний переділ». «Народна воля» розгорнула революційний терор проти влади. Подібні гуртки існували в Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Члени організацій здійснювали терористичні акти проти вищих чиновників. Смертний вирок цареві Олександрю II, який винесли народовольці, було виконано 1 березня 1881 року. Однак це не дало позитивних результатів. Новий імператор Олександр III посилив репресії проти народників, а у внутрішній політиці розпочав політику контрреформ. Тактика революційного терору зазнала цілковитої поразки.

Отже, ні терористична, ні пропагандистська діяльність народників не досягла наміченої мети. Як виявилось, здійснити соціалістичну революцію, спираючись на селянство, виявилось неможливим.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. народницький рух поступився робітничому й соціал-демократичному рухам. Упродовж 90-х рр. XIX ст. одна ча-

*Замах на імператора Олександра II.
Гравюра XIX ст.*

стина народників перейшла на позиції лібералізму, друга — сприйняла марксизм, третя — залишилася на старих позиціях, організувавши на початку XX ст. партію соціалістів-революціонерів.

? Що таке тероризм? Назвіть найгучніший терористичний акт народників у Наддніпрянській Україні.

3. Зародження соціал-демократичного і робітничого рухів

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі робітничого і соціал-демократичного рухів. Це пояснюється тим, що промислова революція та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства — промислових робітників за специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, вони могли покладатися лише на свою працю. Таке становище робило робітника сприйнятливим до всіляких революційних учень, що обіцяли «світле майбутнє».

Одним із таких революційних учень, найпоширенішим у другій половині XIX — на початку XX ст., виявився марксизм, який пов'язував соціалістичний переустрій суспільства саме з промисловими робітниками.

Марксистське вчення як у Російській імперії взагалі, так і в тогочасній Україні зокрема знайшло багато прихильників. Проте слід зауважити, що в Європі марксизм виник із робітничого руху, тоді як у Російській імперії його носієм стала інтелігенція, яка поспішила з «новими ідеями» в робітниче середовище, як перед тим із народницькими — у село.

Першими пропагандистами нового вчення, а саме його економічної частини, на українських землях ще на початку 70-х рр. XIX ст. стали **Микола Зібер** і **Сергій Подолинський**.

Останній організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом із **М. Драгомановим** і **М. Павликом** започаткував випуск журналу «Громада».

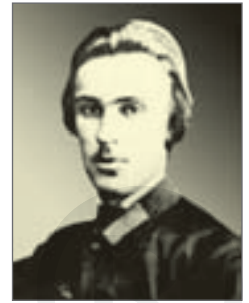
Перша постійно діюча марксистська група в Україні під назвою «Російська група соціал-демократів» виникла 1893 р. у Києві. Її організатором був Юрій Мельников. Інші марксистські групи постали у Харкові, Одесі й Катеринославі. Українці рідко траплялися серед цих перших марксистів. Це пояснювалося тим, що серед робітництва на українських землях переважали росіяни, євреї тощо.

Робітничий рух у Наддніпрянщині розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. Спершу він був стихійним, неорганізованим. Виступи робітників відбувалися через погіршення умов праці, зменшення заробітної плати. Формами боротьби робітників були колективна відмова від праці, знищення машин та обладнання, страйки тощо.

Микола Зібер

Від середини 70-х рр. XIX ст. робітничий рух почав набувати організованих форм. Першою робітничою організацією став «Південноросійський союз робітників», який у 1875 р. виник в Одесі на чолі з **Євгеном Заславським**. Об'єднавши близько 250 робітників, він розгорнув революційну пропаганду, поширював нелегальну літературу, керував страйками на заводах Одеси. Через дев'ять місяців після заснування організації було викрито, а її керівників засуджено.

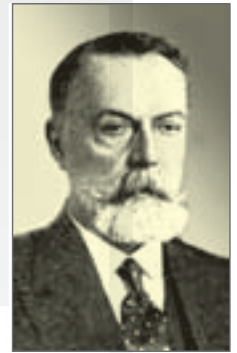
*Євген
Заславський*

? Де і коли виникла перша робітнича організація у Наддніпрянщині? Яку вона мала назву?

4. Земський рух

Земства уже своїм існуванням були опозиційними до централізованої державної системи Російської імперії. Незважаючи на те, що більшість становили поміщики (близько 75 %), в умовах загальнореформаторських настроїв, що панували в імперії у 60–70-х рр. XIX ст., вони стали носіями ідей подальшої лібералізації Росії і запровадження конституції.

За характером земський рух був ліберальним. В основі ліберальної альтернативи суспільного розвитку лежала ідея побудови правової держави й економічного життя суспільства на засадах вільного ринку та конкуренції.

Ф. Лизогуб

Українські земські організації належали до найвпливовіших і найрадикальніших на перших двох етапах земського руху. Активну діяльність вони розгорнули, зокрема, в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях. Земства об'єднували різні сили. Серед земських діячів вирізнялися: на Полтавщині — **Ф. Лизогуб** (майбутній прем'єр-міністр Української Держави П. Скоропадського в 1918 р.), В. Леонтович, Б. Мартос, М. Туган-Барановський; на Чернігівщині — О. Русов, О. Ліндфорс, **І. Шраг**, М. Василенко, О. Лазаревський.

Найактивніша фаза земського руху припала на кінець 70-х рр. XIX ст. і набула певного політичного забарвлення. У той період провідні діячі земського руху намагались об'єднати всі сили, які виступали за конституційну перебудову Російської імперії.

В умовах, коли Олександр III здійснював політику контрреформ, опозиційна діяльність земств почала занепадати. Проте на початку XX ст. земства знову стали одним із центрів опозиції самодержавству.

? З якою подією пов'язують початок політичної організації земців у Наддніпрянщині?

ВИСНОВКИ**ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ**

1. Що сприяло виникненню народницького руху? Якою була головна ідея народників? **2.** *Попрацюйте в групах.* Чи міг народницький рух суттєво вплинути на ситуацію на Наддніпрянщині? Народництво було зумовлено насамперед розвитком промисловості чи впливом нових політичних учень, що поширилися з Західної Європи? **3.** *Обговоріть.* Чи має виправдання терористична діяльність як засіб зміни порядків у державі? Чому він виникає? Обґрунтуйте свій погляд. **4.** Визначте особливості та прояви розгортання соціал-демократичного й робітничого рухів на теренах Наддніпрянщини. **5.** Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравав земський рух? **6.** Проведіть дискусію за проблемою: «Місце і роль народницького, робітничого, соціал-демократичного і земського рухів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини цієї доби».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.

**КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ**

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ
«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»**

РОЗДІЛ V

Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

§ 19. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.;
- ▶ характеризувати зміни, що відбувалися у соціально-економічному розвитку.

1. Яким було становище українців під владою Габсбургів? 2. Як вплинули на розвиток західноукраїнських земель реформи Марії-Терезії та Йосифа II? 3. Що було характерним для розвитку соціально-економічних відносин на західноукраїнських землях упродовж першої половини XIX ст.?

1. Населення та умови життя

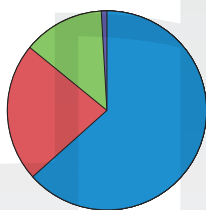
Упродовж другої половини століття кількість населення західноукраїнських земель збільшилася. За даними австрійських та угорських державних переписів 1857 і 1900 рр., тут мешкали відповідно 2600 тис. і 3814 тис. українців. Таке стрімке зростання населення свідчило про демографічний вибух. Проте питома вага українців у його складі зменшилася. Спричинило це як збільшення української трудової еміграції до Америки, так і зростання чисельності поляків, угорців, німців, євреїв та ін. Зростання чисельності населення дедалі більше загострювало місцеві соціально-економічні проблеми, зокрема малоземелля і безземелля.

Упродовж другої половини XIX ст. соціально-економічні характеристики західноукраїнських земель не зазнали суттєвих змін. За станом на кінець XIX ст. вони залишались аграрним суспільством, позаяк 95 % населення трудилося на землі, а близько 1 % працювало на промислових

підприємствах. Західноукраїнська інтелігенція, з місцевим духівництвом охопно, була чисельно невеликою. Так, у Східній Галичині вона становила близько 0,5 % загальної кількості українського населення. Рівночасно поляки, скажімо, становили 22 % мешканців Східної Галичини, а їхня інтелігенція — понад 3 % загальної кількості населення.

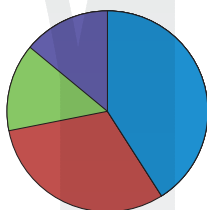
Національний склад населення західноукраїнських земель наприкінці XIX ст.

Східна Галичина

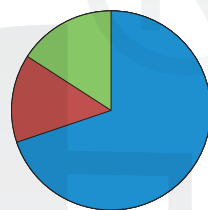
■ українці 63 %
 ■ поляки 23 %
 ■ євреї 13 %
 ■ інші 1 %

Буковина

■ українці 41 %
 ■ румун 31,4%
 ■ євреї 14 %
 ■ інші 13,6 %

Закарпаття

■ українці 70 %
 ■ угорці, німці, словаки та ін. 31,4 %
 ■ євреї 16 %

? Якою була чисельність українського населення на західноукраїнських землях?

2. Особливості економічного розвитку Галичини, Буковини і Закарпаття

Революція 1848–1849 рр. хоч і завершилася поразкою, сприяла подальшому становленню індустріального суспільства в західноєвропейських державах.

Зовсім інша ситуація склалася на західноукраїнських землях. Після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкоджали економічному розвитку. Однак тут не спостерігалось такого бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів. Економічна ситуація навіть погіршилася. Це було спричинено тим, що з 1861 р. почалося широке будівництво залізниць (прокладено залізницю Львів–Відень). У край хлинув потік товарів з індустріально розвинених регіонів імперії (Австрія, Чехія), який розорив місцеві промисли і зруйнував усю традиційну систему господарювання.

Щоби врятувати ситуацію, місцева адміністрація краю намагалася залучити інвестиції.

Завод Юліуша Міколяша у Львові

Зацікавлення в іноземного капіталу викликали родовища нафти, мінеральних солей, величезні масиви лісу. Внаслідок цього стали швидко розвиватися нафтодобувна та лісозаготівельна галузі промисловості. Наприкінці XIX ст. іноземний капітал зайняв провідні позиції в економіці західноукраїнських земель.

Сільське господарство західноукраїнських земель розвивалося надзвичайно повільно. Це був не лише найбільший аграрний регіон імперії, а й край із найнижчим рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва.

? Чому масове залізничне будівництво на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. (3,7 тис. км) негативно позначилося на економічному розвитку регіону?

Залізнична станція Буковини

Нафтова та озокеритні копальні на Потоці в м. Бориславі

3. Розвиток промисловості. Становище робітників

Західноукраїнська промисловість розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і в майстернях.

Галузева структура промисловості краю була однобокою. Основну частину продукції давали галузі з добування і переробки місцевої сировини — лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою була нафтова, яка почала розвиватися з 70-х рр. XIX ст. Її центром був Борислав. Контроль над розвитком цієї галузі одразу встановили австрійські та німецькі підприємці. Галицьку нафту переробляли на австрійських та угорських заводах.

Велика кількість високоякісних лісів (дуб, смерека та бук) зумовила у другій половині 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. стрімкий розвиток лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували чи орендували у поміщиків масиви та вирубували їх. До лісових районів Карпат було підведено залізничні колії, і цінну деревину вивозили до Західної Європи. На початку XX ст. з Карпат щорічно транспортували 608 млн м³ лісу.

Натомість темпи розвитку інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Потреби західноукраїнського населення у меблях, папері й картоні задовольняли імпортною продукцією.

1853 року в аптеці «Під золотою зіркою» у Львові, що на вулиці Коперника, фармацевти Йоган Зег та Ігнаці Лукасевич винайшли першу в світі газову (нафтову) лампу. Дослідники за наполяганням свого шефа аптекаря Міколяша намагалися добути з нафти спирт, проте несподівано винайшли найраціональніший метод крекінгу нафти. З цього часу газ став найуживанішим у світі продуктом освітлення, яким навіть тепер, на початку XXI ст., ще користується третина людства.

До найменш розвинених галузей належали легка й металообробна індустрія. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного ремесла. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин західноєвропейських текстильних фабрик.

Становлення фабрично-заводської промисловості у краї відбувалося надзвичайно повільними темпами. У другій половині XIX ст. тут діяли тільки п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині — чотири, на Закарпатті — одна), на яких працювали 4 тис. робітників. У Східній Галичині працювали також кілька сірникових фабрик, металургійних і машинобудівних підприємств.

Розвиток промисловості був пов'язаний із виникненням нової суспільної верстви — промислових робітників. Наприкінці XIX ст. їхня кількість у краї становила близько 55 тис. осіб. Джерелами поповнення робітництва були розорені ремісники й селяни.

Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі.

Платня промислових робітників у краї була в півтора разу меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними австрійських установ, плата робітникам у Львові становила 48–58 % заробітку їхніх колег у Відні. Нерідко (а особливо в Бориславі й на лісозаготівлях) заробіток видавали не грошима, а талонами, за якими робітники могли отримати продукти за вищими цінами лише у крамниці підприємця.

? Які галузі промисловості розвивалися на західноукраїнських землях?

4. Розвиток сільського господарства і становище селян

Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр., вивільнили селян від залишків кріпацтва, проте їхнє становище залишалося вкрай важким. За своє звільнення селяни мусили впродовж 50 років сплачувати щорічні платежі.

Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основу становили дрібні селянські господарства з площею земель 2–5 га

(80 % селянських господарств), які навіть не забезпечували мінімальних потреб селянина, та великі земельні володіння по 15–20 тис. га.

Унаслідок цього еволюція сільського господарства відбувалася дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки — за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. вони стали поступатися місцем вільнонайманій праці. Одним із найголовніших питань для селянина в той час було право користуватися **сервітутами**.

Сервітут — обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачеві можливість користування нею з певними обмеженнями, встановленими законом або договором.

Неможливість нормального господарювання без використання лісів і пасовиськ була очевидною. Проте землевласники заздалегідь призначали надмірну ціну за користування ними, розуміючи, що дітися нікуди. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними.

Неспромога більшості селян забезпечити себе всім необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шукати додаткових заробітків. Чимало йшло наймитувати до великих землевласників.

Новою проблемою у напівжебрацькому житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Вимушені позичати гроші для сплати численних податків, селяни швидко опинялись у залежності від лихварів, які, вдаючись до безсоромного шахрайства, під приводом сплати боргу та відсотків на нього (в середньому 150–250%), відбирали їхні господарства. Наслідком безпросвітнього становища селян було поширення пияцтва. Землевласники часто самі штовхали їх до цього, видаючи замість платні за роботу талони, що їх можна було реалізувати лише в шинку. Тому не

Витяг з таємного рапорту австрійської поліції про ставлення західноукраїнського селянства до євреїв (1890 р.)

«За винятком щоденного хліба селяни на кожному кроці залежать від єврея. Він служить для них і замовником, і дорадником, і посередником, і довіреною особою. І якщо ми захотіли б прогнати їх, то селяни першими вимагатимуть їхнього повернення. Хоч євреї сповна користуються перевагами цього становища, надаючи під проценти позички, контролюючи не лише селян, а й духівництво, було б помилковим казати про переважання антисемітизму в розумінні расової ненависті».

1. Які особливості взаємин між українцями та євреями у краї помітили австрійські урядовці? 2. Якими були позитивні й негативні аспекти економічних відносин між представниками цих народів у краї?

дивно, що наприкінці XIX ст. у Східній Галичині один шинок припадав на кожних 230 мешканців, тоді як початкова школа — на кожних 1500.

Основною галуззю сільського господарства у краї було рільництво. Через зубожіння селян прогрес у способах обробітку і технічному оснащенні землі виявився дуже незначним.

Упродовж другої половини XIX ст. урожайність сільськогосподарських культур у краї була в півтора-два рази нижчою, ніж у західноєвропейських країнах.

І все ж, хоч і повільно, вигляд західноукраїнського села змінювався. Формувалася нова суспільна верства західноукраїнських селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були переважно українцями.

Упродовж другої половини XIX ст. у сільському господарстві західноукраїнських земель поступово відбувалася аграрна еволюція, в результаті якої воно переходило на ринковий шлях розвитку.

? Які фактори негативно впливали на розвиток сільського господарства на західноукраїнських землях?

5. Початок трудової еміграції українців

Злиденні заробітки або цілковита їх відсутність, зубожіння, нестача землі, пошуки порятунку від голодної смерті, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами еміграції.

Масова еміграція західноукраїнського селянства розпочалася у 80-х рр. XIX ст., а найбільшого числа досягла на початку XX ст. Відбувалася вона у формах постійної переселенської і тимчасової заробіткової еміграції. Емігрували переважно до Бразилії, Аргентини, США і Канади. На тимчасові сезонні роботи західноукраїнські селяни щорічно виїздили до сусідніх країн — Угорщини, Західної Австрії, Німеччини, Румунії, Росії, Франції та інших держав.

За другу половину XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини в пошуках кращої долі за океан емігрували близько 250 тис. осіб. Упродовж 1871–1900 рр. Закарпаття залишили 170 тис. переселенців.

Наймані робітники мють овець перед стрижкою

*Одні з перших українських емігрантів до Америки —
І. Сипченко, Г. Кузеній,
І. Юхимів та Ю. Сич*

Перша хвиля трудової еміграції із західноукраїнських земель тривала до початку Першої світової війни. Вона була частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на зламі XIX–XX ст. За масштабами вона переважала всі наступні хвилі української еміграції. Її наслідком стало прибуття на Американський континент значної української діаспори.

? Якими були причини трудової еміграції українців?

6. «Рутенська акція»

Із-поміж усього західноукраїнського населення становище закарпатських русинів було найважчим. Земельна реформа початку 50-х рр. уже вичерпала свій потенціал. 51 % селянських господарств (58 тис.) володіли земельними ділянками (телеками) площею до 1 га (2 гольди), тоді як для нормального господарювання потрібно було принаймні 3–5 га. 128 великих землевласників володіли 32,2 % земель.

*Едмунд Еган
(1851–1901)*

За наполяганням мукачівського єпископа Ю. Фірцика, занепокоєного становищем селян, угорський уряд вислав у Закарпаття спеціаліста із сільського господарства **Едмунда Егана** для перевірки.

Еган склав докладну картину становища русинів краю, яка виявилася навіть гіршою, ніж уявляли. «Цей народ поволі занепадатиме матеріально і морально щораз то нижче, доки не загине зовсім... Якщо уряд думає допомогти русинам... необхідно взятися за оздоровлення всього недужого організму».

Заходи Егана лягли в основу організації «Верховинської господарської акції», яку почали здійснювати зі середини 1897 року. Попервах було орендовано у графа Шенборна 12 600 гольдів землі, а згодом 20 000, переважно пасовиськ, на яких розводили завезену з Німеччини та Швейцарії худобу високопродуктивних молочних порід, роздану місцевим селянам. Для переробки молока, що його здавали селяни, у Нижніх Воротах було створено спеціальне молочне господарство.

Важливим заходом Егана було обмеження свавілля лихварів, які стали справжнім лихом для селян. У 1899 р. створено кредитну спілку, яка під низькі відсотки давала селянам позички.

Хоча ці заходи були поверховими, вони певною мірою сприяли поліпшенню життя населення. Проте не всім сподобалася діяльність Егана: занепокоїлися лихварі, місцеві чиновники, деякі політичні діячі. 20 вересня 1901 р. за таємних обставин його важко поранили, а через два дні він помер. Відтак «Рутенська акція» зійшла нанівець. Населення краю, як і раніше, потерпало від утисків панів, лихварів та неврожаїв.

? Що таке «Рутенська акція»?

7. Кооперативний рух

Одним із напрямів розбудови національного життя стало розгортання кооперативного руху, який мав вирвати українське селянство із залежності від польських панів та лихварів, сприяти соціально-економічному розвитку українського села.

Кооперативний рух у Галичині, що зародився у 60-ті рр. XIX ст., розвинувся у 80–90-ті рр. Засновником кооперативного руху на західноукраїнських землях був **Василь Нагірний** (1847–1921). Він розгорнув активну діяльність зі створення мережі кооперативних спілок у краї. Спочатку це були кредитні спілки, що мали врятувати селянство від грабіжницьких відсотків лихварів і шинкарів (150–250 %).

У 1883 р. В. Нагірний заснував споживчий кооператив **«Народна торгівля»**, в рамках якого створено мережу крамниць у селах та містах, де за помірними цінами можна було придбати необхідні речі для господарства селянина, оминаючи посередників.

У 1892 р. засновано страхову компанію «Дністер», що надало кооперативному рухові стабільності.

Окрім кредитування і страхування селян, кооперації поширювали серед останніх сучасні методи господарювання (товариство «Сільський господар», 1899 р.), підтримували освіту, сприяли поширенню громадсько-політичної, навчальної та іншої літератури.

*Василь
Нагірний
(1847–1921)*

? Хто був засновником українського кооперативного руху в Галичині?

8. Міста та міське населення

Західноукраїнські міста внаслідок імперської політики гальмування індустріалізації краю впродовж тривалого часу зберігали свій традиційний вигляд. Швидше за інші розвивалися Львів і Чернівці, а також міста, що були значними залізничними центрами, — Станіслав, Стрий та ін. Зростало також населення Дрогобича й Борислава, де виникли нафтодобувні підприємства.

У Галичині мешканці міст становили 10 % від усього населення. Українців серед міського населення було лише 14–25 %. Більшість належала полякам та євреям. А втім, навіть невеликі за кількістю українські міські громади відігравали значну роль у розвитку українського національного життя. Містами-осередками українського культурного й політичного життя у краї були в другій половині XIX ст. Чернівці, Перемишль, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Ужгород. Загальноукраїнським центром національно-визвольного руху став Львів.

Упродовж XIX ст. Львів зберігав значення польського культурного й політичного центру.

В економічній площині західноукраїнські міста зберігали характер осередків ремесла й торгівлі. Однак українців серед місцевого купецтва майже не було. Абсолютну більшість у цьому секторі економіки мало єврейське купецтво. Завдяки його діяльності у краї було налагоджено економічні зв'язки між містами й селами. Єврейські купці скуповували в селах сільськогосподарську продукцію і привозили на продаж селянам необхідні товари. У містах вони мали численні крамниці, де продавали продукти й готові товари, що їх виробляли місцеві ремісники, або завезені з інших регіонів імперії. Рівночасно з торгівлею єврейські купці позичали гроші, продавали товари в борг тощо. Завдяки їхній діяльності західноукраїнське селянство втягувалось у товарно-грошові відносини.

? Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим?

Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові

Львів. Кінець XIX ст.

↑ Розгляньте фотографію, складіть за нею розповідь: «На вулицях Львова».

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Яким був склад населення та умови життя українців на західноукраїнських землях? **2.** Заповніть таблицю «Економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.»:

Галузі	Риси розвитку

3. Обговоріть. Чому провідною проблемою західноукраїнського села у другій половині XIX ст. стали сервітути? **4.** Проведіть дискусію. Чи можна однозначно твердити, що трудова еміграція із західноукраїнських земель мала суто негативний характер? **5.** *Попрацюйте в групах.* Визначте характерні риси розвитку міст на західноукраїнських землях. **6.** Яка мета українського кооперативного руху в краї? Як ви розумієте гасло кооперативного руху в Галичині: «Свій до свого по своє!»

§ 20. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ В 60–70-ті рр. XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповідати про розвиток українського руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.;
- ▶ визначати і характеризувати течії українського руху;
- ▶ з'ясувати, як відбувся перехід від культурницького до політичного етапу в українському русі на західноукраїнських землях.

1. Назвіть основні особливості суспільно-політичного розвитку Галичини у першій половині XIX ст. 2. Які основні здобутки українського руху в революції 1848–1849 рр.? 3. Назвіть основні особливості українського руху в Наддніпрянській Україні у 60–90-х рр. XIX ст.

1. Конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії

Період 1849–1867 рр. відзначився трансформацією Австрійської імперії в конституційну Австро-Угорську монархію. У перше десятиліття після революції в імперії панувала реакція, що за прізвиськом міністра внутрішніх справ Александра фон Баха отримала назву «бахівської». Реакція стала формою, в якій перегруповувалися політичні сили в імперії. Найвпливовішими силами були національні еліти (угорська, чеська, польська та ін.), які перебували в опозиції до імперського центру. Знайдення спільної мови з ними рятувало імперію від розпаду. Прискорили цей процес поразки Австрійської імперії на міжнародній арені: Австрія програла війну в 1859 р. Франції та П'ємонту, а в 1866 р. — Пруссії.

Під впливом цих подій австрійські правлячі кола змушені були в 1860 р. відновити конституцію. Було створено двопалатний законодавчий орган — Державну Раду. В 1861 р. австрійські володіння було визначено як автономні краї з власними представницькими органами — сеймами, хоч і з обмеженими повноваженнями.

Аби не допустити неконтрольованого розвитку подій, у 1867 р. було укладено угоду, що містила австро-угорський компроміс, унаслідок якого Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію: австрійську — Цислейтанія (крім інших земель, до неї увійшли українські землі Галичини й Буко-

Відень у XIX ст.

Агенор
Голуховський

вини) та угорську — Транслейтанія (крім інших земель, до неї увійшло Закарпаття) частини. Австрійську частину монархії переділили на автономні коронні краї, утворення котрих було довільним і заклало протистояння двох чи кількох націй. На лавіруванні між різними інтересами, на протистоянні націй, в якому імперський центр виступав як арбітр, і базувалася влада австрійського цісаря.

Щодо Галичини австро-угорський компроміс було доповнено австро-польським, який намітився ще в роки реакції, а перші його реальні плоди проявились у перші роки конституційних реформ. У 1860 р. міністром внутрішніх справ Австрійської імперії призначили поляка **Агенора Голуховського**. Він, коли був ще намісником у Галичині, доклав усіх зусиль для встановлення польського домінування в краї. Систему виборів до Галицького сейму було влаштовано так, що поляки відразу отримували більшість. За умов компромісу намісника Галичини обов'язково мали призначати з польських аристократів (у 1866 р. ним знову став А. Голуховський). Польську мову офіційно запровадили в адміністрації, судочинстві, органах самоуправління, Львівському та Ягеллонському університетах.

Попри свою недосконалість, конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії мали далекосяжні наслідки:

- всім народам імперії було відкрито шлях до здобутків європейської демократії;
- українському рухові було дано новий імпульс. Декларування, хоч і формальне, рівності всіх народів імперії пробуджувало національну гідність — першу необхідну підставу національного відродження;
- утвердження парламентаризму поступово змінювало суспільну психологію. Маса населення з мовчазних підданих перетворювалася у співносіїв влади, громадян.

? Коли Австрійська імперія стала Австро-Угорщиною?

2. Галицький сейм

Компетенція Галицького сейму, визначена лише у 1873 р., обмежувалася цариною культури, освіти, аграрних відносин тощо.

Вибори до сейму відбувалися раз на шість років. Галицький крайовий сейм складався зі 150 послів від шести суспільних категорій. Загалом безпосередні виборці становили 10 % населення (серед селян, яких було 95,5 % населення краю, — 8,8 %).

Орієнтування виборчого закону на становий, а не на національний склад ставило українське населення Галичини в нерівні умови через

його переважно селянський склад. Українці теоретично могли отримати лише третину місць. Таку кількість, тобто 51 мандат, українці здобули тільки під час перших виборів у 1861 році. Подальші вибори відзначалися зменшенням українського представництва. У 1883 р. воно було найменшим — 12 послів.

? Яким було українське представництво у виборчих органах?

3. Польські та єврейські рухи на українських землях у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

Після ліквідації польської державності перед польським визвольним рухом стояло завдання відновлення держави, об'єднання в ній усіх польських земель, які переділили три імперії.

Найсприятливіші умови для розгортання польського національно-визвольного руху в другій половині XIX ст. склалися в Австрійській імперії (з 1867 р. — Австро-Угорській монархії), де внаслідок польсько-австрійського компромісу Галичина отримала автономію, в якій провідні позиції зайняли поляки. Творці компромісу плекали надію перетворити Галичину в «польський П'ємонт», навколо якого в майбутньому відбудеться об'єднання польських земель у межах «історичних кордонів» (тобто у 1772 р.).

Таких позицій дотримувалися і краківські консерватори (станчики). Вони закликали польське суспільство зайняти лояльну позицію щодо австрійського імператора.

Політичними суперниками станчиків були східногалицькі консерватори (подоляки), краківські та львівські ліберал-демократи. Останні вимагали від імператора надання полякам таких самих прав, що й угорцям, і проведення виборчої реформи. Подоляки, на відміну від станчиків, категорично відкидали можливість будь-якої згоди з українцями.

У другій половині XIX ст. вирізнилися і нові напрями в польському русі — людовий (народний, або селянський) і соціалістичний, які набирали силу й на початку XX ст. зайняли провідні позиції.

Нові течії, хоча й стали політичними противниками консерваторів та лібералів, право українського населення на

Галицький крайовий сейм засідав у будівлі сучасного головного корпусу Львівського національного університету

Г. Родаковський. Візит цісаря до Галицького крайового сейму

*Газета «Час» —
часопис польських станчиків*

*Єврейська синагога
у Стрию наприкінці
XIX ст.*

? Якою була мета польського та єврейського національних рухів у Галичині?

4. Старорусини, москвофіли

У 50–70-х рр. XIX ст. в українському русі Галичини різко посилювався русинський, або старорусинський напрямок, відгалуженням якого стало москвофільство, або русофільство. Започатковано цей напрямок було ще в 40-х рр. XIX ст. У його лавах опинилася майже вся стара українська інтелігенція, в тому числі Яків Головацький. Соціальну базу течії становили духівництво, поміщики, чиновники, інтелігенція. Визнаними лідерами москвофілів у різні часи були: в Галичині — **Денис Зубрицький, Богдан Дідицький, Іван Наумович та Михайло Качковський;**

Денис Зубрицький

власну державу, а тим паче в Галичині, категорично заперечували.

Крім української та польської, впливовою громадою краю була єврейська. У 1880 р. вона становила 11,52 % населення Галичини. Основна маса проживала в містах та містечках, проте наприкінці XIX — на початку XX ст. характерною особливістю Галичини стало зростання єврейської громади на селі.

У політичній площині єврейська громада, а особливо її еліта, була схильна до мирного співіснування з владою, отже — до співпраці з поляками. Багато з них ставали щирими польськими патріотами. Проте така тенденція в єврейській громаді тривала тільки до початку 90-х рр. XIX ст. Це було зумовлено тим, що у польському русі почав наростати антисемітизм. Реакцією на нього стало поширення ідей сіонізму. Головною метою сіоністів в Галичині була боротьба за збереження єврейської національної ідентичності. Така зміна пріоритетів у єврейському русі позначилась і на українсько-польському конфлікті: євреї в ньому зайняли переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

на Буковині — **Касіян Богатирець**; на Закарпатті — **Адольф Добрянський** та ін.

Значну роль у становленні ідей старорусинства відіграло греко-католицьке духовництво, яке в роки реакції стало на захист староукраїнських звичаїв, виступило проти латинізації церковної та світської культури, зокрема проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт, замінити юліанський календар григоріанським.

Причинами домінування цього напрямку були:

- посилення польських позицій у Галичині, зневіра українців у справедливості австрійського цісаря;
- зневіра у власних силах, пошук надійної опори в суспільно-політичному житті, якою вбачали Росію;
- поширення серед значної частини галицьких селян у 60–80-х рр. наївної віри в російського царя, який нібито вижене євреїв, покарає поляків, відбере землю у панів і роздасть її селянам;
- консервативність українського суспільства в Галичині.

Уперше політичного значення старорусинська течія набрала в 1866 р., коли Австрія програла війну проти Пруссії. Старорусини чітко висловили свою позицію, заявивши, що окремого українського народу не існує, а галицькі русини є представниками «єдиного великорусского народа», який проживає на території «від Карпат до Уралу». Також вони заперечували самостійність української мови, яку вважали однією з говорів російської.

На хвилі зростання антипольських настроїв старорусини перейняли керівництво у громадсько-культурних установах Львова — Ставропігійному інституті, Народному домі й Галицько-руській матиці, а також у відкритій у 1861 р. «Руській бесіді».

Для поширення своїх ідей старорусини розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. У містах і селах створювали читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства. Вони започаткували видання серії популярних книжок для селян штучно створеною мовою, яку назвали «язичієм». То була мішанина російської, української, польської та церковнослов'янської мов.

Таку проросійську позицію не могли не помітити в Санкт-Петербурзі. Царський уряд спрямував на підтримку старорусинів значні субсидії. За проросійську позицію старорусинську течію стали називати москвофільською. Проте старорусинство було ширшим явищем і мало солідну опору в галицькому суспільстві. Ототожнювати його з москвофільством не варто. Головною ознакою старорусинства була чітка антипольська спря-

*Адольф
Добрянський*

мованість, опір будь-яким проникненням західних модерних впливів. Москвофільство — відгалуження від старорусинського руху. Його представники виступали із проросійських позицій, стверджуючи, що галицькі русини — це росіяни, намагалися поширити у краї російську мову.

У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію — Руську раду. Органами Руської ради були журнал «Слово» (1861–1887), газети «Руська рада» (1871–1912), «Наука» (1874–1900) та ін.

І все ж, попри такий розмах та підтримку ззовні, від 80-х рр. старорусинство в Галичині почало занепадати. Проте на Буковині, а особливо на Закарпатті, цей напрям домінував аж до середини ХХ ст.

? Яку назву мала політична організація старорусинів, москвофілів?

Перші шпальти видань

5. Народовці

Погляди, що їх сповідували старорусини, не задовольняли всіх представників українського руху, особливо молодь. Молодіжна опозиція виникла насамперед під впливом Наддніпрянської України — Шевченкової поезії, контактів з літераторами, головню з П. Кулішем, О. Кониським, які разом з І. Нечум-Левицьким із 1864 р. почали друкувати свої твори у Львові. Відтак на західноукраїнських землях на початку 60-х рр. ХІХ ст. в українському русі зародився новий напрям — **народовський**.

Народовці проповідували ідеї національного відродження, котрі започаткували учасники «Руської трійці» та діячі з Наддніпрянської України. Вони вважали, що українці — це окрема нація, яка проживає на території від Кавказу до Карпат. Основними цілями їх діяльності були розвиток української мови на основі народної говірки, створення єдиної літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнських земель, згуртування національних сил. Саме тому на першому етапі своєї діяльності вони зосередилися на культурно-просвітницькому аспекті.

Свою діяльність народовці почали зі спроб заснування періодичних видань і створення громад, на кшталт Київської, зі старшокласників та студентів Львова (першу громаду у 1863 р. започаткував Д. Танячкевич).

У 1862–1863 рр. народовці організувалися довкола літературного тижневика «Вечорниці» (Ф. Заревич, Д. Танячкевич, В. Шашкевич — син Маркіяна, К. Климкович, Н. Вахнянин). Через нестачу коштів тижне-

вик занепав, але його відтворили під назвою «Мета» (1863–1864 рр.) за редакцією молодого письменника Ксенофонта Климковича. Тоді ж за редакцією Костя Горбала виходив журнал «Нива», а Володимира Шашкевича — «Русалка».

До молодих народовців долучились і старші діячі — священник **Степан Качала**, суддя **Юліан Лаврівський**, правник Іван Борискевич, колишній заступник голови Головної руської ради, письменник **Корнило Устиянович** та **Сидір Воробкевич**.

В умовах, коли всі культурно-освітні установи Галичини перебували під впливом старорусинів, народовці вдалися до створення власної мережі культурно-просвітніх установ. У 1861 р. вони заснували «Руську бесіду», а згодом її театр, який став першим українським професійним театром. Першу свою виставу він показав у 1864 році.

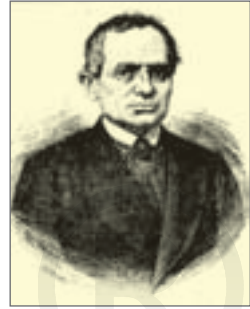
Переломним виявилось створення у **1868 р. товариства «Просвіта»**, яке за статутом мало «спомогати народну просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним». У відозві про заснування «Просвіти» її автори зазначили, що вона своєю діяльністю повинна «заложити будучність нашої народності».

Етапним у діяльності народовців стало започаткування **1873 р.** у Львові **Літературного товариства ім. Шевченка**, яке згодом за відсутності власної державності фактично відіграло роль Української Академії наук.

Заборона українського слова у Наддніпрянській Україні та гоніння царського режиму проти українства додали жвавості народовському рухові. Українські діячі з Наддніпрянщини намагалися перетворити Галичину в «український П'ємонт», надаючи як фінансову, так й інтелектуальну допомогу національному рухові.

Від 1879 р., після поразки старорусинів на виборах до Галицького сейму, народовці виступали вже як політична сила.

Трупа Русько-народного музично-драматичного театру львівського товариства «Руська бесіда»

Степан Качала

*Данило
Танячкевич*

*Юліан
Лаврівський*

Першим політичним актом народовців стало видання того самого року газети для селян «Батьківщина» за редакцією Юліана Романчука.

У грудні 1879 р. було вирішено започаткувати українську щоденну газету «Діло» — на противагу старорусинському «Слову». Головним редактором став **Володимир Барвінський**. Перший номер вийшов у січні 1880 року.

Народовство активно розвивалося, тоді як старорусинство, відігравши свою історичну роль у стримуванні процесу колонізації, вичерпало себе і стало анахронізмом.

Активна політична діяльність народовців сприяла тому, що вони заснували у 1885 р. свою політичну організацію — Народну раду, яку очолив Ю. Романчук. Її перші загальні збори відбулися 2 лютого 1888 року.

Оскільки народовці завоювали провідні позиції в українському русі, це змушувало їх торувати стежки до українського селянства — основного джерела сили українського руху; ці стежки не могли оминати сільських греко-католицьких священників.

- ?** 1. Яка течія українського руху в Галичині сформувалася раніше: старорусинська чи народовська? 2. У якому році народовці започаткували політичну організацію «Народна рада»?

6. Розбудова національного життя. «Просвіта»

2 вересня 1868 р. міністерство освіти прийняло статут і дозволило заснувати товариство «Просвіта». Перший загальний збір товариства «Просвіта» відбувся у Львові того ж року. Керівником став Анатоль Вахнянин.

Згідно з першим статутом «Просвіта» була науково-просвітницькою організацією, яка за характером діяльності нагадувала громади у Наддніпрянській Україні, але, на відміну від них, діяла легально і мала чітку структуру. «Просвіта» віддавала перевагу науковим дослідженням у царині етнографії, історії, географії тощо. У травні 1870 р. було прийнято другий статут, який наголосив саме на просвітницькій діяльності товариства. (Науковими дослідженнями перейнялося Товариство імені Шевченка, створене у 1873 році).

Основним напрямком діяльності «Просвіти» стало книгодрукування. Ще на перших загальних зборах вирішили видавати книжки українською мовою без польських, російських і церковнослов'янських слів, у простому й доступному викладі. Щонайперше було видано «Читанку для сільських людей» під назвою «Зоря», що уклав О. Партицький. Книжку швидко розкупили. Наступні видання «Що нас погубить, а що помочи може?» С. Качали, «Катехизм для дітей» К. Селецького, «Народний календар» та інші сприяли популярності товариства і розгортанню його діяльності.

*Володимир
Барвінський*

Окрім видання популярних книг для народу, розробляли і видавали українські підручники для початкової та середньої школи, створювали читальні, ремісницькі товариства. «Просвіта» активно долучилася до кооперативного руху в краї. Під кінець XIX ст. не було такої ланки культурного та економічного життя краю, з якою розминулося б товариство. Так було закладено міцні підмурки розбудови самостійних господарсько-економічних і культурних установ, які мали би поліпшити соціально-економічне становище краю.

Зібрання товариства «Просвіта». 1868 р.

? Коли було створено товариство «Просвіта»?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Який вплив мали конституційні реформи на становище українського населення? **2.** Яка роль Галицького сейму в становленні політичної культури українського населення краю? Чи відповідало представництво українців у сеймі національному складу краю? **3.** Якими були головні причини українсько-польської конфронтації в Галичині? **4. Обговоріть.** Які причини виникнення старорусинства в українському русі на західноукраїнських землях та його переважаючості у 60–80-ті рр. XIX ст.? **5.** Яка роль товариства «Просвіта» у розбудові українського національного життя? **6.** У чому суть розбіжностей між старорусинами й народовцями? **7.** Якою була мета польського руху? Які течії існували у польському русі Галичини? Яким було їхнє ставлення до українства? **8.** Якою була мета єврейського руху в Галичині? Яким було його ставлення до українства? **9.** Які успіхи в розбудові національного життя Галичини ви можете назвати? Створіть презентацію. **10. Попрацюйте в групах.** Заповніть таблицю «Український рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.»:

Критерії характеристики	Старорусинський	Московфільський	Народовський
Організаційні форми			
Лідери			
Мета діяльності			
Підтримували			

11. Проведіть дискусію: «Чи можна стверджувати, що в Австро-Угорщині українське населення користувалося політичною свободою?».

§ 21. ПЕРЕТВОРЕННЯ ГАЛИЧИНИ НА «УКРАЇНСЬКИЙ П'ЄМОНТ». ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА БУКОВИНІ Й ЗАКАРПАТТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповідати про суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ ст.;
- ▶ визначити причини виникнення радикальної течії в українському русі й українських політичних партій;
- ▶ оцінити політичні програми українських політичних партій.

1. Які течії домінували в українському русі Галичини у 60–70-х роки? 2. Чим можна пояснити розкол в українському русі?

1. Радикальна течія в українському русі Галичини

Вихід українського руху (як старорусинів, так і народовців) на широку політичну арену мав неминучим результатом вплив на нього модерних європейських політичних теорій, зокрема соціалізму. Нові віяння в Галичині зніщувала східноукраїнська інтелігенція. Цьому сприяла, зокрема, енергійна діяльність Михайла Драгоманова, який закликав молодь йти далі старшого покоління, не лише словом, а й ділом розвивати українське суспільство. На його заклики відгукнулася невелика група західноукраїнської молоді. Так в українському русі виникла ще одна течія — радикальна.

Найдібнішими послідовниками поглядів М. Драгоманова стали Іван Франко та Михайло Павлик, які підняли український рух у Галичині на новий інтелектуальний рівень, подолавши його провінційну обмеженість і консерватизм.

Свою діяльність представники нової течії розпочали з активної пропагандистської роботи. З 1876 р. М. Павлик та І. Франко редагували журнал «Друг». Вони відкинули «язичіє», яким до того публікували журнал, і перейшли на українську народну говірку. Свої перші критичні статті спрямували проти старорусинів. Згодом зачепили і народовців, висміюючи їх за пересіч-

Михайло Павлик
(1853–1915)

Сторінка журналу
«Друг» за 1876 р.

Юліан Бачинський народився 28 березня 1870 року в с. Новосілка (на Підгаєччині, Тернопільська обл.) у родині греко-католицького священника. Соціалізмом захопився, навчаючись в академічній гімназії. У 1890 р. його обрали до проводу РУРП. Один із головних теоретиків цієї партії, а також заснованої у 1899 р. Української соціал-демократичної партії. Публікував свої тексти в часописах «Народ», «Радикал», «Громадський голос», «Будучність» (преса УРП), «Земля і воля» (УСДП) тощо. Юліан Бачинський увійшов у історію передовсім як автор книги «Ukraina Irredenta» (1895), в якій на засадах марксизму обґрунтував неминучість самостійної України.

Юліан
Бачинський
(1870–1940)

ність літературної продукції та консерватизм. Проте основний удар критики було спрямовано проти духівництва, що його радикально налаштована молодь намагалась усунути від керівної ролі в житті суспільства.

Хоча загалом ідеї, що їх проголошували радикали, не сприйняло українське суспільство, вони вплинули на появу нових симпатиків соціалістичних ідей (Микола Ганкевич, Станіслав Козловський, Кирило Трильовський, В'ячеслав Будзиновський, Володимир Охримович та ін.).

У жовтні 1890 р. радикали створили першу українську політичну партію в Галичині — *Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. У гострій внутрішній полеміці між старими і молодими радикалами уперше в українському русі було виловлено й аргументовано постулат єдності українських земель і політичної самостійності України. Він містився у книзі **Юліана Бачинського** «Ukraina Irredenta» (1895 р.).

? Яку назву мала перша українська партія? Коли вона виникла?

2. «Нова ера» в українсько-польських відносинах та її наслідки

У другій половині XIX ст. австро-угорський уряд серйозно зацікавився українським рухом у Наддніпрянській Україні, сподіваючись із його допомогою відірвати Україну від Росії. Ця ідея збіглась із прагненнями деяких провідників Київської громади (В. Антонович, О. Кониський та ін.) схилити на бік української справи керівні кола Австро-Угорської монархії з метою здобуття нових національно-культурних прав для галицьких українців. Для цього треба було примирити українців і поляків у Галичині.

Переговори з досягнення порозуміння почалися ще в середині 80-х рр. Їх вели таємно у вузькому колі осіб. Польську сторону репрезентував князь Адам Сапега, українську — Олександр Барвінський, Анатоль Вахнянин та ін., які вирішили вести галицьку політику в порозумінні з Київською громадою. Влітку 1888 р. досягнуто угоди про видання місячника

Казимир Бадені

Сильвестр Сембратович

«Правда», який мав стати органом «цілої України-Руси», пропагувати «духовну єдність» українського народу, переділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди.

Зрештою, під тиском віденської та київської сторін угоди було досягнуто і 25 листопада 1890 р. її оприлюднено.

Українці вимагали від польської адміністрації краю визнати самостійність української нації та більше дбати про її розвиток, однаково прихильно ставитися до двох народів у Галичині, обіцяючи лояльне ставлення до Австро-Угорської монархії та династії Габсбургів. Угоду підтримали греко-католицький митрополит Сильвестр Сембратович і галицький намісник граф Казимир Бадені. Як запевняли обидві сторони, вона мала почати «нову еру» в українсько-польських відносинах. А втім, ця політика тривала недовго. Польська сторона не бажала йти на поступки, які дозволили б українському рухові поставити питання про поділ Галичини на українську й польську та домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від продовження угоди.

І все ж, попри провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки. Поволі реалізували програму, що накреслили її ініціатори. Вона передбачала: відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, надання Товариству ім. Шевченка статусу наукового з перспективою перетворення його на українську академію наук. Фактично було відкрито кафедру української історії; засновано чотирикласні школи з українською мовою викладання при чоловічих семінаріях у Тернополі й Станіславі та жіночій у Львові. Також було створено ощадне товариство «Дністер» (1892) для українського населення.

Унаслідок запровадження «нової ери» у лавах народовців стався розкол. Продовження політики згоди з поляками обстоювала група, що гуртувалася навколо О. Барвінського, її учасників називали новокурсниками. Їх підтримувало вище греко-католицьке духовництво. Більша частина народовців на чолі з Ю. Романчуком зайняла виразну антипольську позицію. Їх називали незалежними.

? Вкажіть хронологічні межі «нової ери» українсько-польських відносин.

3. Утворення політичних партій

Кінець XIX ст. став переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням перших українських партій національна ідея вийшла за межі середовища інтелігентівського і проникла у широкі

маси. На історичну арену вийшло нове, енергійніше покоління діячів, яке висловило вимогу повної незалежності України. Саме наприкінці XIX ст., а особливо після відзначення 100-річчя виходу «Енеїди» І. Котляревського, поширилися терміни «Україна», «український» замість «Русь», «руський».

Як ми вже згадували, першою політичною партією стала створена у **жовтні 1890 р. у Львові Русько-українська радикальна партія (РУРП)** під проводом І. Франка і М. Павлика. У 1895 р. до програми було додано положення про те, що найповніше ідеї соціалізму можна реалізувати у рамках незалежної Української держави, а в найближчій перспективі — у межах автономної провінції Австрійсько-Угорської монархії. Партія видавала газети «Народ», «Хлібороб» і «Громада». Значну увагу партія зосереджувала на пропаганді своїх ідей у селянських масах через різноманітні установи й організації.

Попри наполегливу працю, через радикалізм, антиклерикалізм і соціалістичну ідеологію РУРП не отримала широкої підтримки в галицькому суспільстві. Наприкінці 1899 р. партія переживала кризу.

Розбіжності в керівництві РУРП створили передумови для виникнення нових партій. Так, у **1899 р.** від неї відійшли прихильники марксизму. Вони заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Видатними її партійними членами були Микола Ганкевич, Семен Вітик, Юліан Бачинський. Партія мала обстоювати інтереси українського робітництва, підтримуючи гасло політичної незалежності України.

Учасники I з'їзду УСДП

У **грудні 1899 р.** частина радикалів, яка дотримувалася націоналістичних поглядів (І. Франко та ін.), а також основна маса народовців на чолі з Є. Левицьким та В. Охримовичем, за посередництва М. Грушевського, фінансової підтримки з Наддніпрянщини утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**. Очолили партію М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко. Перший з'їзд партії відбувся в 1900 році. У програмі-максимум УНДП проголосила соборність України, «де б усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу», і національну незалежність України. У програмі-мінімум було визначене завдання домогтися автономії краю в межах Австрії. Своєю поміркованістю і народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення.

Отже, в українському русі Галичини на початку XX ст. відбулись остаточна партійна структуризація і політична стабілізація: провідне місце

в цій структурі зайняла УНДП, в опозиції до неї були РУРП і УСДП. Об'єднувало всі українські партії прагнення політичної самостійності України.

Доповнення до програми РУРП, прийняте на IV з'їзді в 1895 р.

- ?** Які українські партії були створені наприкінці XIX ст.?
- ?** Коли у програмах українських партій Галичини зафіксоване положення про необхідність боротьби за незалежну соборну Україну?

4. Іван Франко і розвиток української суспільно-політичної думки

У політичному русі і розвитку суспільно-політичної думки Галичини та всієї України важливу роль відіграв **Іван Франко** (1856–1916).

Політичні погляди І. Франка сформувались у студентські роки. Впродовж тривалого часу він перебував під ідейним впливом М. Драгоманова, втілюючи федеративні принципи у теорію та практику соціалістичного руху в Галичині.

Після смерті М. Драгоманова І. Франко звільнився від його ідейних впливів і перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що він усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, бо під соціалістичними гаслами могутні нації можуть поглинути інші. Він казав, що «польські соціал-демократи є найтяжчі вороги», а російська соціал-демократія — набагато «гірший ворог, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичним і... в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

Перехід на самостійницькі позиції зумовив розрив І. Франка з радикалами. Він став одним із керівників Української національно-демократичної партії.

Ідеалом у суспільному житті Франко вважав вільну незалежну націю. Усе, що провадять поза нацією, є обманом або прикриттям для поневолення іншої нації.

Іван Франко — письменник, учений, громадський діяч. У 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію НТШ, редагував «Літературно-науковий вісник». Стояв біля витоків Української радикальної партії. Свої твори почав друкувати на початку 70-х рр. Залишив велику поетичну, прозову та публіцистичну спадщину.

*Іван Франко
(1856–1916)*

Ці ідеї, що їх І. Франко почав сповідувати на зламі століть, стали домінуючими в Галичині. Ідеал незалежної держави згуртував усі прошарки українського суспільства регіону.

? Ким був Іван Франко? Яких політичних поглядів він дотримувався?

5. Розвиток українського національно-визвольного руху на Буковині

Через нестачу власної інтелігенції українське національне відродження на Буковині почалося пізно. Головну роль на початку національного відродження українців краю відіграло духівництво. Визначною постаттю того часу став православний єпископ **Євген Гакман** (1834–1873 рр.). Завдяки його діяльності було впорядковане релігійне життя і засноване перше українське культурно-просвітницьке товариство «Руська бесіда» (1869 р.).

Як і в Галичині, в українському русі Буковини утворилися дві течії: русинська (русифільська, москвофільська) і народовська (українофільська). У 70–80-ті рр. домінувала русинська течія. У **1870 р.** її діячі організували своє політичне товариство «**Руська рада**» під проводом В. Продана, який водночас очолював «Руську бесіду».

Однак під впливом народовської течії Галичини і творів української літератури з Наддніпрянщини у середовищі буковинської інтелігенції взяли гору українофільські настрої. Одним із перших на Буковині почав писати свої твори народною мовою **Юрій Федькович** (1834–1888). Під кінець XIX ст. на літературному небосхилі Буковини засяяла нова зірка — талановита **Ольга Кобилянська**.

До зміни ситуації на користь української течії спричинило відкриття у 1875 р. в Чернівцях університету, в якому спершу було три кафедри з українською мовою навчання, а згодом — п'ять.

Початок 80-х рр. XIX ст. виявився вельми успішним щодо поширення народовської (української) течії на Буковині. У 1884–1885 рр. буковинські народовці перебрали провід у «Руській бесіді» та «Руській раді».

У **1887 р.** з ініціативи О. Поповича виникло товариство «**Руська школа**» (з 1910 р. — «Українська школа»). Воно дбало про українські потреби в державних школах, засновувало українські приватні школи, утримувало жіночу учительську семінарію в Чернівцях та реальну гімназію у Вашківцях.

Від кінця XIX ст. політичне життя розвивалося подібно до галицького. Тому українські політичні партії Буковини були тотожні галицьким. Так, **1906 р.**

Євген Гакман

Юрій Федькович

постали радикальна (Теодор Галіпов, Ілько та Остап Поповичі) та **соціал-демократична** (Осип Безпалко, Григорій Андріяшук та ін.) партії. У 1908 р. почала діяти Національно-демократична партія (Степан Смаль-Стоцький, барон Микола Василько, Омелян Попович та ін.), яка стала провідною політичною силою в краї.

Отож українці Буковини впродовж XIX — початку XX ст. зробили великий крок у перетворенні на національно свідому частину української нації.

? Які діячі та організації очолили український рух на Буковині?

6. Розвиток українського національно-визвольного руху на Закарпатті

Після угорської революції 1848–1849 рр. австрійська влада змушена була піти на певне розширення демократичних свобод, задоволення певних національних інтересів народів, зокрема закарпатських русинів. Останнім було навіть дозволено обіймати урядові посади. Скориставшись із пом'якшення денационалізаторської політики, русинська інтелігенція Закарпаття розгорнула поширення освіти серед народу, захист і розвиток рідної мови, звичаїв, віри і церкви.

З ініціативи О. Духновича в 1862 р. було створено **Товариство Івана Хрестителя**, а **1866 р.** — Св. Василя Великого. Останнє відіграло значну роль у призупиненні денационалізаторської політики угорського уряду. Товариство ще до свого офіційного оформлення розгорнуло широку видавничу та просвітницьку діяльність. У 1865 р. вийшла друком «Грамматика письменнаго русскаго языка» К. Сабова, яка на тривалий час стала підручником для середніх шкіл Закарпаття, а у 1890 р. — «Русская грамматика и читанка» того самого автора.

Завдяки діяльності членів товариства на Закарпатті побачили світ перші періодичні видання. Упродовж 1867–1871 рр. в Ужгороді виходила тижнева газета «Свет», а до 1873 р. — «Новый Свет», а згодом до 1886 р. — «Карпати». Усі видання товариства друкували згаданим вище «язичієм».

Проте послаблення тривали недовго. Після реорганізації 1867 р. Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську монархію угорська влада розгорнула широкий наступ на права закарпатських русинів. Упродовж короткого часу було ліквідовано

Степан Смаль-Стоцький

Газета «Карпати»

всі здобутки русинів 40–60-х рр. Розпочався наступ на греко-католицьку церкву Закарпаття. У 1868 р. угорський парламент прийняв закон про рівноправність національностей, згідно з яким усі громадяни Угорщини в політичній площині становили «неподільну єдину мадярську націю». Угорський наступ виявився таким потужним, що на початку XX ст. повністю зникла шкільна освіта народною мовою, а Товариство Св. Василія Великого в 1902 р. припинило свою діяльність.

- ?** Назвіть провідних діячів національного руху на Закарпатті у другій половині XIX — на початку XX ст.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Що зумовило виникнення радикальної течії в українському русі наприкінці XIX ст.? Якою була її мета? **2.** Охарактеризуйте процес становлення українських політичних партій, класифікуйте їх. **3.** *Обговоріть.* Якими були причини і наслідки «нової ери» в українсько-польських відносинах? **4.** Яка роль І. Франка в розвитку політичної думки на західноукраїнських землях? Підготуйте презентацію про І. Франка як діяча українського руху. **5.** Хто автор брошури «Україна Irredenta»? Які нові ідеї в ній були висловлені? **6.** *Попрацюйте в групах.* Порівняйте розвиток українського руху на Буковині, в Галичині, на Закарпатті. Де український рух досягнув найбільшого успіху і чому? **7.** *Проведіть дискусію.* Чи вдалося українському рухові перетворити Галичину на «український П'ємонт»?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНИЦЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДЛОМ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»

РОЗДІЛ VI

Україна на початку ХХ ст. перед викликами модернізації

§ 22. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1900–1914 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку промисловості України;
- ▶ пояснювати, яку роль у розвитку економічного життя відіграв кооперативний рух;
- ▶ характеризувати становище населення українських земель.

1. Якими були особливості розвитку промисловості українських земель другої половини ХІХ ст.? 2. Як розвивалося у цей період сільське господарство? 3. Чим була зумовлена і як відбувалася трудова еміграція українців?

1. Розвиток промисловості

На початку ХХ ст. в економіці України продовжували проявлятися тенденції, започатковані у другій половині ХІХ ст. Так, українські землі у складі Російської імперії і Австро-Угорщини розвивалися окремо, економічні зв'язки між ними були мінімальними. Водночас спільним став процес **концентрації** і **монополізації** виробництва. Наприклад, на великих підприємствах Наддніпрянщини працювало понад 44 % всіх промислових робітників, тоді як у США — 33 %. Найбільш монополізованими галузями виробництва були нафтодобувна, цукрова, кам'яновугільна, металургійна і суднобудівна.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них великої частини засобів виробництва, робочої сили та продукції.

Монополія — виключне право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо у різних сферах діяльності.

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань у промисловості стали **синдикати**. На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині виникли синдикати «Продамет» (1902), «Трубопродаж» (1902), «Продаруд» (1908), «Продвугілля» (1904), «Дріт» (1908) та ін. Також функціонували і трести: в нафтодобуванні та суднобудуванні. **Особливістю монополій на українських землях було те, що їх контролював переважно іноземний капітал** — британський, французький, бельгійський та німецький. Єдиною галуззю, де домінував місцевий капітал, залишалася цукрова.

Прикметною рисою промислового розвитку українських земель був нерівномірний розвиток регіонів. Так, найдинамічніше розвивалися Південь та Схід України і регіон нафтових промислів у Східній Галичині. У Правобережній Україні лідирували аграрний сектор і галузі переробної промисловості. А от Лівобережжя, Буковина і Закарпаття помітно відставали від інших регіонів.

Поступово на українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової, Дрогобич — нафтодобування.

Попри те, що на українських землях був зосереджений значний промисловий потенціал, 70 % продукції промисловості становили сировина й напівфабрикати.

Кризу 1900–1903 рр. змінила економічна депресія 1904–1909 рр. Від кінця 1909 р. розпочалося економічне піднесення, що тривало до початку Першої світової війни.

- ❓ Яка форма монополістичних об'єднань переважала у промисловості Наддніпрянщини?
- ❓ Який регіон України був найбільш розвиненим промислово?

2. Розвиток сільського господарства

На початку ХХ ст. аграрний сектор економіки залишався домінуючим на українських землях у складі як Російської імперії, так і Австро-Угорщині.

У сільському господарстві Наддніпрянщини тривали процеси, започатковані аграрною реформою 1861 р.

Малоземелля змушувало селян орендувати землі в поміщиків, спричиняло поширення різноманітних відробітків і гальмувало розвиток сільського господарства. Напередодні Першої світової війни малоземель-

*Робітничі бараки Юзівки.
Поч. ХХ ст.*

ні й безземельні селяни у Наддніпрянщині становили щонайменше 80 % селянства, а заможні селяни — лише 5 %.

Ось чому на початку ХХ ст. в аграрному секторі зроста соціальна напруженість (у 1902 р. Полтавську і Харківську губернії охопило селянське повстання, котре тривало три тижні). Аграрне питання стало одним із головних у Російській імперії.

Провідну роль у сільському господарстві Наддніпрянської України відігравало товарне зернове виробництво. У краї на початку ХХ ст. збирали понад 75 % загальної кількості озимої пшениці в Російській імперії. Зберігалася й поглиблювалася сформована в попередньому столітті районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство, на Правобережжі — товарне бурякове виробництво, на Лівобережжі й Слобожанщині — товарне бурякове виробництво та вирощування тютюну.

У сільському господарстві західноукраїнських земель продовжували розвиватися процеси, започатковані реформою 1848 року. Так, повільно зменшувалося поміщицьке землеволодіння (майже удвічі), тривало соціальне розшарування селянства, зростала продуктивність рільництва і тваринництва.

На початку ХХ ст. в Галичині поміщики почали створювати багатогалузеві маєтки — промислово-рільничі господарства, де діяли промислові підприємства з переробки вирощеної сільськогосподарської продукції.

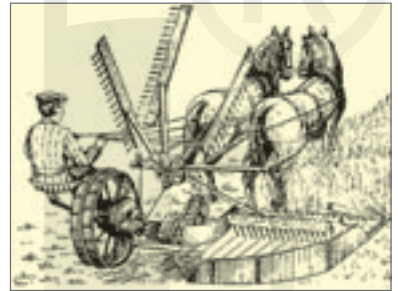
Близько 80 % західноукраїнського селянства становила біднота і лише 8 % — заможні господарі. Останні створювали господарства фермерського типу. Єдиною галуззю сільського господарства, де спостерігався значний прогрес у селянських господарствах, було тваринництво, яке дедалі більше набирало товарного характеру.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі та працювало в режимі самозабезпечення, з мінімальним розширенням товарного виробництва.

- ?** 1. Які нові риси у розвитку сільського господарства виникли на початку ХХ ст.? 2. У якому регіоні Наддніпрянщини переважало товарне зернове господарство? 3. Яка галузь сільськогосподарського виробництва західноукраїнських земель давала товарну продукцію для експорту?

Кінна сівалка

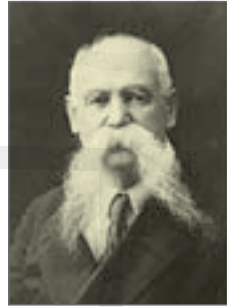

Жнивварка-снопов'язалка

3. Кооперативний рух

Важливою та ефективною формою протидії іноземному капіталові й місцевим лихварям і загальному зубожінню селянства став український кооперативний рух. Селяни, міське дрібноремісничє населення та робітники за допомогою українських громадських діячів об'єднувалися в різноманітні кооперативи — споживчі, виробничі, кредитні тощо. У тогочасних політичних умовах кооперативний рух став для українців засобом захисту їх соціально-економічних інтересів, був школою підготовки майбутніх громадських діячів.

У Наддніпрянській Україні багато зусиль для застосування кооперативів докладав «артільний батько» **Микола Левитський** (1859–1936), який ще в 1887 р. організовував перші хліборобські спілки (артілі) у краї. Він створював також перші виробничі артільні в містах. Збільшення кількості кооперативів обумовлювало потребу створення кооперативних союзів. У 1901 р. виник Союз кредитової кооперації в Бердянську, у 1908 р. — Союз споживчої кооперації в Києві. Однак у 1913 році, влада, намагаючись підпорядкувати українську кооперацію і ввести її до системи російської кооперації, змусила ці союзи ліквідуватися. У 1900 р. у Наддніпрянщині діяло 450, у 1905 р. — 820, у 1910 р. — 2100 кооперативів усіх видів.

М. Левитський

Головним організаційним і координувальним центром українських кооперативів у Галичині був «Крайовий союз ревізійний», заснований у 1904 р. На Буковині в цей період діяли близько 150 селянських кас, що об'єднувалися в кооперативний союз «Селянська каса» (1903 р.). На Закарпатті кооперативний рух був розвинений менше, а існуючі кредитові спілки належали до угорських кооперативних союзів.

Загалом за станом на 1913 р. у Галичині діяло 1300 кооперативів, приблизно 200 — на Буковині й кілька на Закарпатті. Кооперативи, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію та постачаючи їм добрива, сільськогосподарську техніку, насіння тощо, сприяли занепаду патріархального укладу селянських господарств, їхньому долученню, особливо заможних, до ринкових відносин.

- ?** 1. Хто ініціатор нової хвилі кооперативного руху в Наддніпрянщині?
2. Яка організація координувала український кооперативний рух у Галичині?

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

4. Зміни у становищі населення

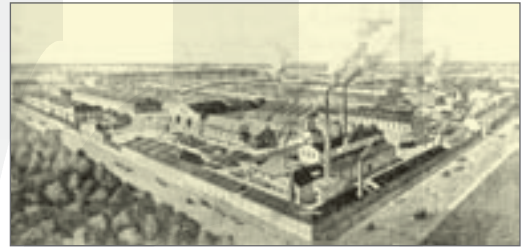
Розгортання процесу індустріалізації на українських землях викликало чимало змін у суспільному житті. Так, позиції поміщиків-землевласників у суспільстві послабилися. Впливове становище зберігали тільки ті з них, хто створював у сільськогосподарському виробництві товарні господарства, переробні підприємства.

Зміцнювалися вплив і значення буржуазії. За своїм складом в Україні вона була багатонаціональною верствою, в якій українці більшості не мали. Серед відомих представників тогочасної української буржуазії були родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Симиренків та ін.

У зв'язку з розвитком промисловості зростала кількість робітників. У промисловості Наддніпрянщини в 1910 р. було зайнято 475 тис. робітників. Найбільшими центрами їх зосередження на українських землях стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь. На західноукраїнських землях промислових робітників було лише кілька десятків тисяч.

Поширення ринкових відносин у сільському господарстві призвело до різкої поляризації українського селянства. Заможне селянство, як ми уже зазначали, становило лише 5–8 % сільського населення, а біднота — 80 %. Нестача землі й демографічний бум другої половини XIX ст. зумовили посилення трудової еміграції українських селян. Напередодні Першої світової війни селяни-переселенці з Наддніпрянщини найбільші громади створили в Нижньому Поволжі (400 тис. осіб), Казахстані та Середній Азії (790 тис. осіб), на Далекому Сході (460 тис. осіб).

Упродовж 1900–1910 рр. з Галичини і Буковини виїхало понад 300 тис. селян. У 1905–1914 рр. Закарпаття залишило більш як 40 тис. осіб.

Завод Гретера та Криванека

Емігранти з Галичини на залізничній станції у провінції Квебек. 1911 р.

- ❓ Чисельність якої соціальної верстви зростала на початку XX ст.?
- ❓ Скільки українців емігрувало на нові землі у перші десятиліття XX ст.?

5. Українські промисловці-меценати

Кінець ХІХ — початок ХХ століття називають «золотою добою» українського меценатства. Завдяки меценатам активізувалася суспільно-культурна діяльність українських діячів. Розширилось і поле їх діяльності. Вони робили вигідні замовлення художникам, оплачували їхні закордонні творчі поїздки, купували твори мистецтва з виставок, засновували власні галереї тощо. Підтримували українську періодичну пресу та літераторів. У цей час меценати представляли дві групи: фундатори й організатори. Меценати пропагували свої надбання, поширювали наукові знання, створювали благодійні фонди.

Наприклад, до бібліотеки Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва **Богдан Ханенко** передав шість томів власних «Старожитностей Придніпров'я». Крім того, він зіграв ключову роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею, відкритого в 1904 році.

Багато уваги добродійності присвятила родина Терещенків. Її художнє зібрання лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

Зростала допомога школам, лікарням. Окрім того, поширювалося соціальне благодійництво. Меценати піклувалися про жебраків, покинутих дітей, безпритульних, глухонімих, людей похилого віку, хворих. Розширились і шляхи передачі коштів на благо закладів освіти. Це були

Богдан Ханенко

Тарновський Василь Васильович (молодший) був щедрим меценатом українських культурних ініціатив: зокрема, допомагав «Київській старовині» у 1890-х рр. і Київському історичному музеєві. У його садибі — Качанівці — збиралися видатні діячі української культури: М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок та ін. Часто бували в гостях відомі російські живописці І. Рєпін та М. Ге. Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної і архівної старовини та створив унікальну збірку Шевченкіади. Видав альбом з фотографіями офортів Шевченка, каталог своїх музейних колекцій, альбом гетьманів («Історичні діячі Південно-Західної Росії» В. Антоновича і В. Беца). В. Тарновський товаришував з Т. Шевченком, допомагав йому. А після смерті поета подбав про облаштування його могили в Каневі. Василя Тарновського називають засновником Музею українських старожитностей.

*Василь
Тарновський
(1837–1899)*

Лазар Бродський — меценат, доброчинець, займався цукровою промисловістю. Багато коштів витрачав на благодійність і будівництво. На його кошти утримували єврейську лікарню в Києві, установи єврейської освіти. Також він фінансував установи загальноміського значення — Бактеріологічний інститут, Бессарабський критий ринок, підтримував розвиток трамвайного сполучення. Саме коштом Л. Бродського була зведена Хоральна синагога, найбільша в Києві.

Лазар
Бродський
(1848–1904)

духовні заповіді, стипендіальні фонди, пожертви благодійним організаціям і земствам.

У цей час активну участь у благодійності брали й жінки. Вони виступали опікунами освітніх закладів або головами благодійних товариств. Наприклад Христина Алчевська стала організаторкою народної освіти. Багаті спадкоємиці М. Браницька й А. Гавриленкова побудували у своїх маєтках храми, церковно-парафіяльні школи, лікарні.

Чимало зробили меценати і благодійники для розбудови міст, де вони мешкали або мали свої маєтки, заводи й фабрики.

- ?** Назвіть відомих представників тогочасної української буржуазії. Хто з них прославився своєю меценатською діяльністю?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

- Якими були характерні риси розвитку промисловості на українських землях? Визначте наслідки економічної кризи 1900–1903 рр. для економіки Наддніпрянщини.
- Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель на початку ХХ ст.? Визначте фактори, що сприяли економічному розвитку краю і які гальмували його?
- Обговоріть у групах. Чи можна економіку українських земель характеризувати як колоніальну?
- Визначте рівень розвитку сільського господарства в тогочасній Наддніпрянській Україні. Які відмінності між українськими землями у складі Російської імперії і Австро-Угорщини?
- Яку роль у розвитку українського економічного життя відігравав кооперативний рух?
- Підготуйте презентацію. Охарактеризуйте зміни в суспільному житті України, спричинені розгортанням індустріалізації.
- Попрацюйте в групах. Визначте, які проблеми були найважливішими для соціально-економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст. Якими шляхами їх було можливо розв'язати?
- Проведіть дискусію: «Що спричинило розквіт меценатства і благодійництва наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.?»; «Чи могли меценати і благодійники розв'язати соціальні проблеми?».

§ 23. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати основні напрями суспільно-політичного життя тогочасної Наддніпрянщини;
- ▶ характеризувати соціалістичну течію в українському напрямкові суспільно-політичного життя;
- ▶ пояснювати, як відбувалося формування ліберально-демократичної течії в українському напрямку суспільно-політичного життя;
- ▶ характеризувати націоналістичну течію в українському напрямку суспільно-політичного життя.

1. Якими були основні напрями суспільно-політичного життя Наддніпрянської України в XIX ст.? 2. Якими були основні форми та прояви українського суспільно-політичного руху Наддніпрянщини другої половини XIX ст.?

1. Особливості суспільно-політичного життя

На теренах Російської імперії на початку XX ст. була заборонена діяльність політичних партій. Проте це не могло зупинити розвиток політичного життя.

На початку XX ст. в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України було кілька основних напрямів: загальноросійський, український, єврейський і польський.

У російському напрямі консерватори виступали за збереження існуючого суспільно-політичного устрою Російської імперії, а ліберали, критикуючи самодержавство, хотіли перетворення Росії шляхом реформ на конституційну монархію. Російські радикали, які поділяли ідеали соціалізму і прагнули повалення самодержавства в Росії, діяли в краї активно. У середовищі переважно робітників пропагували свої ідеї представники Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), створеної в 1898 р. Від 1903 р. вони поділялися на поміркованих меншовиків, які віддавали перевагу мирним методам діяльності, та більшовиків, які виступали за здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату.

Члени партії «Бунд»

Пролетар — позбавлений засобів виробництва найманий робітник.
Соціалізація — усуспільнення приватної власності.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп утворилася Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів). Вони виступали за повалення самодержавства шляхом революції, здійсненої «працюючим народом». Вимоги запровадження загального виборчого права, республіки, демократичних свобод, робітничого законодавства та соціалізації землі забезпечували есерам значну підтримку в Наддніпрянщині.

На початку ХХ ст. важливе місце в суспільно-політичному житті краю займав єврейський напрям. Активно діяв, особливо в межах «смуги осілости», «Бунд» (у перекладі «союз») — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії», створений у 1897 р. Це була політична партія, яка захищала інтереси єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду.

Наприкінці ХІХ ст, коли в Європі активно формувалися національні рухи і посилювались антисемітські настрої, Теодор Герцль, австрійський журналіст єврейського походження, у 1897 р. організував **сіоністський рух** — національний рух євреїв, метою якого було політичне розв'язання проблеми створення незалежної єврейської держави. А найбільш підходящим для цього місцем вважали Сіон, або Ерец Ізраель (частина Палестини), історичну батьківщину єврейського народу.

Герцль виклав свої погляди у книзі «Єврейська держава». Він описав розвинену, процвітаючу державу, в якій усі громадяни, як євреї, так і представники інших національностей, будуть жити в мирі та спокої. Такі уявлення й утілення їх у життя і називаються сіонізмом.

Одним з провідників та ідеологів сіоністського руху на українських землях був Володимир (Зеєв) Жаботинський, який народився в Одесі у 1880 р. В Одесі Жаботинський працював журналістом, згодом боровся за відродження іврити в усіх сферах єврейського життя і брав участь у сіоністських конгресах. Він виступав із закликом до євреїв підтримати український національний рух, бо вбачав у ньому союзника.

Між Бундом та сіоністами були розбіжності. Сіоністи критикували позицію Бунду з національного питання, а саме концепцію національно-культурної автономії. Бунд, своєю чергою, відповідав політичним засудженням сіонізму як дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що суперечить прагненням пролетаріату.

*Володимир (Зеєв)
Жаботинський
(1880–1940)*

В українському напрямкові Наддніпрянщини на основі громадівських рухів, що розвивалися раніше, розпочали формуватися нові течії: із громадівського руху — ліберально-демократична, зі студентського — соціалістична і націоналістична течії. Особливістю їх розвитку було те, що соціальну базу цих течій становила майже суто українська інтелігенція. Це було зумовлено недостатньою розвиненістю та структурованістю українського суспільства під владою Російської імперії.

? Які три течії існували в українському напрямкові суспільно-політичного життя?

2. Формування соціалістичної течії в українському напрямкові

Першу українську політичну партію у Наддніпрянській Україні створила студентська громада Харкова. **29 січня 1900 р.** на зборах студентської молоді міста було ухвалено рішення створити **Революційну українську партію (РУП)**. Першими її членами стали Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський, Л. Мацієвич, Ю. Коллард та ін. — загалом близько 10 осіб.

Із проханням написати програму партії Д. Антонович звернувся до М. Міхновського. Через два місяці у Львові їй було видано окремою брошурою під назвою «Самостійна Україна».

Однак хоча ідею боротьби за державну незалежність України поділяли майже всі члени РУП, брошура «Самостійна Україна» не стала її офіційною програмою.

Основою української нації РУП вважала селянство й розгорнула серед нього агітаційну роботу. Від 1902 р. Д. Антонович видавав часопис «Гасло», де РУП пропагувала свої ідеї. Успішності роботи партії заважала строкатість поглядів її діячів. Це обумовило вихід із неї частини членів.

Першими з РУП вийшли прибічники самостійності України на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили Українську народну партію. Водночас до РУП приєдналася Українська соціалістична партія (1900 р.), що пропагувала ідеї соціалізму серед робітників невеликих підприємств. Після цих перетворень партія остаточно визначилась як соціалістична. Це було закріплено у прийнятій у 1903 р. програмі РУП, де також висловлена вимога національно-культурної автономії України в межах Росії.

Улітку 1904 р. на нелегальному з'їзді РУП спалахнула суперечка між прихильниками та противниками

Д. Антонович

М. Шаповал

*М. Міхновський
(1873–1924)*

Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

«Кінець ХІХ ст. визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськості... Ті з'явища — се уружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів... Ми визнаємо, що наш народ також перебуває в становищі зрабованої нації.»

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розквіт індивідуальності є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин».

- ?** 1. Яку провідну ідею проголошував автор? 2. Чим М. Міхновський аргументував необхідність боротьби за державну незалежність?

самостійності України. Останні, яких очолював М. Меленевський, залишили з'їзд й утворили нову партію — Українську соціал-демократичну спілку (УСДС), яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Однак і після цього провідники РУП сперечалися про те, як поєднати боротьбу за соціалізм і національне визволення.

? Хто був автором брошури «Самостійна Україна»?

? Коли утворилася РУП?

3. Формування ліберально-демократичної течії в українському русі

У 1903 р. представники поміркованого табору українських громадських діячів оприлюднили проект програми Загальноукраїнської безпартійної організації ЗУБО (політичну платформу). Це був фактично план організації нової партії, яка виступала за проголошення автономії України та впровадження української мови в усіх сферах її життя. Соціально-економічні питання в проекті проігноровані. Після тривалої і запальної дискусії на з'їзді ЗУБО восени 1904 р. програму ухвалили й затвердили назву партії — Українська демократична партія (УДП). Серед її лідерів були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Чеховський та ін.

Програма УДП була радикальною. Однак через деякий час керівники партії, які не належали до прибічників революційних перетворень, переробили її, надавши поміркованішого вигляду. Це перетворило

Б. Грінченко

партію на аморфне й бездіяльне в політичній площині об'єднання. Єдиною справді корисною справою стала кампанія 1904 р., під час якої до різноманітних установ надсилали звернення з клопотаннями про скасування обмежень на українське друковане слово за Емським указом 1876 р. У 1904 р. радикально налаштовані діячі відокремилися від УДП й утворили Українську радикальну партію (УРП). Однак згодом партії знову об'єдналися.

С. Сфремов

? Нащадками якого руху були українські ліберально-демократичні партії?

4. Формування націоналістичної течії в українському русі

Виразником прагнень прибічників українського націоналізму на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні був М. Міхновський. За змістом ці погляди, що панували серед невеликої частини молодого інтелігентці, можна визначити як самостійницькі. Зокрема, у своїй брошурі «Самостійна Україна» він заявив, що є «одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі», а головними гнобителями українців проголосив росіян. Одним із висновків М. Міхновського було: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

Із програми Української народної партії

«Українська народна партія визначає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи... Цей ідеал такий: взагалі зняття виробу, фабрики і заводи, на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) — Українцям-хліборобам...»

Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного строя і соціалістичного оброблення землі — це наш ідеал...

До загалу українського народа: 1. Незайманість особи і мешкання. 4. Рівноправність жінок... 6. Відповідальність урядовців перед громадянами... 8. Свобода українського друку, слова і просвіти, свобода національності, релігії, совісті, переконань. Свобода зборів, товариств, спілок, організацій. 9. Вибори до парламенту, до управ; взагалі до усіх виборних інституцій...

Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель... такі — Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорноморіє, Полісся, Галичина і т. д.»

? 1. Які соціально-економічні перетворення збиралася здійснити УНП?
2. Які загальнодемократичні перетворення обстоювала УНП?

У 1902 р., як ми уже зазначали, М. Міхновський та його однодумці (брати С. та В. Шемети, О. Макаренко, І. Бойко, М. Базькевич та ін.) створили Українську народну партію, започаткувавши націоналістичну течію в українському русі. Проголосивши гасло «Україна для українців», основним засобом здобуття незалежності вони вважали збройне повстання. При цьому майбутню самостійну Україну члени УНП бачили тільки соціалістичною.

До УНП належали переважно українська інтелігенція, причому заможна, студенти та дрібні землевласники. Впливу в масах партія не мала й існувала лише як об'єднання однодумців. Практична діяльність партії зводилася до видання брошур і часописів. У 1904 р. в УНП було створено бойову групу «Оборона України», яка намагалася сприяти досягненню цілей партії збройними методами. Найвідомішими її акціями були спроби підірвати пам'ятник російському поетові Олександрові Пушкіну в Харкові та царські монументи у великих містах.

? Яке основне гасло націоналістичної течії українського руху на початку ХХ ст.?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Охарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянщини на початку ХХ ст. **2.** *Обговоріть.* Як відбувався розвиток соціалістичної течії українського напрямку суспільно-політичного життя? **3.** Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відіграла ліберально-демократична течія українського руху? **4.** Яким бачили майбутнє України прибічники націоналістичної течії українського напрямку? Чому, на вашу думку, на початку ХХ ст. націоналістична течія не здобула значної підтримки в українському русі? **5.** *Попрацюйте в групах.* Складіть таблицю «Українські партії Наддніпрянської України на початку ХХ ст.»:

Назва партії	Дата створення	Течія	Лідери	Програмна мета

§ 24. ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. В УКРАЇНІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати події революції 1905–1907 рр., що відбулися в січні–грудні 1905 р.;
- ▶ визначати особливості селянського руху в Наддніпрянщині у період революції 1905–1907 рр.;
- ▶ аналізувати діяльність українських політичних партій у цей період;
- ▶ пояснювати, як розгортався в роки революції український культурно-освітній рух;
- ▶ характеризувати діяльність української громади в I та II Державних думах.

1. Яким було становище різних верств населення Наддніпрянської України на початку XX ст.? 2. Якими були особливості розвитку українського руху в тогочасній Наддніпрянщині? 3. Яку національну політику здійснювала російська влада щодо українців наприкінці XIX — на початку XX ст.?

1. Початок революції. Революційні події у Наддніпрянській Україні в січні–серпні 1905 р.

Початок XX ст. визначився ускладненням внутрішньополітичного становища в Російській імперії. Економічна криза та поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. підірвали авторитет влади. Невирішеність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл до участі в управлінні державою, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя до вибуху народного невдоволення. У різних регіонах Російської імперії відбувалися демонстрації і страйки, де висловлювали політичні вимоги. У неділю 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, яку влада наказала розстріляти. Події «кривавої неділі» викликали загальне обурення і стали початком революції 1905–1907 рр.

У січні 1905 р. в імперії застрайкували 440 тис. робітників. Оголосили про припинення праці робітники багатьох промислових підприємств Наддніпрянської України. Упродовж квітня–серпня 1905 р. в Наддніпрянщині відбулося 300 страйків, у яких брали участь понад 100 тис. робітників. Улітку страйкова боротьба стала переважно політичною. Страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!». Водночас розгортався селянський рух, який був стихійним і в основному завершувався погромом поміщицьких маєтків.

Під впливом виступів робітників і селян похитнулася надійна раніше опора російської влади — армія. Першим великим виступом у збройних

силах стало повстання 14 червня 1905 р. на панцернику «Потьомкін», більшість матросів якого становили українці. Одним із небагатьох офіцерів, які підтримали повсталих, став інженер-механік Олександр Коваленко. Він був співзасновником РУП, а під час повстання належав до революційного комітету, що керував ним.

25 червня 1905 р. в умовах нестачі вугілля і провіанту повсталий «Потьомкін» увійшов до румунського порту Констанца, де здався владі.

Розвиток революції змусив владу піти на поступки. 18 лютого 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест, у якому оголосив про створення спеціальної комісії для з'ясування причин заворушень та оприлюднив свій намір скликати законодавчу Державну думу. 6 серпня видано новий маніфест — про створення виборного законодавчого органу — Державної думи. Ліберальні кола цей крок влади задовольнив, проте революцію він не зупинив.

- ❓ Яка подія започаткувала революцію 1905–1907 рр. у Російській імперії?
- ❓ Коли відбулося повстання моряків на панцернику «Потьомкін»?

2. Жовтневий страйк. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його результати

На початку жовтня 1905 р. в Москві та Петербурзі розпочався загальноросійський політичний страйк. Головними політичними вимогами страйкарів були запровадження демократичних свобод і скликання Установчих зборів. У Наддніпрянській Україні страйк підтримали понад 120 тис. осіб. Прагнучи його придушити, уряд запровадив у країні військовий стан. У Харкові й Катеринославі відбулися збройні сутички страйкарів із поліцією.

Під час жовтневого політичного страйку виникли нові форми самоорганізації робітників — ради робітничих депутатів. Вони відігравали роль органів робітничої влади. Перша рада виникла на початку жовтня 1905 р. в Катеринославі.

Наростання хвилі народних протестів змусило імператора Миколу II **17 жовтня 1905 р.** оприлюднити **Маніфест «Про вдосконалення державного порядку»**, яким народу «дарували» громадянські свободи — недоторканності осо-

Панцерник «Потьомкін»

*Маніфест Миколи II
17 жовтня 1905 р.*

би, друку, совісті, зборів, зібрань, спілок. У ньому містилася також обіцянка залучити до виборів у Державну думу всі верстви населення й визнати Думу законодавчим органом.

Маніфест спричинив розкол серед прихильників революції. Ліберали вважали боротьбу з владою виграною. Радикали прагнули продовжити революцію та знищити самодержавство.

У Наддніпрянській Україні після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня ситуація залишалася напруженою. Радикали організовували мітинги, закликаючи до повалення монархії. У Києві, Одесі, Катеринославі та містах Донбасу відбувалися єврейські погроми, котрі організовували чорносотенці. Останні вважали євреїв, які становили великий відсоток революціонерів, винуватцями революції.

Маніфест 17 жовтня суттєво змінив суспільно-політичне життя як Російської імперії загалом, так і Наддніпрянської України зокрема. Проголошені у ньому політичні свободи привели до виникнення нових легальних загальноросійських партій. Ліберали утворили «Союз 17 октябрю» («октябристи») та Конституційно-демократичну партію (кадети). Найвпливовішою організацією консерваторів-чорносотенців став «Союз русского народа». Загальноросійські партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів стали легальними й використали це для посилення боротьби із самодержавством. Усі загальноросійські партії активно діяли у Наддніпрянщині. Українські політичні партії також перейшли від нелегальної роботи до відкритої пропаганди й діяльності.

? Що проголосував царський Маніфест від 17 жовтня 1905 р.?

3. Селянський рух

Уже з перших місяців революції активізувалося селянство. Вістря боротьби селян було спрямоване проти поміщиків, у яких вони вбачали своїх головних ворогів. У січні–березні 1905 р. заворушення виникали переважно в окремих селах, де відносини між поміщиком і громадою були особливо напруженими. Селяни громили поміщицькі маєтки, розкрадали майно, захоплювали й перерозподіляли землі.

Демонстрація чорносотенців у жовтні 1905 р.

Чорносотенці — спільна назва членів крайньо правих організацій у Росії в 1905–1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму й антисемітизму.

У травні–червні 1905 р. селянські повстання вирували в 64 із 94 повітів дев'яти губерній Наддніпрянщини. Улітку 1905 р. було сформовано Всеросійський селянський союз. Особливо активно його місцеві комітети діяли в губерніях Наддніпрянщини.

Повстання селян у селі Великі Сорочинці

Восени 1905 р. відбулося нове піднесення селянських виступів, які подекуди супроводжувалися збройними сутичками з поліцією і армією. Кривава драма розігралася в селі Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, де в грудні 1905 р. відбулося одне з найбільших повстань у роки революції.

? Що вимагали селяни під час революції?

4. Наростання революційних подій. Грудневі збройні повстання

Восени 1905 р. вибухнули революційні виступи на флоті та в армії. 11–16 листопада 1905 р. відбулося повстання моряків на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі, яке очолив лейтенант **Петро Шмідт**. Розпочалося воно на крейсері «Очаков», до якого приєдналися екіпажі 12 кораблів. Повстання було придушене, а його керівника за вироком суду розстріляли. 18 листопада 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (близько 800 осіб), яких очолював підпоручик Борис Жаданівський, вийшли на вулицю та приєдналися до страйкарів Південноросійського заводу. Урядові війська відкрили вогонь по об'єднаній колоні солдатів і робітників. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб.

Петро Шмідт

Кульмінацією революції 1905–1907 рр. стало збройне повстання, що під керівництвом російських соціал-демократів та есерів розпочалося 7 грудня 1905 р. у Москві. У Наддніпрянській Україні збройні повстання спалахнули 12–16 грудня в Катеринославі (Дніпро), Харкові, Олександрівську (Запоріжжя) та містах Донбасу.

За допомогою каральних загонів було також придушено збройні повстання у Наддніпрянській Україні. Після поразки грудневих збройних повстань революційний рух став слабшати, а влада перейшла в наступ, обмежуючи свободу слова, арештовуючи революціонерів тощо. 1906–1907 рр. стали періодом поступового спаду революційної боротьби.

? 1. Коли відбулося повстання моряків Чорноморського флоту під проводом П. Шмідта? 2. У яких містах України відбулося груднєве збройне повстання?

Найбільшого розмаху набрало повстання робітників Донбасу. Центром подій стала Горлівка. Тут 16 грудня поліція розстріляла страйкарів, загинуло 18 осіб. Того ж дня до Горлівки прибули близько 4 тис. озброєних дружинників. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. За кілька годин, отримавши підкріплення, вони перейшли у контрнаступ. У бою загинуло близько 300 повстанців.

5. Українські політичні партії під час революції

У 1905 р. українські політичні партії були невідготовленими до революційного вибуху й керівництва боротьбою проти самодержавства в Наддніпрянщині. Однак у роки революції вони докладали чимало зусиль для розгортання роботи серед населення.

РУП у період початку революції перебувала у стані розколу й гострої внутрішньопартійної дискусії. Лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня та повернення її провідників із-за кордону становище дещо змінилося. У грудні 1905 р. на з'їзді було прийнято програму РУП. Партія змінила назву, ставши Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Вона оголосила, що боротиметься за знищення самодержавства, автономію України, вільний розвиток національно-культурного життя, права робітників тощо. Однак розгорнути діяльність партія не змогла, оскільки наприкінці 1905 — на початку 1906 р. більшість її активних членів були заарештовані. Проте, незважаючи на це, вона діяла. Партія брала активну участь у виборах до II Державної думи та провела туди одного зі своїх депутатів. Хвиля арештів після завершення революції спричинила припинення активної діяльності УСДРП.

Українська соціал-демократична спілка в роки революції діяла успішніше. Ставши складником РСДРП, вона використовувала її партійну мережу, зв'язки тощо. Фактично вона очолила керівництво масовим робітничим рухом у Наддніпрянщині й намагалася впливати на селянство. Негативним наслідком співпраці з РСДРП стало те, що, оголосивши себе єдиним представником українських робітників, спілка в повсякденній роботі поступово перейшла на російську мову і втратила будь-які ознаки національної організації.

Початок революції спонукав українських ліберальних демократів подолати розкол та об'єднатися. Наприкінці 1905 р. на основі УДП та УРП постала нова організація — Українська демократично-радикальна партія.

Члени УСДРП

Українська народна партія в роки революції головним завданням уважала поширення впливу на маси та пропаганду своїх ідей. Одним із засобів досягнення цього вона визначила поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Однак пропаговані УНП ідеї не знайшли підтримки та призвели до її політичної ізоляції.

? Яка політична партія Наддніпрянщини у грудні 1905 р. змінила назву на УСДРП?

6. Український національно-культурний рух

У роки революції 1905–1907 рр. влада була змушена здійснити певні поступки в національно-культурній сфері неросійським народам імперії. У Наддніпрянщині розвитку українського культурно-освітнього руху сприяло скасування у травні 1906 р. Емського указу.

Однак на цей час розгортання революції дозволило українству здійснити важливі заходи. Так, у Наддніпрянщині розгорнулося видання української преси. З листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої україномовної газети «Хлібороб». У Києві почав виходити щомісячний журнал «Нова громада», який редагував Борис Грінченко, а від 1907 р. замість «Киевской старины» вирішено було видавати українською мовою журнал «Україна». Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жовтня виникло 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Революція 1905–1907 рр. зумовила поширення із Західної до Наддніпрянської України мережі «Просвіт». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу «Просвіту». У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» відкрилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. Неофіційним друкованим органом просвітянського руху стала газета «Рада». Її видання фінансували українські меценати **Є. Чикаленко** та **В. Симиренко**.

Євген Чикаленко

Українці в роки революції висловлювали вимоги запровадження рідної мови в середній та вищій школах. Українське студентство на своїх вічах вимагало створення в університетах українознавчих кафедр. Російський уряд змушений був піти на поступки. У 1906 р. опубліковано циркуляр міністра освіти, який дозволяв учителям на уроках вживати «малоросійську мову для пояснення того, чого учні не розуміють». У Харківському та Новоросійському (в Одесі) університетах були відкриті україномовні відділення.

? Де виникла перша «Просвіта» у Наддніпрянській Україні?

7. Діяльність українських громад у I та II Державних думах

У виборах до I Державної думи українські соціалістичні партії, підтримавши в цьому загальноросійській партії, участі не брали. I Державна дума працювала в Петербурзі 27 квітня — 8 липня 1906 р. Із 497 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 102 депутати.

Для обстоювання своїх інтересів українські депутати 1 травня 1906 р. створили власну парламентську громаду, до якої увійшли 45 депутатів. Головою Української думської громади став адвокат і громадський діяч із Чернігівщини **Ілля Шраг** (1847–1919). Політична платформа громади охоплювала вимоги надання Україні в її етнографічних межах політичної автономії, запровадження української мови у школах, судових та адміністративних органах.

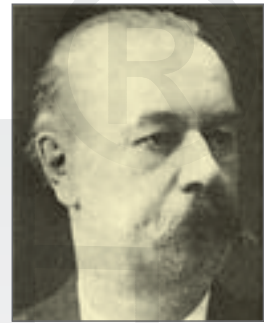
Велику допомогу депутатам-українцям надавав М. Грушевський, який у той час поселився в Петербурзі. Він організував видання друкованого органу місцевої громади українців — місячника «Український вестник».

За період діяльності I Державної думи члени української громади неодноразово виступали з приводу аграрного питання, порушували проблему єврейських погромів, що відбувалися через бездіяльність влади, розробили законопроекти про національні права, автономію України та рідну мову. На жаль, цар розпустив Думу через 72 дні, й законопроекти, що підготувала українська громада, не були розглянуті.

Вибори до II Державної думи українські (як і загальноросійські) соціалістичні партії не бойкотували, а тому її склад значно «полівішав». До II Державної думи входило 518 депутатів, і працювала вона від 20 лютого 1907 р. Від дев'яти губерній Наддніпрянщини було обрано 102 депутати. 4 березня 1907 р. 47 депутатів заснували українську думську громаду, яка мала назву «Трудова громада». Вона видавала часопис українською мовою «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходив двічі на тиждень.

На розгляд II Державної думи українська громада внесла поправки до законопроектів про народну освіту, що передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови в учительських семінаріях України. Були також підготовлені законопроекти про організацію автономії та місцевого управління у Наддніпрянщині. Проте плани української громади не були реалізовані, оскільки 3 червня 1907 р. II Державну думу розпустили. Ці події історики вважають датою закінчення революції.

Революція 1905–1907 рр. завершилася поразкою і не змогла розв'язати основних суперечностей у розвитку країни. Однак вона спонукала

Ілля Шраг

уряд до низки реформ, сприяла активізації суспільно-політичного життя й розгортання національно-визвольних рухів народів Російської імперії та, зокрема, українців.

? Хто очолював українську громаду в I Державній думі?

Здобутки українського національного руху

- Листопад 1905 р. — закон, який дозволяв видання літератури національними мовами, створення культурно-освітніх товариств та відкриття театрів;
- Травень 1906 р. — офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови.

Почали виходити періодичні видання українською мовою:

- Листопад 1905 р. — перша газета «Хлібороб» у Лубнах;
- Грудень 1905 р. — перша щотижнева газета «Громадська думка»;
- 1906 р. — виходило вже 20 періодичних видань.

У Наддніпрянській Україні почали діяти товариства «Просвіти» (1907 р. — 35 організацій), які поширювали українську літературу, створювали бібліотеки, видавали книжки, відкривали у селах читальні, боролися за введення української мови в школах, створювали кооперативи, обстоювали право на запровадження української мови в школах: відкривали початкові школи з українською мовою викладання, кафедри української мови в Одеському і Харківському університетах.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Визначте причини революції 1905–1907 рр. Яку мету мали різні верстви суспільства у Першій російській революції? **2.** Як розгорталися події революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянщині в січні–серпні 1905 р.? Складіть перелік ключових подій. **3.** Якими були наслідки проголошення Маніфесту 17 жовтня для українського руху? **4.** Визначте особливості селянського руху під час революції. **5. *Попрацюйте в групах.*** Які події революції відбувалися в Україні протягом 1905–1907 рр.? Оформіть у вигляді хронологічної таблиці. **6.** Охарактеризуйте зміни в діяльності українських політичних партій у роки революції. Чим вони були зумовлені? **7. *Обговоріть.*** Якими були здобутки українського національно-культурного руху в роки революції? Висловіть припущення, чому російська влада скасувала Емський указ. **8.** Охарактеризуйте участь українців у I та II Державних думах Росії. Підготуйте презентацію.

§ 25. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1907–1914 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати земельну реформу П. Столипіна та її вплив на українські землі у складі Російської імперії;
- ▶ визначати особливості діяльності українських політичних партій у цей період;
- ▶ аналізувати український національно-культурний рух у тогочасній Наддніпрянщині;
- ▶ характеризувати українське питання в III і IV Державних думах.

1. Які чинники перешкоджали розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку XX ст.? 2. Назвіть основні здобутки українського національно-культурного руху доби революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянщині.

1. Земельна реформа Петра Столипіна та її вплив на розвиток Наддніпрянської України

Для вирішення аграрного питання, котре з економічного переросло у політичне, зменшення конфронтації в суспільстві й відвернення загрози нового революційного вибуху російська влада вирішила провести аграрну реформу. Її запропонував голова Ради міністрів та міністр внутрішніх справ Петро Столипін (1862–1911). Реформа була започаткована Указом від 9 листопада 1906 р. і завершилася Законами від 14 червня 1910 та 29 травня 1911 р.

Столипін агітує селян за вихід з общини

Метою реформи було підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення товарності селянських господарств, зміцнення соціальної підтримки самодержавства на селі та розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

Земельна реформа П. Столипіна передбачала:

- Руйнування селянської «общини» і закріплення за кожним господарем у приватну власність землі, якою він користувався. Одержуючи надільну землю у власність, селянин міг вимагати виділення землі одним масивом або «відрубом». Він мав право переселитися на неї і створити власний «хутір».
- Надання селянам кредитної допомоги через Селянський земельний банк.

Наддніпрянина стала одним із тих регіонів, де земельна реформа відбувалася найуспішніше. Впродовж 1907–1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. До 1916 р. у краї було створено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств).

Під час здійснення реформи активно діяв Селянський земельний банк, який у 1906–1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. За станом на 1911 р. 42,4 % усієї проданої через банк землі припадало на шість губерній Лівобережжя та Півдня України.

Земельна реформа П. Столипіна не змогла повністю розв'язати всіх суперечностей на селі. Вона не ліквідувала соціальної напруженості у селах, яка ще більше загострилася. Економічні результати реформи були вагомішими: значно збільшилося виробництво товарного зерна, було освоєно нові території на сході країни, завдяки розоренню частини селян відбувся приплив нової робочої сили для промисловості. Від 1910 до 1913 р. посівні площі у Наддніпрянщині збільшилися на 900 тис. десятин і досягли 22,9 млн десятин. У 1913 р. було зібрано найбільший валовий збір зернових — 1200 млн пудів. Третину всієї продукції сільського господарства вивезли за кордон. Частка України в загальноімперському експорті зерна перевищила 40 % (250–300 млн пудів щорічно).

Завершити реформу П. Столипін не встиг. 1 вересня 1911 р. його вбили в оперному театрі Києва.

? Коли розпочалася земельна реформа П. Столипіна? Що вона передбачала?

2. Українські політичні партії в 1907–1914 рр.

Переслідування учасників революції 1905–1907 рр., що розпочалися після її поразки, призвели до майже повного розгрому українських політичних партій. Так, якщо на червень 1907 р. УСДРП мала близько 3 тис. членів, то вже через кілька місяців її чисельність зменшилася в десятки разів. У 1908–1909 рр. єдиною ознакою існування партії була легальна газета «Слово», що виходила в Києві за редакцією В. Садовського, С. Петлюри, М. Порша та Я. Міхури.

М. Порш

Починаючи від 1908 р., лідери партії, які не були заарештовані або емігрували, намагалися відновити діяльність УСДРП, але через розбіжності в поглядах цього зроблено не було. Невдало завершилася також спроба приєднатися до РСДРП через відмінності у ставленні до національного питання.

Після цих невдач більшість провідників УСДРП, радикально змінивши погляди, перейшла на націо-

налістичні позиції. До них приєдналися й деякі лідери УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін.). Одна частина лідерів української соціал-демократії висловилися за те, що українцям у боротьбі необхідно спиратися на власні сили, а друга — обстоювала необхідність підтримки з боку Австро-Угорщини. Зрештою, ці суперечки спричинили виникнення двох окремих організацій — Українського інформаційного комітету та Молодоукраїнської партії. Проте остання так і не розпочала роботу. Український інформаційний комітет у 1912–1914 рр. активно діяв, інформуючи європейську громадськість про українські справи.

Тим часом як провідники УСДРП, котрі перебували в еміграції, ставали на самостійницькі позиції, діячі партії, що залишалися в Російській імперії, продовжували діяльність. Вони організували видання українських суспільно-політичних журналів у Москві — «Украинская жизнь» та Києві — «Дзвін».

«Украинская жизнь», що виходила від 1912 р., була єдиним, хоч і російськомовним журналом, який висвітлював становище українців у Російській імперії, висловлював їхні прагнення та потреби. Статті до нього писали провідні діячі українського руху. Журнал вважали офіційним органом УСДРП. Редагував його С. Петлюра.

Після поразки революції УДРП припинила діяльність. Така доля партії була обумовлена тим, що вона, орієнтуючись на легальні методи роботи, в умовах післяреволюційних переслідувань, за відсутності власної думської фракції, діяти не змогла. У цій ситуації члени ради УДРП Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальноукраїнську безпартійну організацію. На з'їзді УДРП в **1908 р.** ідею підтримали і назвали нову організацію **Товариством українських поступовців (ТУП)**. Поступовці виступали за перетворення Російської імперії на федеративну державу, надання Україні автономії, запровадження української мови у школах, створення українознавчих кафедр у Київському та Новоросійському (Одеському) університетах.

У квітні 1912 р. на з'їзді ТУП було затверджено «українську платформу», що містила вимоги:

- запровадження навчання у школах українською мовою;
- викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх та вищих навчальних закладах;
- використання української мови в судочинстві, церкві та громадських організаціях;
- скасування заборон на привезення з-за кордону літератури, виданої українською мовою.

Для популяризації «української платформи» ТУП використовувала журнал «Украинская жизнь» та уклала угоду з російською Партією конституційних демократів (кадетів), які мали представляти її в Думі.

 Коли утворилося Товариство українських поступовців (ТУП)? Яка мета його діяльності?

3. Український національно-культурний рух

Політика, яку здійснювала російська влада у Наддніпрянщині, спричинила погіршення умов розвитку українського національно-культурного руху. В ній поширювалися прояви великодержавного шовінізму.

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість.

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб русских националистов». За підтримки російської влади згодом його відділи виникли в десятках міст та містечок Наддніпрянщини. Метою своєї діяльності «Клуб» уважав «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

Циркуляр міністра освіти 1906 р., який дозволяв шкільним учителям використовувати українську мову для тлумачення окремих незрозумілих учням слів, було скасовано. Влада закривала українські друковані видання. У 1907 р. з 18 українських видань у Наддніпрянщині залишилося тільки дев'ять.

Усіляко обмежували діяльність «Просвіт». Незважаючи на суто культурницьке спрямування роботи (читання лекцій, організація вечорів, заснування бібліотек, поширення українських книжок тощо), ці товариства постійно зазнавали переслідувань із боку влади. Їхню роботу припиняли перереєстраціями. Так, Сенат Російської імперії підтримав у 1908 р. рішення губернської влади Полтави відмовити у реєстрації місцевої «Просвіти». В урядовому циркулярі від 20 січня 1910 р. наголошено, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки.

Урядові обмеження поширилися навіть на проведення у 1911 р. заходів із нагоди 50-річчя смерті Т. Шевченка. Було заборонено збирати кошти на спорудження пам'ятника поетові та проводити вечори пам'яті. Повні видання «Кобзаря» Т. Шевченка конфіскували й не дозволили відслужити панахиду по великому поетові.

 Що таке великодержавний шовінізм?

4. Українське питання у III та IV Державних думах

Запроваджені 3 червня 1907 р. зміни до виборчого закону також викликали значні зміни й у складі Державної думи. У III Державній думі, що працювала 1 листопада 1907 — 9 червня 1912 рр., переважали великі землевласники й консервативно налаштовані депутати. Із 442 депутатів дев'ять українських губерній представляли 95 депутатів. Української думської громади в її складі створено не було. Заходами депутатів-українців О. Лотоцького та В. Піснячевського виник лише невеликий гурток симпатиків України.

Уперше за історію Державної думи українське питання розглядали 29 березня 1908 р. Це був законопроект про запровадження української мови в початкових школах, за яким передбачали з 1908–1909 навчального року в районах етнічного розселення українців ввести її вивчення і забезпечити викладання необхідними посібниками. При цьому вивчення російської мови залишалось обов'язковим. Однак законопроект було розглянуто лише частково, а потім передано до комісії з питань народної освіти, де він і загубився. Останню крапку в цьому питанні поставили в жовтні 1910 р., коли після тривалих обговорень і наступного голосування заборонили використання української мови в початковій школі.

Удруге увагу депутатів до українського питання було звернуто у грудні 1909 р. під час розгляду законопроект про використання рідної мови в місцевих судах. Українські ультраправі депутати **О. Бобринський** та В. Шульгін, які вирізнялися вкрай шовіністичними поглядами, навіть організували «виступ від народу», заповнюючи, що «вони, українці, самі не хотіли української мови в судочинстві». За результатами голосування українській мові було перекрито доступ і в суди.

Дещо інакшим було ставлення до українського питання в IV Державній думі (15 листопада 1912 — 6 жовтня 1917 р.). Із 442 депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 96 депутатів. Під час передвиборчої кампанії лідери ТУП уклали угоду з кадетами, що вони захищатимуть у Думі права українців. За два роки роботи Думи до початку Першої світової війни українське питання в ній обговорювали двічі. У червні 1913 р. фракції кадетів і трудовиків звернулись із запитом до уряду про переслідування у Наддніпрянщині українських громадських організацій. На захист українців виступили кадети (**П. Мілюков**), трудовики (В. Дзюбинський), соціал-демократи (Г. Петровський).

О. Бобринський

П. Мілюков

Удруге українське питання постало 1914 р. з приводу урядових заборон відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Більшість фракцій засудили такі дії міністра внутрішніх справ.

? Які українські питання обговорювала IV Державна дума?

5. Справа Бейліса

Для того, щоб відволікти населення від боротьби проти самодержавства, царський уряд намагався поширити в Україну антисемітські настрої. У роки революції російські чорносотенні організації організували єврейські погроми, причому поліція трималася осторонь.

Навесні 1911 р. в одному з київських ярів було знайдено тіло 13-річного Андрія Ющинського. І хоча поліція виявила вбивць, члени російських чорносотенних організацій почали поширювати чутки, ніби це зробили євреї для одержання крові з ритуальною метою. За підозрою у скоєнні злочину заарештували працівника цегельні М. Бейліса, батька п'ятох дітей. Судовим процесом над ним самодержавство намагалося спровокувати єврейські погроми. Справа Бейліса тягнулася майже два роки і завершилася великим судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила демократична громадськість України і Росії. Гнівний протест проти провокацій царизму висловили М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко. Суд присяжних виправдав М. Бейліса.

*Справа Бейліса.
Листівка*

? Свідченням якого явища в Російській імперії була «справа Бейліса»?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

- 1. Обговоріть.** Як земельна реформа П. Столипіна вплинула на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини? Чи таких результатів прагнув прем'єр-міністр?
- 2. Охарактеризуйте** діяльність українських політичних партій у 1907–1914 рр. Оформіть у вигляді презентації.
- 3. Яким** було ставлення загальноукраїнських політичних партій до проблем українців? Які проблеми вони вважали головними?
- 4. Працюйте в групах.** Визначте характерні риси розвитку українського національно-культурного руху в 1907–1914 рр. Які його здобутки?
- 5. Як** розглядали українські питання у III та IV Державних думах? Чи були вирішені ці питання?
- 6. Проведіть дискусію.** Чому справа Бейліса спричинила широкий резонанс у тодішньому суспільстві?

§§ 26-27. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку українського руху в Галичині на початку XX ст.;
- ▶ пояснювати, як відбувалася боротьба за український університет у Галичині, загальне виборче право й реформу крайового статуту;
- ▶ характеризувати діяльність галицьких москвофілів;
- ▶ пояснювати зміст ідеї сепаратизму, що виникла в українськомуну русі напередодні Першої світової війни;
- ▶ характеризувати український рух на Буковині та Закарпатті.

1. Якими були основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.? 2. Як розгортався український національний рух у Західній Україні в цей період?
3. Як утворилися українські політичні партії в Галичині?

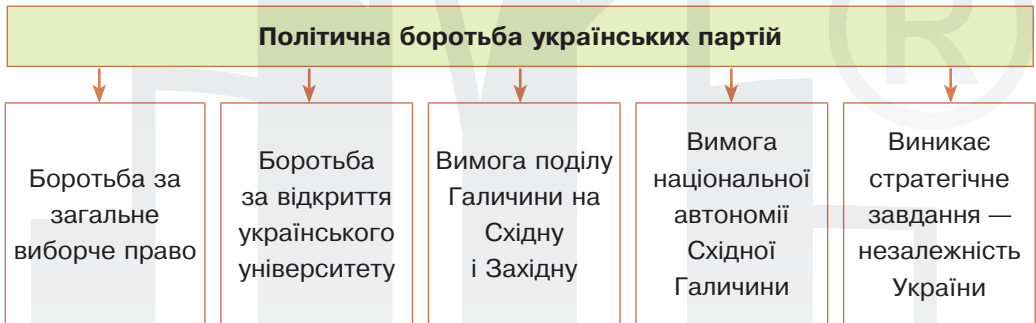
1. Особливості розвитку українського руху в Галичині на початку XX ст.

На початку XX ст. в Австро-Угорській імперії значно активізувалося суспільно-політичне життя. У різних регіонах загострювалися суперечки про необхідність реформування її державного устрою, виникли невідомі раніше політичні об'єднання, з'являлися нові лідери з власним баченням розв'язання проблем. Для суспільно-політичного життя Галичини визначальним залишалося польсько-українське протистояння. Діячі польського руху, борючись за відродження своєї державності, фактично ігнорували права українців. Однак на початку XX ст. залишати поза увагою український рух у Галичині було вже неможливо. Завдяки діяльності українських політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств тощо із пригнобленої безправної селянської маси сформувалося свідоме своїх політичних інтересів українство. Це спричинило зміну в співвідношенні сил між поляками та українцями у Галичині. Хоча перші й надалі утримували владу в краї, українці значно перевищували їх свідомістю та згуртованістю. Завдяки цьому українські діячі розгорнули боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців. Політична боротьба поєднувалась із соціальними протестами галицьких селян і робітників. Водночас розгорталася робота з організації українського національного життя: стабільно діяла мережа освітніх, культурних, наукових установ, кооперативів тощо.

Вагомі досягнення українського руху в Галичині щодо обстоювання національних здобутків українців наприкінці XIX — на початку XX ст.

свідчили про набуття ним загальноукраїнського характеру. Внаслідок цього тогочасні українські діячі вважали Галичину «українським П'ємонто».

На початку ХХ ст. українсько-польські відносини в Галичині загострилися. Протистояння викликали насамперед селянське питання, боротьба за університет, проведення виборчої реформи і надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини.

? Які завдання перед собою ставив український рух у Галичині?

2. Активізація українського руху в Галичині на початку ХХ ст.

У 1900 р. українські громадські діячі провели в Галичині й Буковині численні народні віча під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини і приєднання до останньої українських земель Буковини. Так, на студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. тодішній студент, а згодом визначний громадський діяч **Лонгін Цегельський** виголосив програмну заяву: «Залишається одне: створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація». Прагнучи досягти підтримки цієї ідеї, українські громадські діячі йшли до сіл. Допомагаючи українським селянам боротися за свої права, вони водночас сприяли усвідомленню ними необхідності бути господарями на власній землі. У 1902 р. селяни, яких підтримували активісти Русько-української радикальної партії та Української національної демократичної партії (УНДП), розпочали масовий страйк у великих маєтках Східної Галичини, вимагаючи підвищення платні та впорядкування процесу еміграції. Страйк охопив близько 200 тис. селян і сільськогосподарських робітників. Керували ним місцеві осередки українських партій. Завдяки цьому страйк набув водночас характеру соціального й національного протесту.

*Лонгін
Цегельський*

Перелякані польські поміщики намагалися забезпечити підтримку польської громадськості Галичини поширенням націоналістичних закликів: «Українці хочуть витіснити нас із спадкових земель!». Проте страйкарі, незважаючи на ці заклики та сотні арештів, трималися. Зрештою, поміщики поступилися й задовольнили більшість вимог протестувальників.

? Коли відбувся масовий селянський страйк у Галичині? У чому його особливність?

3. Боротьба за український університет

Боротьба за український університет стала важливим питанням для Галичини. Австрійська влада у 1871 р. дозволила замінити у Львівському університеті німецьку мову викладання на польську або українську. Оскільки рішення про це приймали викладачі університету, більшість з яких становили поляки, то цей навчальний заклад перейшов на польську мову викладання. Протести студентів-українців та української громадськості щодо цього ігнорували.

За підтримки українських політичних партій краю студенти розгорнули боротьбу за створення у Львові українського університету. 8 жовтня 1901 р. відбулося академічне віче, на якому поряд зі студентами, які висловлювали таку вимогу, був присутній М. Грушевський. Це віче започаткувало серію політичних демонстрацій на підтримку українського університету. Справа набула розголосу. Голова УНДП, посол австрійського парламенту **Юліан Романчук** 19 листопада 1901 р. вніс на розгляд палати депутатів резолюцію щодо заснування у Львові українського університету. Водночас у Львові близько 440 студентів-українців оголосили бойкот Львівському університету, подали заяви на вихід із нього та виїхали продовжувати навчання до Відня, Праги і Кракова. Акція привернула увагу громадськості краю до цієї проблеми. Проте поляки поступатися українцям не бажали. Міська рада Львова навіть закликала польську молодь силою не допустити заснування українського університету. Польські студенти створювали «боївки», які нападали на студентів-українців. Останні у відповідь організовували власну самооборону. У липні 1910 р. під час чергової збройної сутички загинув один із лідерів українського студентського руху **Адам Коцко**.

Віденський уряд, намагаючись розв'язати конфлікт у Галичині, в 1912 р. надіслав інструкції до адміністрації краю, вимагаючи не допускати різного ставлен-

*Юліан
Романчук*

Адам Коцко

ня до поляків та українців. Були значно збільшені грошові видатки на культурні й господарські потреби українців Галичини. Уряд зобов'язався запровадити українську мову в навчальний процес Львівського університету та діяльність державних установ краю. До 1916 р. у Львові для українців мав бути збудований окремий університет.

? Яку акцію вчинили в 1902 р. студенти-українці Львівського університету?

4. Боротьба за загальне виборче право та реформу крайового статуту

Галицькі народовці закликали українців краю боротися за введення загального виборчого права. Завдяки цьому вони змогли би здобути представництво в австрійському парламенті та крайовому сеймі, відповідне до своєї кількості у складі населення. 22 січня 1906 р. австрійський імператор Франц-Йосиф зустрівся з делегацією під орудою греко-католицького митрополита Андрея Шептицького, учасники якої звернулися до нього з проханням про зміни у виборчому законодавстві для населення краю. На підтримку цих вимог у Львові 2 лютого 1906 р. відбулося народне віче, в якому взяли участь близько 50 тис. осіб.

У січні 1867 р. австрійська влада реформувала систему виборів до парламенту держави: у країні вперше запроваджували загальне й рівне виборче право. У результаті реформи на виборах у травні 1907 р. українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини і п'яти депутатів від Буковини. Однак польська адміністрація краю постійно переслідувала український рух у Галичині, різними способами перешкоджала українцям здійснювати своє волевиявлення на виборах. У 1908 р. під час виборів до Галицького крайового сейму здійснювали за її сприяння махінації з виборчими округами, підташування бюлетенів у день виборів і розправи над виборцями-українцями. Так, у день голосування внаслідок жандармського побиття були поранені

Мирослав Січинський стріляє в Анджея Потоцького. Малюнок 1908 року

й навіть загиблі серед українських селян. 12 квітня 1908 р. у Львові український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Галичини польського графа Анджея Потоцького, вважаючи його винним у цьому.

У Галицькому сеймі українські депутати наполегливо боролися парламентськими методами (подання, запити, петиції, переговори, обструкції тощо) за права українців

краю. Австрійська влада не бажала загострення конфлікту з українцями у Галичині, особливо в умовах наближення війни, і змусила поляків піти на поступки. 14 лютого 1914 р. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту. За нею галицькі українці збільшили своє представництво до 62 місць, тобто 27 %. Це порушувало монополію поляків на владу в Галичині та відкривало для українського руху перспективи для подальшої боротьби за поділ краю на польську й українську частини. Однак реформу сейму так і не було здійснено, оскільки через кілька місяців розпочалася Перша світова війна.

- ❓ Хто очолював делегацію українців Галичини, яка в 1906 р. звернулася до імператора з проханням змінити у краї виборче законодавство?
- ❓ З якою метою у 1908 р. український студент Мирослав Січинський здійснив терористичний акт?

5. Діяльність організацій «Сокіл» та «Січ»

Галицькі народовці, за досвідом чехів, стали організовувати товариства для пробудження національної свідомості й національно-патріотичного виховання молоді. У 1894 р. на загальних зборах у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство «Сокіл». Завданнями товариства, за статутом, були фізичне вдосконалення його членів і культурно-просвітницькі заходи з метою виховання почуття національної єдності. Львівське товариство отримало назву «Сокіл-Батько». У 1908 р. «Сокіл» очолив **Іван Боберський**. У 1914 р. в Галичині й на Буковині діяли 974 осередки «Сокола», до яких належали близько 33 тис. членів.

У 1900 р. у селі Завалле Снятинського повіту **Кирило Трильовський** заснував першу українську фізкультурно-спортивну організацію «Січ». Згодом організації з такою назвою виникли в інших повітах Галичини й Буковини. У 1913 р. у Галичині діяло понад 900 первинних осередків «Січі», в яких було близько 80 тис. членів. Керівники товариств наголошували на необхідності розвитку історичних традицій українського народу, сприянні патріотичному й фізичному вихованню української молоді. У 1912 р. організацію перейменували на «Український січовий союз».

Іван
Боберський

Кирило Трильовський зі
січовиками

У 1911 р. у Львові було утворено дитячо-молодіжну організацію «Пласт», що мала на меті виховувати українську молодь на морально-християнських засадах і розвивати в неї почуття патріотизму.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «Сокола», «Січі» та «Пласту» було проведення спільних сільських, повітових, крайових демонстрацій і спортивних змагань. У спортивному святі в 1914 р. у Львові брали участь близько 12 тис. членів цих трьох організацій.

Пластуни у здвиговому поході.
1914 р.

? Коли виникли організації «Сокіл-Батько», «Січ», «Пласт»?

6. Ідея сепаратизму

Напередодні Першої світової війни серед діячів українського руху Галичини ширилась ідея використання можливих міжнародних воєнних конфліктів для здобуття незалежності України, або ідея сепаратизму.

Сепаратизм — прагнення до відокремлення, відособлення від держави якої-небудь області або регіону.

У грудні 1912 р. на спільному таємному засіданні трьох головних українських політичних партій Галичини (РУРП, УНДП та УСДП) затвердили заяву, в якій ішлося, що «з огляду на добро і будучність української нації по обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і

Із брошури Д. Донцова

«Сучасне політичне становище нації і наші завдання»

«Не будурозважувати тут... автономізму і сепаратизму, бо уважнюю це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зрвання злуки з нею — політичний сепаратизм... Всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії, і наблизиться час остаточного визволення нашого краю».

Дмитро
Донцов

? 1. У чому Д. Донцов убачав зміст ідеї українського сепаратизму? 2. Чому автор виступав за поразку Росії у війні з Австрією?

Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України». Подібне рішення ухвалив також II Всеукраїнський студентський з'їзд у Львові в липні 1913 р. На з'їзді з доповіддю, в якій обґрунтував цю ідею, виступив Дмитро Донцов. Згодом реферат його доповіді вийшов окремою брошурою «Сучасне політичне становище нації і наші завдання».

7. Відродження галицького москвофільства

На початку ХХ ст. старорусинсько-москвофільський напрям українського руху в Галичині зменшив свій вплив, незважаючи на те, що москвофіли мали розгалужену мережу громадських і культурно-освітніх установ.

У 1900 р. галицькі москвофіли проголосили «новий курс», в основі якого була ідея цілковитого ототожнення з Росією. Вони заснували Російську народну партію під орудою В. Дудикевича, яка отримувала велику грошову допомогу від російського уряду, й водночас її підтримували місцева польська аристократія і сам намісник Галичини Анджей Потоцький, котрі намагалися розколоти український рух. Завдяки сприянню останнього на виборах 1908 року москвофіли провели до крайового сейму 8 своїх депутатів проти 12 українських.

Подальше загострення стосунків між українцями і поляками у краї призвело до втручання австрійської влади. Після владнання польсько-українського конфлікту москвофіли опинились осторонь боротьби. На виборах до Галицького сейму в 1913 р. вони не змогли отримати жодного депутатського мандата. Однак москвофіли зберігали вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини. У 1914 р. мережа підпорядкованих їм установ налічувала 300 культурно-освітніх організацій і 106 кооперативів.

*Анджей
Потоцький*

? Що сприяло відродженню галицького москвофільства на початку ХХ ст.?

8. Український рух на Буковині та Закарпатті на початку ХХ ст.

Суспільно-політичне життя тогочасної Буковини значно поживалося. Політичною сенсацією 1903 р. у краї стало утворення в місцевому сеймі «Вільнодумного союзу». Його співзасновниками були три найвпливовіші особи суспільно-політичного життя Буковини — лідер українських народовців Микола Василько, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул та лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. Члени союзу прагнули по-новому розв'язати проблеми краю: вони заявили, що на перше місце висувають вимоги поліпшення соціально-економічного становища, розширення політичних прав і домагатимуться задоволення національних потреб усіх народів, які населяють Буковину. У 1905 р. через суперечності між його членами союз розпався.

12 листопада 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «Національну раду русинів на Буковині», яку неофіційно називали національно-демократичною партією, підкреслюючи цим ідейну спільність із подібною партією в Галичині. Партія виступала за впровадження загального, рівного і прямого виборчого права, у сільському господарстві висувала завдання розвивати спілчанський рух, обґрунтовуючи національні потреби українців, визнавала таке саме право за іншими націями краю.

У червні 1907 р. від «Національної ради русинів на Буковині» відокремилося ліве крило й заснувало Радикальну партію. Визволення українського народу ця партія пов'язувала зі широкими соціально-економічними перетвореннями і встановленням соціалізму. Майже одночасно на Буковині сформувалася Українська соціал-демократична партія. Вона проповідувала ідеї марксизму, вимагала докорінних змін у суспільстві. Однак більшість гасел соціал-демократів залишалися незрозумілими селянам, а робітників у краї було дуже мало.

У 1907 р. на Буковині відбулися вибори до австрійського парламенту за новим виборчим законом. У всіх українських виборчих округах перемогли кандидати «Національної ради русинів на Буковині». Вперше після 1848 р. буковинські українці обрали п'ять депутатів. У лютому 1910 р. «Національна рада» об'єдналася зі створеним з ініціативи одного з лідерів народовців С. Смаль-Стоцького товариством «Руська рада» (її називали також «мужицька партія») у нову партію під назвою «Руська рада». У 1912 р. вона розпалася. Колишні члени «Національної ради» оголосили про створення Національно-демократичної партії, а прибічники С. Смаль-Стоцького — Української народної партії. Однак до початку війни обидві партії остаточно не сформувалися.

Будинок

Буковинського крайового сейму

У 1911 р. відбулися останні вибори до Буковинського крайового сейму. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від радикалів і соціал-демократів. Москвофіли на виборах зазнали цілковитої поразки.

На початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті Закарпаття панівні позиції зберігав москвофільський напрям. Однак у цей час зародилося й народовство. Вирішальним

кроком стала відмова закарпатських народовців від використання російської мови та їх вибір як мови освіти й літератури народної мови.

Друкованим органом народовського руху в краї став тижневик «Наука», що виходив від 1897 р. Його головним редактором від 1903 р. був

Августин Волошин (1874–1945), який згодом відіграв визначну роль в історії Закарпаття. Народовство у краї розвивалося під впливом і в тісній взаємодії з українським рухом Галичини.

Августин Волошин

Роль народовців на початку століття в суспільно-політичному житті Закарпаття була скромною. Це була цілком аполітична діяльність, що обмежувалася питаннями мови, літератури, історії та освіти. Вони не прагнули надання краю автономії або самоврядування, не виступали за його приєднання до решти українських земель. Головним завданням народовці вважали зберегти ті прояви національного життя, які в майбутньому сприятимуть відродженню Закарпаття.

? Коли утворилася «Національна рада русинів» на Буковині?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Охарактеризуйте особливості українського руху в Галичині на початку ХХ ст. Підготуйте презентацію. **2.** Наведіть факти, що свідчать про залучення галицького селянства до політичної боротьби. **3.** Як відбувалася боротьба за український університет? Чому вона набула такої гостроти? **4.** *Обговоріть.* Якими були здобутки галицьких українців у боротьбі за виборчу реформу в краї? **5.** Чим було зумовлене виникнення ідеї сепаратизму в українському русі? **6.** *Працюйте в групах.* Охарактеризуйте розвиток українського руху на Буковині й Закарпатті.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ ІДЕЇ АВТОНОМІЇ І САМОСТІЙНОСТІ У ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ ВПЛИВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАТЬ ЗА РОЗДЛОМ «УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

РОЗДІЛ VII

Повсякденне життя та культура України у середині XIX – на початку XX ст.

§§ 28-29. ЗМІНИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ. РОЗВИТОК ОСВІТИ Й НАУКИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ охарактеризувати розвиток освіти на українських землях, визначити основні здобутки і проблеми в українізації системи освіти;
- ▶ оцінити надбання українських учених;
- ▶ вказати на значення Наукового товариства ім. Шевченка для становлення української національної науки;
- ▶ ознайомитися з видатними українськими вченими.

1. Які основні тенденції розвитку культури першої половини XIX ст.?
2. Який взаємозв'язок у розвитку українського руху та української культури?

1. Зміни у повсякденному житті

Процеси модернізації, що охопили українські землі у другій половині XIX ст. — на початку XX ст., стали помітними в повсякденному житті всіх прошарків суспільства.

Вони проявлялися насамперед в урбанізації, зміні ролі жінки, зростанні освіченості населення тощо.

Враховуючи те, що на початок XX ст. більшість населення українських земель проживала все ще у сільській місцевості, то зміни у повсякденному житті проявлялися насамперед у проникненні елементів міського життя і досягнень промислового виробництва, занепаді традиційних промислів.

Зрушення в житті мешканців та мешканок найпомітнішими були у великих містах.

Усі ці зрушення спричиняли зміни у побуті, звичаях і традиціях українського населення. До змін у містах докладали значних зусиль благодійники і меценати. Меценатство та благодійництво у цей період стало

новим звичаєм серед заможних і шляхетних людей. Проте переважна більшість заможних міщан (здебільшого це банкіри, власники великих підприємств, торгових фірм, державні чиновники високого рангу та ін.) опікувалася лише власним добробутом. Вони мали комфортне житло з ознаками тогочасної цивілізації (електричне освітлення, телефон, каналізація), пересувалися містом кінними екіпажами або автомобілями, вишукано одягались у дорогих крамницях або найкращих кравців, купували ювелірні прикраси, престижні годинники, елітні парфуми.

Новомодною традицією заможних людей стало «їздити на води» або гірські курорти (Баден-Баден, Емськ, Трускавець, Миргород та ін.). Там вони не тільки опікувалися власним здоров'ям, а й спілкувались у шляхетному товаристві, заводили корисні знайомства з представниками аристократичної еліти.

Серед міщан середнього статку (державні службовці, торговці, власники майстерень, учителі тощо) зросла культура споживання, харчування, дозвілля. Вони замовляли одяг у модних кравців, купували новинки техніки (грамофони, велосипеди та ін.) дбали, щоб їхні діти здобули вищу освіту.

Міщани полюбляли у вихідні відвідувати театри та кіно, або вирушати до парку, де грав духовий оркестр і діяли атракціони. Влітку популярними були прогулянки на човнах по річці або приміських озерах. Узимку ходили кататися на ковзанах на міських ковзанках. Новою звичкою міщан стало відвідування у позаробочий час кав'ярень, цукерень, чайних тощо. Там спілкувалися з друзями, призначали побачення, обговорювали справи з колегами тощо. Утвердилася нова звичка — читати у вільний час газети та журнали.

Значні зміни відбулися й серед міських низів (робітників заводів і фабрик, вантажників, двірників, прибиральниць, праль та ін.). Їхня кількість зросла у містах за рахунок селян, які перебралися до міста.

Із прибуттям у місто для вчорашніх селян змінювалося майже усе: розпорядок дня, одяг, харчування, житло, характер праці, а часто навіть і мова. Виник новий для них звичай — вихідного дня. Вони могли піти до церкви, відвідати недільну школу для дорослих або прогулятися у міському парку. Із видовищ перевагу віддавали кіно або цирку. Прогулюючись вулицями або відвідуючи видовища, міська біднота ласувала дешевими карамельками, а якщо бракувало грошей — лускали соняшникове насіння.

Намагаючись швидше адаптуватися до міста, прибульці одягались не у вишиванки, а купували дешевий одяг з фабричної тканини. Мрією чоловіків було придбати кишеньковий годинник на ланцюжку, який мав видовищно звисати з кишені жилетки. Жінки мріяли про ювелірні прикраси. Для них спеціально виробляли дешеві підробки, схожі на коштовні.

Для новоявлених міщан змінювалася культура споживання. У селі вони жили з натурального господарства, а в місті щодня ходили до продуктової крамниці або на базар купувати харчі. Змінювався і раціон харчування.

У міських сім'ях дітей було менше, ніж у сільських. У місті біднота тіснилася в найманому житлі, й створювати багатодітну сім'ю означало ускладнити собі життя. До того ж жінки у місті часто влаштовувалися на роботу, аби збільшити бюджет сім'ї. Це супроводжувалось і змінами у свідомості жінок, оскільки працюючи, вони відчували себе повноправними членами суспільства, мали певну фінансову самостійність. У працюючих на виробництві жінок було менше часу на догляд дітей та домашнє господарювання.

Водночас особливістю міських низів було намагання зберегти зв'язок із землею. Оселяючись на міських околицях, селяни заводили городи, садочки, утримували домашню худобу та птицю.

Відбулися зміни й у відзначенні релігійні свят (Різдво, Великдень та ін.) і дотриманні обрядів (весілля, хрещення, похорон).

Хоча зміни у побуті села тривали набагато повільніше, вони були вже доволі помітними. Так, одяг значної частини селян стали виготовляти не з домотканого полотна, а з, як тоді казали, «мануфактури» (тканин, виговлених промисловим способом). Змінилися і фасони одягу, він став нагадувати міський. Стрімко поширювалося промислово виговлене взуття: чоботи, черевики. Жінки стали носити шалі, хустки, золоті та срібні прикраси, намиста.

Змінювала свій вигляд та внутрішнє облаштування селянська хата. На початку ХХ ст. будували в основному трикамерні хати (хата-сіни-комора). В сінях почали відгороджувати місце для кухні. Внутрішнє планування хати залишалось традиційним. Більшість хатнього начиння, господарських пристосувань теж купували промислового виробництва.

Поряд із традиційними землеробськими знаряддями праці заможніші господарства придбавали кінні косарки фабричного виробництва, металеві плуги, механічні млини, парові молотарки, сіялки тощо.

Поступово змінювалося і родинне життя. На зміну великій патріархальній сім'ї прийшла мала, до якої ми звикли сьогодні. Проте домінуючими залишалися традиційні патріархальні відносини. У селі зберігалися старовинні звичаї та обряди.

? Що найбільше вплинуло на зміни у повсякденному житті населення українських земель?

2. Розвиток освіти в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. на українських землях після тривалого періоду занепаду відбувся стрімкий розвиток початкової освіти.

У Наддніпрянщині зміни в освіті стали відчутними вже наприкінці 1850-х рр. Молода інтелігенція, студенти, які об'єдналися у громади, активно переймалися створенням недільних шкіл.

Нові вищі навчальні заклади в Україні у другій половині XIX ст.

Рік заснування	Назва навчального закладу	Місто
1865	Новоросійський університет	Одеса
1875	Історико-філологічний інститут	Ніжин
1875	Чернівецький університет	Чернівці
1877	Політехнічний інститут	Львів
1878	Вищі жіночі курси	Київ
1885	Південноросійський технологічний інститут	Харків
1897	Академія ветеринарної медицини	Львів
1898	Політехнічний інститут	Київ
1899	Вище гірниче училище	Катеринослав

Перша недільна школа відкрилася 11 жовтня 1859 року в Києві на Подолі. Зрозуміло, що до неї пішли навчатися діти робітників. Окрім читання й письма, тут викладали основи рідної історії. Наприкінці 1859 року такі школи були створені в Білій Церкві (одна), у Могилеві-Подільському (чотири); у 1860 р. в Одесі функціонувало п'ять недільних шкіл. Викладали в багатьох із них українською мовою, видано було букварі й підручники, зокрема «Буквар» Т. Шевченка. Однак того ж таки 1862 р. царський уряд вирішив закрити недільні школи, а багатьох організаторів і викладачів цих шкіл було заарештовано. Проте недільні школи не припинили свого існування.

*Сільська земська школа.
Лубеничина*

Становище почало значно поліпшуватися після проведення «Великих реформ».

У 70-х рр. XIX ст. земства сприяли відкриттю нових шкіл, опікувалися змістом і методикою навчання. У Правобережній Україні, де земств не було, система початкової освіти підпорядковувалася Російській православної церкви.

Валуєвський циркуляр та Емський указ чітко визначили головний напрямок освітньої політики російського царизму в Україні: не допустити українську мову в шкільну освіту. Проте завдяки поширенню початкової

Жіноча гімназія в Чернігові

освіти рівень письменності в українських селах наприкінці XIX ст. становив близько 20 %, а в містах — 50 %.

Певні зміни в царині освіти не оминули й Західну Україну. У 1869 р. уряд Австро-Угорської імперії проголосив загальне обов'язкове початкове навчання на західноукраїнських землях. Однак через матеріальні нестатки багато українських дітей не мали змоги відвідувати школу. До того ж у переважній більшості шкіл навчали у Східній Галичині —

польською мовою, у Північній Буковині — німецькою, румунською, на Закарпатті — угорською. Це зумовило те, що рівень письменності серед українського населення ледь сягав 40 %, а в гірських районах — 10 %.

У системі середньої освіти Російської імперії існувало кілька типів шкіл: класичні гімназії, реальні, кадетські й духовні училища, семінарії. В одних (класичних гімназіях) перевагу віддавали вивченню грецької мови, латини і логіки, а їхні випускники отримували право вступати до університетів, в інших (реальних) — сучасним європейським мовам, математиці, природничим наукам. У 1859 р. в Києві було відкрито першу жіночу гімназію.

За станом на 1876 р. гімназії існували в усіх губернських, а також у деяких повітових містах. У 90-х рр. в Україні було приблизно 150 чоловічих та жіночих гімназій.

Для розмежування реальної і класичної середньої освіти 1871 р. було проведено реформу середньої освіти. Реальні гімназії перетворилися на

*Христина
Алчевська
(1841–1920)*

Чи не найбільший внесок у розвиток жіночої освіти зробила Христина Алчевська. Не маючи змоги у дитинстві отримати повноцінну освіту, вона все своє подальше життя присвятила тому, щоби зробити освіту доступною для широких верств суспільства, а особливо для жінок. У 1862 р. Христина заснувала жіночу недільну школу, яка впродовж 8 років діяла нелегально, а з 1870 р., після легалізації, впродовж 60 років була прогресивним педагогічним й організаційно-методичним центром освіти дорослих не тільки в Україні, а й у всій Російській імперії.

У 1879 р. на власні кошти Х. Алчевська збудувала однокласну земську школу в селі Олексіївка Катеринославської губернії (нині — Луганська область).

реальні училища. Вони давали чітко виражену професійну спеціалізацію, готували учнів до практичної діяльності.

На західноукраїнських землях основним закладом середньої освіти також була гімназія, переважно з польською мовою навчання. У 1899 р. українські гімназії діяли тільки у Львові, Перемишлі, а в Коломиї, Тернополі й Чернівцях — окремі гімназійні класи.

Українська гімназія в Тернополі. Поч XX ст.

Спеціальна середня освіта з розвитком промисловості набула значного поширення. Училища забезпечували кваліфікованими кадрами залізничний транспорт, гірничу, металургійну, цукрову промисловість. Вони ж готували спеціалістів для сільського господарства, торгівлі, флоту.

Чимало середніх навчальних закладів утримували за рахунок земств (ремісничі училища) або приватних осіб. З-поміж останніх найвідомішою була колегія Павла Галагана, заснована 1871 р. у Києві.

В останній третині XIX ст. з виникненням і поширенням дитячих садочків виникає і дошкільна педагогіка. Видатну роль у її становленні та розвитку відіграла активна учасниця українського руху **Софія Русова** (1856–1940). Крім дошкільної освіти, вона багато уваги приділяла розвитку освіти жінок.

Софія Русова

У другій половині XIX ст. тривав поступ і в розвитку вищої освіти. Вищими навчальними закладами на українських землях були Київський (1834 р.), Харківський (1805 р.), Одеський (1865 р.), Львівський (1661 р.), Чернівецький (1875 р.) університети.

У Російській імперії після відносної лібералізації в 60–70-х рр., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їх прав. Після того, як народники вбили царя Олександра II, у 1884 р. було прийнято новий університетський статут, згідно з яким ліквідовано автономію університетів, а виборність ректорів, деканів, професури скасовано.

Становлення індустріального суспільства, розвиток промисловості обумовили виникнення вищих технічних навчальних закладів: політехнічних інститутів у Львові й Києві; двох ветеринарних вищих навчальних закладів у Харкові та Львові.

Отже, у другій половині XIX ст. в системі освіти на українських землях сталися позитивні зрушення, зумовлені потребою часу в освічених спеціалістах. Було зроблено крок у розвиткові загальної початкової освіти. Проте імперські уряди Російської імперії і Австро-Угорської монархії не були зацікавлені в розвої української культури, побоюючись зростання національної свідомості мас.

На всій території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання.

На початку XX ст. відбулися нові зрушення у системі освіти. Під тиском потреб суспільного розвитку мережа навчальних закладів поступово збільшувалася. У Наддніпрянській Україні кількість початкових шкіл від 1897 до 1911 р. зросла з 13 570 до 18 719. Середніх шкіл напередодні Першої світової війни тут налічувалося 252, де навчалася 140 тис. учнів. У середніх школах (реальних училищах, чоловічих та жіночих гімназіях) навчалися переважно діти дворян і державних службовців. Після революції 1905–1907 рр. кількість вихідців із «нижчих станів» у гімназіях дещо зросла, однак для більшості населення Наддніпрянської України здобуття середньої освіти залишалося неможливим.

На території Наддніпрянської України не було жодної української школи на державному утриманні, жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. У роки революції 1905–1907 рр. особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій і занять з історії України, української мови та літератури відзначалися студенти Київського та Новоросійського (Одеського) університетів. Однак після поразки революції читання цих курсів влада заборонила.

На західноукраїнських землях стан справ з освітою також був складним. На початку XX ст. третина сіл Галичини не мала початкових, а кожне шосте — будь-яких шкіл. У наявних школах краю українські діти становили близько 20 %. Середніх шкіл (державних і приватних гімназій) на всю Галичину було 49, з яких лише в чотирьох навчали українською мовою.

*Новоросійський університет
в Одесі*

Завдяки зусиллям української громадськості напередодні Першої світової війни в Галичині кількість українських початкових шкіл, де навчання здійснювали рідною мовою, збільшилася до 3,5 тисячі, почали працювати шість державних та 15 приватних українських середніх шкіл.

Вищу освіту в Західній Україні надавали чотири вищі навчальні заклади — Львівський та Чернівецький університети, Академія ветеринарної

медицини і Політехнічний інститут у Львові. Викладання у Львівському університеті майже повністю здійснювали польською мовою, у Чернівцькому — німецькою. Завдяки зусиллям української громадськості в обох університетах діяли українські кафедри.

- ?** Чому царська влада закрила недільні школи?
- ?** У яких українських містах були відкриті університети у другій половині XIX ст.?

3. Розвиток науки

В умовах, коли більшість населення українських земель не вміла читати, а успіхи в розвитку освіти були незначними, прогрес у науці вразив уяву.

У другій половині XIX ст. в Європі спостерігався розквіт природничих і точних наук: хімії, фізики, геології, ботаніки, біології, математики. Університети на українських землях стали важливими науковими центрами як Російської імперії, так і Європи.

Упродовж другої половини XIX ст. набула авторитету плеяда видатних науковців світового рівня, котрих, на жаль, зараховують до росіян, поляків чи інших народів, на землях яких через різні обставини їм довелося працювати. Насправді вони були синами українського народу, якого ніколи не цуралися.

Світової слави зажили: вчений-етнограф **М. Миклуха-Маклай**; **М. Умов** — засновник київської школи теоретичної фізики; **М. Бекетов** — учений-хімік, який, працюючи у Харківському університеті, першим у світі став викладати фізичну хімію; математик **О. Люпанов**; ембріолог **А. Ковалевський**; **І. Мечников** і **М. Гамалія**, які були засновниками першої в Російській імперії та другої в світі бактеріологічної станції, а також започаткували успішне лікування таких небезпечних хвороб, як чума, холера, тиф, туберкульоз; **М. Пильчиков**, який зробив значний внесок у розвиток електротехніки, започаткував нову дисципліну — ядерну фізику, та багато інших. Одним із видатних українських учених того періоду був **Іван Пулюй** (1845–1918), який свої здібності виявив у електромеханіці, а до того ж прислужився й українському рухові.

У другій половині XIX ст. помітне піднесення відбувалося в гуманітарних науках, особливо в істо-

М. Гамалія

М. Миклуха-Маклай

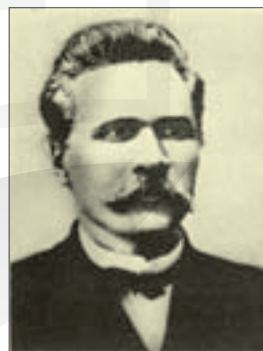
*Іван Пулюй
(1845–1918)*

Іван Пулюй народився на Тернопільщині. Після закінчення гімназії навчався на теологічному факультеті Віденського університету, але, закінчивши його, юнак не прийняв сану. В 1877 р. дістав академічне звання доктора філософії за спеціальністю фізика. Наступного року на всесвітній виставці в Парижі Пулюя нагородили за винаходи фізичних та електротехнічних приладів. Його творча індивідуальність особливо яскраво проявилась у галузі електротехніки. Так, він удосконалив технологію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, що дало змогу створити лампу, яка за технічними характеристиками перевершувала лампу Едісона; був першим у дослідженні «холодного світла», що згодом дістало назву неоновому. За його активної участі запущено низку електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а в Празі — першу в Європі на змінному струмі. Він сконструював трубку для виявлення ікс-променів, з чого скористався німецький учений Рентген, від прізвища якого ці промені дістали свою назву.

Крім наукової роботи, він розгорнув широку громадсько-політичну діяльність: узяв активну участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, організував культурно-пропагандистське товариство «Січ». Переклав українською мовою Святе Письмо.

ричній. Широким визнанням користувалися праці **М. Костомарова**, який присвятив низку глибоких досліджень історії України періоду Руїни та Гетьманщини. У 80–90-х рр. XIX ст. почалась активна дослідницька діяльність молодого покоління істориків — **О. Єфименко**, **Д. Багалія**, **Д. Яворницького**, **М. Грушевського**. Завдяки їхнім дослідженням було вироблено загальну схему української історії від найдавніших часів. У царині дослідження історії української мови, літератури, фольклору плідно працював **П. Житецький**. Низку важливих праць із проблем мовознавства створив **О. Потебня**.

На початку XX ст. прогрес у науці став ще відчутнішим. Учені та винахідники України досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Київському й Харківському університетах діяли традиційно сильні школи математиків та фізиків. Київську алгебраїчну школу заснував математик **Д. Трапе**. Значний внесок у розвиток різних галузей математики зробили харківські вчені **Д. Синцов**, **С. Бернштейн**, **В. Стеклов**. Фізик **Д. Рожанський** став основоположником Харківської школи радіофізики.

Д. Яворницький

Значними були досягнення українських біологів та медиків. Засновником Київської терапевтичної школи став М. Стражеско. Епідеміолог і мікробіолог **Д. Заболотний** першим у світовій практиці відкрив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні засоби боротьби з нею.

Першу карту геологічної побудови Донбасу, що склав інженер **Л. Лагутін**, у 1911 р. відзначили золотою медаллю на Всесвітній виставці. Вихованці Київського товариства повітроплавання сконструювали перший у світі гідроплан (**Д. Григорович**), багатомоторний літак і гелікоптер (**І. Сікорський**). Член товариства, військовий льотчик **П. Нестеров** на основі математичних розрахунків розробив теорію вищого пілотажу. В 1913 р. він уперше в історії авіації продемонстрував над Сирецьким аеродромом у Києві «мертву петлю», що згодом дістала його ім'я.

Неабияке значення для розвитку українсько-го мовознавства та формування національної самосвідомості мали праці вітчизняних філологів. У 1907–1909 рр. вийшли друком «Українська грамати́ка» А. Кримського та чотиритомний «Словник української мови» Б. Грінченка. Значними були досягнення в різних галузях наук **Володимира Вернадського**. Він прагнув створити цілісне бачення розвитку Землі, життя, людської історії та Космосу. Ідеї Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали йому фундаментом для створення нових наук — геохімії та біогеохімії. Він був основоположником учення про біосферу та ноосферу.

*В. Вернадський
(1863–1945)*

? Назвіть визначних українських учених і галузі знань, у яких вони працювали.

4. Роль Михайла Грушевського у громадсько-політичному житті України (кінець XIX — початок XX ст.)

Михайло Сергійович Грушевський народився у м. Холм, дитинство минуло у Ставрополі та Владикавказі, навчався в одній із тифліських гімназій. Вищу освіту здобув у Київському університеті Св. Володимира, де його вчителем і наставником був знаний український історик, професор В. Антонович. Під його впливом М. Грушевський сформувався як історик: копітка праця з документами, сприйняття народу як творця історії. Вже на третьому курсі М. Грушевський розпочав роботу над своєю першою великою працею «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.». У 1891 р. праця вийшла друком, і вчена рада університету відзначила її золотою медаллю.

За рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський очолив кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті, а згодом став ще й редактором «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». У 1897 р. він був обраний головою НТШ, яке очолював до 1914 р. Завдяки цим посадам став однією з чільних постатей українського громадсько-політичного життя в Галичині й загалом в Україні.

Михайло Грушевський задумав і почав здійснювати ідею створення багатотомної фундаментальної праці, що узагальнила б величезну епоху в розвитку української національної історії. Вже сама ідея подати історію України від найдавніших часів до сучасності мала велике значення.

Перед революцією М. Грушевський видрукував сім томів своєї великої праці «Історія України-Руси». Крім того, він опублікував стислі історичні огляди, які відіграли чи не найбільшу роль у піднесенні української культури і самосвідомості: «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстровану історію України». Відтоді завдяки Грушевському наявність окремої національної історії не можна було заперечувати, як і завдяки Шевченкові — наявність окремої української мови та літератури.

В українському національному русі на початку ХХ ст. не було постаті, яка могла б зрівнятися з М. Грушевським своїм авторитетом, і цей авторитет насамперед завдячував науковому доробкові вченого і напрочуд цілеспрямованій організаційній праці.

 Чим уславився М. Грушевський?

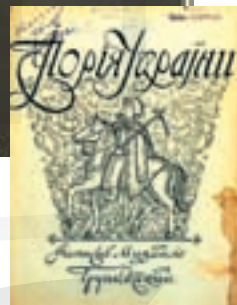
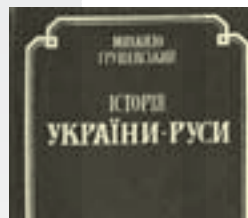
5. Внесок Наукового товариства ім. Шевченка у становлення національної науки

Якщо у Наддніпрянській Україні наука розвивалась як частина загальноросійської, то на західноукраїнських землях було закладено фундамент національної української науки. Її осередком стало Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) — науково-культурна громадська організація, заснована 1892 р. коштом прогресивної української громадськості Львова та інших міст Західної України.

Попередником НТШ було Літературно-наукове товариство ім. Шевченка, засноване у 1873 р. Товариство було сформовано як прообраз Ака-

*М. Грушевський
(1866–1934)*

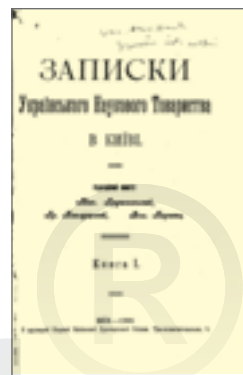
демії наук — з історико-філософською, філологічною і математично-природничо-лікарською секціями й підсекціями, з виданням наукових «Записок», збірників, часописів. Членами та активними діячами НТШ були О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський та інші.

Головною заслугою товариства було те, що за відсутності української державності воно виконувало функції всеукраїнської Академії наук.

НТШ мало незаперечні заслуги у розробленні української наукової термінології. Історична роль товариства полягала у виведенні української науки за межі українознавства.

До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести те, що І. Пулюй відкрив катодне проміння (назване згодом рентгенівським), І. Горбачевський синтезував сечову кислоту, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України та ін.

? Коли було створене Наукове товариство ім. Шевченка?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Перелічіть особливості розвитку культури у другій половині XIX — на початку XX ст. Які чинники були визначальними у розвитку української культури? **2.** Чим був зумовлений розвиток спеціалізованої освіти у другій половині XIX ст.? **3.** Як відбувалося становлення української національної науки? Яку роль у цьому процесі відіграло Наукове товариство ім. Шевченка? **4. Попрацюйте в групах.** Який вплив на розвиток української культури мала політика царського уряду? **5. Обговоріть.** Яка роль українських учених у розвитку світової науки? **6.** За допомогою додаткових джерел складіть розповідь про одного з українських учених, підготуйте презентацію (на вибір).

§ 30. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ТЕАТР, МУЗИКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати розвиток української літератури, театру та музики у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.;
- ▶ розповісти про творчість видатних митців; оцінити рівень розвитку української літератури, театру, музики, показати їх взаємозв'язок.

1. Які фактори впливали на розвиток української літератури, театру, музики в першій половині ХІХ ст.? 2. Назвіть імена видатних представників української літератури першої половини ХІХ ст. та вкажіть їхні головні досягнення.

1. Розвиток української літератури

У другій половині ХІХ ст. романтизм у літературі поступився місцем реалізму. Останній передбачав відображення реальної дійсності й оточення героя, точне відтворення всіх аспектів життя, обґрунтування дій і почуттів персонажів психологічними й соціальними умовами.

*Марко Вовчок
(1834–1907)*

Особливість українського реалізму у творчості письменників другої половини ХІХ ст. полягала в тому, що він співіснував з романтизмом із його захопленням героїзмом минулого, поетизацією сильних пристрастей і людей козацької доби

Художні й публіцистичні твори видатних діячів та діячок української культури другої половини ХІХ ст. містять глибокі роздуми про сучасне і майбутнє українського народу, відображають історичні подвиги минулого, оспівують визвольну боротьбу за державну незалежність України.

Перехід від романтизму до реалізму добре помітно у творах **Марка Вовчка** (1834–1907). Вона продовжила тему творчості Т. Шевченка, присвячену становищу покріпаченого селянства, особливо жінок («Одарка», «Горпина», «Козачка»).

Долею простої селянки переймалась у своїх творах **Ганна Барвінок** (1828–1911). Вдало поєднав вплив західноєвропейської поезії з буковинським фольклором **Юрій Федькович** (1834–1888).

Реалістично змалював історію українського села **Іван Нечуй-Левицький** (1838–1918). Він написав гострі соціальні повісті «Микола Джеря», «Кайдаше-

Ганна Барвінок

Панас Мирний

Юрій
ФедьковичІван Нечуй-
Левицький

М. Коцюбинський

ва сім'я» тощо. Найвидатніший соціальний роман своєї доби «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила») написав **Панас Мирний** (1849–1920).

Неперевершеним надбанням української літератури стала творчість геніального письменника **Івана Франка** (1856–1916). Майстерність стилю, злободенність проблем, багатство жанрів і багатоплановість тем, а також активна громадянська позиція вирізняли І. Франка в історії української культури.

Початок XX ст. в українській літературі пов'язаний із пошуком нових шляхів. Поряд із реалістичним підходом до зображення дійсності поширюються модерністські течії. Популярним стає жанр новели (короткого оповідання). Першим до модернізму в тогочасній українській літературі звернувся поет **М. Вороний**, який у 1901 р. у статті в «Літературно-науковому віснику» закликав тематично й жанрово розширити літературні межі. Цю ідею підтримала група галицьких письменників «Молода муза» (поети та прозаїки **Б. Лепкий**, **П. Карманський**, **М. Яцків**, композитор **С. Людкевич** та інші.), які в Маніфесті 1907 року висловили критичні зауваження щодо реалізму й закликали орієнтуватися на тогочасні західноєвропейські тенденції розвитку літератури й мистецтва. У 1909 р. в Києві П. Бочацький і М. Шаповал заснували перший журнал українського модерну «Українська хата».

Спробою своєрідного поєднання реалізму та модернізму стала «нова школа» української прози (**М. Коцюбинський**, **В. Стефаник**, **О. Кобилянська**, **М. Черемшина**).

Пошук нових засобів був характерний для творчості **М. Коцюбинського**. У повісті «Fata morgana» письменник передав настрої та переживання українського села напередодні революції 1905–1907 рр.

В. Стефаник

Леся Українка

О. Кобилянська

Неповторну красу природи прозаїк відтворив у повісті «Тіні забутих предків».

Прикладом реалістичного підходу до зображення подій українського суспільства стала творчість **В. Винниченка**. У романах та повістях він створив образи мешканців провінційних містечок, робітників, революціонерів, які потрапляють у складні психологічні ситуації.

Яскравим талантом осяяна творчість **Лесі Українки**. Її поезії «Осінь казка», «Пісні про волю», «В катакомбах» порушували проблеми відносин поета і влади, становлення борця за інтереси народу тощо. Широкої популярності набули збірки поезій: «На крилах пісень», «Думи і мрії», поеми «Роберт Брюс» і «Давня казка». Одним із найкращих творів Лесі Українки стала драма-феєрія «Лісова пісня», в якій вона з вражаючим драматизмом зобразила суперечність між похмурою дійсністю та прагненням людини до щастя.

Неперевершеним майстром короткої психологічної новели став **Василь Стефаник**. У своїх творах він зображував жахливі своєю трагічністю картини злиденного життя західноукраїнського селянства.

До кращих творів світової літератури про селянство можна віднести повість найвідомішої письменниці Буковини **Ольги Кобилянської** «Земля».

? Творчість яких прозаїків, поетів та поетес визначала напрям розвитку української літератури у другій половині XIX — на початку XX ст.?

2. Театр

Незважаючи на урядові переслідування українства, у другій половині XIX ст. українське театральне мистецтво продовжувало розвиватися. Українські п'єси були вельми популярними на сценах російських театрів.

У 1881 р. міністр внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліков скасував заборону українських вистав, що сприяло зростанню кількості театральних труп та відродженню українського театру. Проте цей дозвіл було обставлено всілякими обмеженнями. Зокрема, забороняли ставити п'єси

Будівля міського театру в Полтаві

на історичні та соціальні теми, перекладні п'єси. Українські трупи були зобов'язані разом з українськими виставами ставити ще й російську з такою самою кількістю акторів.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. завершилося становлення новітнього, професійного, власне українського театру. Він виник на базі аматорських колективів, що діяли у 60–70 рр. XIX ст. У 1882 р. під керівництвом Марка Кропивницького в Єлисаветграді було створено першу українську професійну трупу, до якої ввійшли М. Садовський, М. Заньковецька, О. Маркова, І. Бурлака та інші. Після гастролей у Києві 1883 р. до трупи Кропивницького приєдналась аматорська трупа М. Старицького, який і очолив театр.

Незважаючи на визнання глядачів і театральних фахівців, життя українського театру було складним. У 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив на десять років гастролі трупи Кропивницького у Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях.

Проте зупинити розвиток українського театального мистецтва було вже неможливо. У 80–90-ті рр. XIX ст. діяло близько 30 невеличких труп, які ставили українські п'єси. У 1891 році в Києві було засновано перший постійно діючий театр.

На ниві драматургії плідно працювали **Михайло Старицький** (1840–1904), **Марко Кропивницький** (1840–1910), **Іван Тобілевич** (Карпенко-Карий, 1845–1907).

Марко Кропивницький написав понад 40 оригінальних чи перероблених з інших творів театральних п'єс, у яких відтворював побут України та її залежне становище. Тонко відчуваючи народну душу, він створював надзвичайно живі й дотепні сцени з народного життя.

На початку XX ст. провідне місце в театральному житті України, як і раніше, посідали трупи, котрі очолювали **П. Саксаганський**, **І. Карпенко-Карий** та **М. Садовський**.

*Марко
Кропивницький*

Іван Тобілевич

*Микола
Садовський*

*Марія
Заньковецька*

У 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. Його вистави відбувалися у Троїцькому народному будинку.

На західноукраїнських землях український професійний театр заснував у 1864 р. актор і режисер О. Бачинський при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». У 70-ті рр. ХІХ ст. театральні діячі з Наддніпрянської України, зокрема М. Кропивницький, надали йому значну допомогу. В 1905–1906 рр. цей театр очолював М. Садовський, а на сцені виступала **М. Заньковецька**.

У 1869 р. виникли аматорські театральні гуртки при чернівецькій «Руській бесіді». Значному піднесенню театрального мистецтва сприяло створене у 1884 р. з ініціативи **С. Воробкевича** «Руське літературно-драматичне товариство».

Основою репертуару українського театру залишалися класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Карпенка-Карого. Однак поступово в ньому збільшувалася кількість творів інших українських авторів — Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських і західноєвропейських класиків — М. Горького, О. Островського, А. Чехова, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, В. Шекспіра та ін.

? З діяльністю яких митців пов'язаний розквіт українського театру?

3. Музичне життя

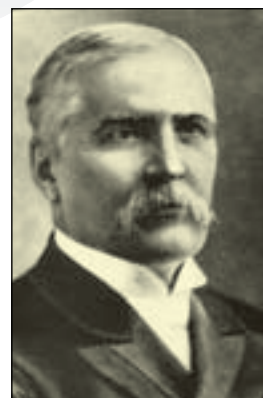
Розвиток літератури й театру в другій половині ХІХ ст. надав потужного імпульсу процесу творення національної класичної музики. У 1862 р. **Семен Гулак-Артемівський** написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Українських композиторів надихали твори знаних українських прозаїків і поетів, зокрема Т. Шевченка. Шевченкова п'єса «Назар Стодоля» спонукала П. Ніщинського написати до неї музичну вставку — «Вечорниці», з якої народилася популярна пісня «Закувала та сива зозуля».

Друга половина ХІХ ст. в українській музиці стала часом уведення народної пісні у професійну музичну культуру. Відбулося не просто відтворення народної музики, а піднесення її до професійного рівня, перетворення пісні на сучасний у європейському розумінні музичний твір.

Основоположником української класичної музики був **Микола Лисенко**, який написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», опери для дітей «Пан Коцький»,

Семен Гулак-Артемівський

Микола Лисенко

«Коза-Дереза» тощо. Варіант «Заповіту» Т. Шевченка на музику М. Лисенка ми співаємо й досі, а «Молитва за Україну» стала духовним гімном.

Композитор **М. Леонтович** створив оригінальні композиції на основі народних пісень: «Щедрик», «Мак», «Дударик». Героїчну оперу «Кармалюк» написав **К. Стеценко**. Монументальну симфонію-кантату «Кавказ» за поемою Т. Шевченка створив західноукраїнський композитор **С. Людкевич**.

У Західній Україні варто відзначити творчість М. Вербицького, І. Лавровського, І. Воробкевича, А. Вахнянина та інших.

Велике значення для становлення національної самосвідомості на західноукраїнських землях мала творчість **Михайла Вербицького** (1815–1870). Шевченків «Заповіт», який поклав на музику М. Вербицький, став дуже популярним у Галичині. А музика до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна...» стала українським національним, а з 1992 р. — Державним гімном України. Вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна...» вперше опублікований 1863 р. у львівському часописі «Мета». Композитор М. Вербицький одразу ж поклав на музику слова, а наступного року хор уже виконував цей твір у Львівському українському театрі.

Всесвітнього визнання набув талант випускниці Львівської консерваторії співачки **С. Крушельницької**. Вона виступала з концертами у багатьох країнах Європи, Америки й Африки. Крушельницька співала на сценах Петербурга, Одеси, однак через заборону царської влади жодного разу не виступала в Києві.

Соломія
Крушельницька

- ❓ Кого вважають засновником української класичної музики?
- ❓ Хто був автором вірша і музики, який згодом став Державним гімном України?

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Яка тематика творів переважала в українській літературі другої половини XIX ст. і чому? **2. Обговоріть.** Чим був зумовлений розквіт українського театрального мистецтва у 80-ті рр. XIX ст.? **3. Попрацюйте в групах.** Назвіть провідних українських музикантів і охарактеризуйте їхню творчість. **4.** Яка роль М. Лисенка у становленні української класичної музики? **5. Проведіть дискусію.** Чому не всі письменники, музиканти, театральні діячі, які були вихідцями з України, є представниками української культури?

§ 31. УКРАЇНСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО Й АРХІТЕКТУРА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати розвиток українського образотворчого мистецтва, архітектури в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.;
- ▶ розповідати про творчість видатних митців;
- ▶ називати видатні шедеври українського мистецтва цієї доби.

1. Які стилі домінували в українському мистецтві першої половини ХІХ ст.? 2. Назвіть імена видатних представників українського образотворчого мистецтва першої половини ХІХ ст. та вкажіть їхні головні здобутки.

1. Розвиток образотворчого мистецтва

Вагомі зрушення в суспільно-політичному та економічному житті другої половини ХІХ ст. сприяли утвердженню в образотворчому мистецтві тенденції до реалістичного відображення світу.

Під впливом ідей народників художники-реалісти створили Товариство пересувних художніх виставок, яке мало на меті поширення мистецтва в маси. Ідейною підвалиною художників-передвижників був критичний реалізм, тобто реалістичне відображення недоліків суспільно-політичного життя.

До художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій належало чимало українців, які були зачаровані Україною й у творчості прагнули відтворити краєвиди, побут, національний характер українців.

Одним із найяскравіших митців був українець за походженням **Ілля Рєпін** (1844–1930), автор відомих полотен української тематики: «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці» та ін.

Ілля Рєпін. «Запорожці пишуть листа турецькому султану». 1891 р.

Любов до України та її народу простежується у творчості В. Маковського («Ярмарок у Полтаві», «Святковий день на Україні»), ушлявленого мариніста І. Айвазовського («Чумацький шлях», «Весілля на Україні»), М. Ге та інших.

Зрештою, у колі російських художників поступово склалася група митців, яка започаткувала самостійний розвиток укра-

їнського мистецтва. Серед них — **С. Васильківський** (1854–1917), М. Пимоненко (1862–1912), М. Самокиш (1860–1944), К. Трутовський (1826–1893), О. Сластїон (1855–1933), І. Їжакевич (1864–1962) та інші. У 1887 р. українські митці створили Київське товариство художніх виставок (організаційно оформилося у 1893 р.), а 1890 р. в Одесі — Товариство південно-російських художників.

Також сформувалися українські мистецькі центри — Харківський, який заснувала перша професійна жінка-малярка Марія Раєвська-Іванова, Одеський на чолі з Кир'яном Костанді та Київський — з малярської школи Миколи Мурашка.

Українські митці почали не тільки приділяти більше уваги побутовим темам українського села, а й звертатися до історичних мотивів, зокрема героїчних подій козацької доби. Одним із найвидатніших українських малярів, знавцем народного орнаменту і мистецтва був **Сергій**

Васильківський. Він разом з істориком Д. Яворницьким та художником М. Самокишем працював над альбомом «З української старовини». Його картини історичної тематики відображали героїко-романтичне минуле: «Бій запорожців з татарами», «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Сторожі запорозьких вольностей» тощо.

Інший видатний український митець **Микола Мурашко** (1844–1909) був не лише маляром, а й педагогом, ідеологом українського мистецтва. Із 1869 р. він викладав малювання в київських середніх школах, а в 1875 р. відкрив Київську малювальну школу, якою керував упродовж 25 років. За роки існування школи з її стін вийшли такі видатні митці, як М. Пимоненко, О. Мурашко, І. Їжакевич та інші.

Серед українських митців цього періоду слід також відзначити творчість **Миколи Самокиша**, одного з найвідоміших баталістів. Він написав низку батальних картин із козацької доби.

*Сергій Васильківський.
«Обрання полковником
Мартина Пушкаря». 1901 р.*

*Микола Пимоненко.
«Жертва фанатизму». 1899 р.*

Художні полотна **Миколи Пимоненка** неодноразово експонували за кордоном. Такі картини, як «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід» та інші, викривали темні аспекти життя тодішнього українського села, мракобісся самодержавства.

На західноукраїнських землях українське образотворче мистецтво розвивалось у непростих умовах. Польські, австрійські, німецькі мистецькі школи, які домінували в мистецтві Австро-Угорщини, пропагували академізм, основою якого був класицизм, заважали становленню української мистецької школи. Проте й тут художники уподобали теми з народного життя і побуту. Першим, хто звернувся до цієї тематики, був К. Костянович («Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні»).

Серед західноукраїнських художників другої половини XIX ст. варто відзначити І. Труша, О. Кульчицьку, О. Куриласа, А. Манастирського, Ю. Пігуляка, Н. Івасюка тощо.

Мистецька спадщина **І. Труша** (1869–1941) налічує понад 6000 картин. Його твори відзначаються лаконізмом і простотою композиції. Він створив портрети багатьох видатних людей української культури — І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Лисенка та інших.

У 1898 р. з його ініціативи було засновано Товариство з розвитку українського мистецтва, метою якого стала популяризація українського мистецтва.

Також із його ініціативи у 1905 р. у Львові відбулася перша Всеукраїнська художня виставка, на якій демонстрували твори художників Наддніпрянської і Західної України.

На початку XX ст. в українському образотворчому мистецтві поширилися нові модерністські тенденції, які започаткували абстрактне мистецтво. Його прихильниками були М. Жук, О. Новаківський, О. Екстер, В. і Ф. Кричевські, А. Петрицький, О. Богомазов, брати Д. і В. Бурлюки, М. і Т. Бойчуки та інші. Новий модерністський напрям у мистецтві — супрематизм — започаткував **Казимир Малевич** (1878–1935). Його картина «Чорний квадрат на білому тлі» викликала жваву дискусію.

Кубізм (фр. cubisme) — напрям у мистецтві першої чверті XX століття, представники якого зображали предметний світ у вигляді комбінацій простих геометричних об'єктів: куба, кулі, циліндра, конуса.

Супрематизм — модерністський напрям у мистецтві, котрий започаткував К. Малевич, який уважав його вищим досягненням мистецтва (назва походить від латин. «вищий, останній»). Супрематизму притаманні геометричні абстракції з найпростіших фігур (квадрат, прямокутник, коло, трикутник). Комбінації цих фігур повинні відображати «вищі» основи реальності, досягнуті інтуїцією художника.

Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві

Л. Позен. «Кобзар»

У другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях розвивалось і мистецтво скульптури. У цей період утверджувався реалізм у скульптурі. Найзначнішим українським скульптором другої половини XIX ст. був **Л. Позен** (1849–1921). У скульптурі малих форм він створив різноманітні соціальні типи людей («Шинкар», «Кобзар»), відобразив соціальні явища («Переселенці», «Злидар», «Оранка в Малоросії»).

Світову славу здобув скульптор Михайло Парашук. Разом із Антоном Попелем він створив у Львові пам'ятник Адамові Міцкевичу. Відомими є його скульптурні портрети І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка, С. Людкевича.

Скульптори України пробували свої сили і в монументальній скульптурі. У 1888 р. **М. Мікешин** (1835–1896) створив пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

На початку XX ст. українська скульптура теж не уникла модерністських починань. Відомими тогочасними українськими скульпторами-модерністами були М. Гаврилко, М. Парашук, В. Іщенко, П. Войтович та інші. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Скульптор Олександр Архипенко (1887–1964), засновник кубізму в скульптурі, значно збагатив мову пластики, змусивши навіть порожній простір стати органічним і дуже виразним елементом своїх композицій. Він створив скульптури «Жінка, яка ступає», «Жінка, яка зачісується» та інші.

? Назвіть провідні українські центри живопису другої половини XIX ст.

2. Архітектура

Друга половина XIX ст. в архітектурі позначена впливом різних історичних стилів і напрямів, що поєднувалися в одній будівлі. Це поєднання (еклектизм) і було найхарактернішим для міського громадського та житлового будівництва. Тоді в будівництві вже почали масово використовувати нові технології і матеріали (бетон, залізо, залізобетон тощо).

Бессарабський ринок, 1910-ті роки

Залізничний вокзал у Жмеринці

*Будинок Полтавського земства.
Листівка*

*Будинок з химерами,
архітектор В. Городецький*

Серед напрямів архітектурного мистецтва вирізнялися віденський неоренесанс та стиль французького відродження.

Неоренесанс поширився у західноєвропейських країнах, дістався Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Херсона, Харкова та інших українських міст. Найтиповішими є споруди міських театрів (Київ, Львів, Одеса) і громадські будівлі.

Найзначнішими здобутками відзначилися архітектори О. Беретті (Володимирський собор, будинок Першої гімназії в Києві), В. Шредер (будинок оперного театру і театру Соловцова в Києві), П. Главка (будинок резиденції митрополита Буковини в Чернівцях), І. Гохбергер (будинок Галицького сейму), В. Садлівський (залізничний вокзал у Львові) та інші.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на основі народного мистецтва та українського бароко відродився український стиль. Визначним архітектором цього напрямку був **Василь Кричевський** (1873–1952) — автор проекту будинку Полтавського земства, низки проектів державних і приватних будівель, Меморіального музею біля могили Т. Шевченка. За проектами **Івана Левицького** (1851–1919) та інших архітекторів у Львові споруджено будівлі страхового товариства «Дністер».

На початку ХХ ст. в архітектурі поширення модерністських тенденцій знайшло вияв у геометрично чітких лініях споруд і динамічності їхніх форм. У цьому стилі були побудовані залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший

в Україні критий ринок у Києві (Бессарабський). Постало також чимало будівель з елементами класичного, модерного та інших стилів у різних містах України: в Києві — Педагогічний музей на Володимирській вулиці (арх. П. Альошин), Державний банк (арх. О. Кобелев), у Харкові — будинок медичного товариства (арх. О. Бекетов). Одним з найвидатніших архітекторів, який творив у стилі модерн, був **Владислав Городецький** (1863–1930 рр.). Визначним його творінням став Будинок з химерами в Києві.

? Назвіть видатні історичні пам'ятки архітектури України у стилі модерну.

ВИСНОВКИ

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

1. Обговоріть. Які риси були притаманні українському образотворчому мистецтву другої половини XIX — початку XX ст.? **2.** Що нового з'явилося в архітектурі другої половини XIX ст., а що на початку XX ст.? Підготуйте презентацію про розвиток архітектури. **3.** Назвіть видатних художників/художниць, скульпторів/скульпторок, архітекторів/архітекторок України другої половини XIX — початку XX ст. Створіть віртуальний музей українського мистецтва цієї доби. **4.** Назвіть причини утвердження в українському мистецтві в XIX ст. реалістичного зображення світу. **5.** Які процеси вплинули на розвиток українського мистецтва на початку XX ст.? **6.** *Попрацюйте в групах.* Чому навіть за відсутності власної держави українське мистецтво у другій половині XIX — на початку XX ст. переживає піднесення? **7.** Створіть презентацію на тему «Українське образотворче мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.». Охарактеризуйте один із творів українських художників 2-ї половини XIX — початку XX ст.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ ТРАДИЦІЇ ТА ПОБУТ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ ЗА РОЗДІЛОМ VII «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У СЕРЕДИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.»

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА КУРСОМ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 9 КЛАС»

Події «довгого ХІХ ст.» були важливими в історії України. Під впливом процесів модернізації відбулися великі зміни у житті українців та докорінно змінився світогляд значної частини населення.

Модернізація зумовила швидкий промисловий розвиток українських земель (зокрема, східних та південних районів), особливо в другій половині ХІХ ст., втягування їх у світове господарство. Формується, хоч і незначний, прошарок українських підприємців, які займають провідне місце у харчовій промисловості. Загалом українські землі стають житницею Європи.

Стрімко розвивається і промисловість, хоча вона і перебувала в руках іноземного капіталу. За виробництвом металу, добуванням вугілля і нафти українські землі посідають вагомe місце у світовій економіці.

Попри стрімкий економічний розвиток українських земель на кінець ХІХ ст. актуальною стала проблема надмірної кількості трудових ресурсів. Існуючі підприємства не могли поглинути всієї маси робітників. Виходом із ситуації стала трудова міграція. Мільйони українців переселилися за океан (США, Канада, Бразилія, Аргентина), у держави Європи на теренах Російської імперії.

Попри модернізаційні процеси, основну масу українського населення продовжували становити селяни, більшість яких страждала від малоземелля та злиднів. Найактуальнішим питанням для українців стало аграрне.

Незважаючи на те, що в цей період українці були розділені між двома імперіями та повністю позбавлені національної державності, вони усвідомили свою єдність та окремішність і розгорнули боротьбу за національне визволення. Національне відродження, що охопило різні регіони України наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст., маючи свої регіональні особливості, у 60-ті роки ХІХ ст. злилося в єдиний національний рух, в якому виокремлювалися два струмені: на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, й у Наддніпрянській Україні, що була під владою Російської імперії. Розвиваючись у складних умовах переслідувань і заборон (особливо в Російській імперії), набуваючи різних організаційних форм наприкінці ХІХ ст., український рух став перед проблемою вироблення чіткої власної політичної програми. Цей процес політизації призвів до виникнення трьох основних політичних течій: соціалістичної, ліберальної або національно-демократичної і націоналістичної. Обстоюючи національні інтереси українського народу, кожна з течій головним і першочерговим висувала одне з положень: соціальне визволення, здобуття демократичних свобод

або відродження української держави. Здавалося, що ці благородні цілі мали б об'єднувати всі течії українського руху. Проте пріоритетність цілей для провідників виявилася важливішою за єдність.

До того ж лише в Галичині, яка на початок ХХ ст. стала «українським П'ємонтом», українські політичні партії незалежно від політичних уподобань проголосили, що метою їхньої боротьби є здобуття незалежності України.

Таким чином напередодні Першої світової війни український рух, хоч і був вагомим чинником політичного життя двох імперій, не досягнув тієї консолідованості, яка б могла привести до здобуття незалежності. Тому українські діячі напередодні війни починають покладати велику надію на зовнішню підтримку.

ПЛАНИ-СХЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ УЧНЯ З ПІДРУЧНИКОМ І ДОДАТКОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

I. Як написати реферат?

1. Уважно з'ясуйте, на яку тему слід підготувати реферат.
2. Ознайомтеся з літературою, що стосується цієї теми.
3. Визначте, в якій послідовності будете висвітлювати інформацію. Складіть план реферату.
4. Реферат слід писати за таким планом:
 - у вступі ви пояснюєте важливість і актуальність обраної теми; звертаєте увагу на те, що і як будете описувати;
 - в основній частині розкриваєте зміст реферату;
 - у закінченні формулюєте головні підсумки та висновки, яких ви дійшли;
 - наприкінці реферату подаєте список літератури, яку ви використовували.

II. Як скласти історичний портрет?

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?
 - Де і коли він народився?
 - Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
 - Як формувалися його погляди?
2. Особисті якості й риси характеру.
 - Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
 - Які з його особистих якостей вам подобаються, а які ні?
3. Діяльність історичного діяча.
 - Охарактеризуйте основні справи його життя.
 - Які успіхи й невдачі були в його справах?
 - Які верстви населення підтримували його діяльність, а які ні, і чому?
 - Для кого він був другом, а для кого ворогом, і чому?
 - Якими були наслідки його діяльності:
 - ▶ для сучасників;
 - ▶ для нащадків.
 - За що людство пам'ятає цю людину?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?
 - Які почуття викликає у вас його діяльність?
 - Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

III. Як скласти тези?

(Тези — стисло сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді.)

1. Прочитайте текст, тези якого необхідно скласти.
2. Переділіть його на логічно завершені частини і дайте їм назву, тобто складіть план.
3. Знайдіть у тексті основні положення, які дають відповідь на запитання плану.

IV. Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ?

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи цю оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи і логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви зробили саме такий вибір.

V. Як скласти повідомлення?

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви складаєте повідомлення.
2. Прогляньте літературу, за якою ви будете його готувати.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням не забувайте про виразність і правильність своєї мови.

VI. Як працювати з історичним документом?

1. З'ясуйте походження документа.
 - Хто його автор?
 - За яких історичних обставин він з'явився?
 - Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо).
2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви повинні виконати і що для цього потрібно.
 - Якщо документ має поглибити ваші знання про якийсь історичне явище, подію чи особу, — пригадайте, що вам уже відомо про це.
3. Прочитайте текст документа, визначте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Спробуйте виконати завдання. Якщо ви не можете це зробити, визначте, що вам заважає.
 - Зверніть увагу на те, як сформульовано завдання; можливо, ви не зрозуміли поставленого завдання.
 - Прочитайте уважно й повільно документ ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

- Автономія** — самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюють у межах, передбачених загальнодержавними законами.
- Асиміляція** — процес втрати раніше самостійним етносом (народом) чи якоюсь його часткою своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинення іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).
- Дворянство** — привілейована верства суспільства, землевласники.
- Демографічний вибух** — швидке зростання чисельності населення за порівняно невеликий відтинок часу.
- Діаспора** — сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за кордоном.
- Експорт** — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталів.
- Етнос** — спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями; має власну самосвідомість і назву.
- Ідеологія** — система концептуально оформлених уявлень, ідей, поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої окремих людей, соціальних верств, націй, суспільства, політичних партій та інших суб'єктів політичного життя.
- Імперія** — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав і народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичного, економічного, соціального та культурного взаємозв'язків.
- Імпорт** — увезення до країни товарів, цінних паперів, капіталів.
- Індустріалізація** — процес створення великого чи просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості.
- Індустріальне суспільство** — суспільство, в якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектору економіки) та відповідних соціальних і політичних структур.
- Інтелігенція** — робітники розумової праці, які мають спеціальні знання у різних галузях науки та культури (інженери, лікарі, вчителі, науковці тощо). І. формується з представників різних станів.
- Капітал** — термін, що ним стали називати у період становлення капіталізму гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.
- Мануфактура** — форма промислового виробництва, що характерна поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. М. передувала виникненню фабрик і заводів.
- Менталітет** — притаманний кожному народові спільний спосіб почувати, мислити, поводитися.
- Модернізація** — оновлення, вдосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог.
- Монархія** — форма державного правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, найчастіше спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої владу обмежує парламент.
- Наймани працівники** — суспільна верства, яка, не маючи інших засобів до існування, крім власної праці, працює на власника, котрий володіє основними засобами виробництва.

Національне відродження — термін, що поширився у XIX ст. та уособлював процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. Н. в. проминало кілька стадій, які вчені визначають як фольклорно-етнографічна (період наукового зацікавлення), культурницька (формування національної свідомості) та політична (боротьба за незалежність нації). За своїм змістом і формою Н. в. було фактично націєтворенням.

Національно-визвольний рух — боротьба народів за національну незалежність, економічну самостійність, духовне визволення і соціальний прогрес.

Нація — група людей, які мають спільні інститути і звичаї, почуття соціальної однорідності та спільного інтересу. Найхарактернішими ознаками Н. зазвичай вважають єдину спільну мову чи близькі діалекти, спільну релігію, традиції та історію, спільне розуміння правди і кривди та більш-менш компактне територіальне розташування.

Опозиція — протистояння одних поглядів іншим.

Партія — політична організація, що виражає і захищає інтереси тієї або іншої суспільної верстви, групи і керує її політичною діяльністю.

Промислова революція — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки і сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва та літератури, яка полягає у прагненні до правдивого об'єктивного відображення і відтворення дійсності у формах, що відповідають їй. У вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму й авангардизму.

Революція (соціальна) — докорінний переворот у житті суспільства.

Реформа — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.

Самодержавство — монархічна форма правління у Московській державі та Російській імперії у XVI — на початку XX ст., базована на відносинах підданства та необмеженої одноособової влади.

Сервітут — установлена законом або звичаєвим правом можливість користуватися (частково чи спільно) чужою власністю. На правах сервітутів на українських землях селяни разом із поміщиками користувалися лісами, пасовищами, луками тощо.

Товарне виробництво — форма виробництва, за якої продукти виробляють для продажу.

Традиція — звичаї, порядки, правила поведінки, що склалися історично та їх передають від покоління до покоління.

Фабрика — промислове підприємство, базоване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Федерація — форма державного устрою; союз держав, що складається з державних утворень, які мають обмежений суверенітет.

Цензура — система державного нагляду за пресою та іншими засобами масової інформації.

Цивілізація — спільність людей, яка впродовж часу (зародження, розвиток, загибель або перетворення) має окрему територію, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності й ідеали, ментальність.

Шовінізм — крайня форма націоналізму, пропаганда національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй.

ЗМІСТ

Передмова	3
Любі друзі та подруги!	3
Повторення. Вступ	4
§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII— початку XX ст.	6
 РОЗДІЛ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.	
§ 2. Українські землі в системі міжнародних відносин першої третини XIX ст.	14
§§ 3-4. Соціально-економічний розвиток і регіональні особливості українських земель у складі Російської імперії	19
§ 5. Російський та польський визвольні рухи на українських землях у складі Російської імперії	29
§ 6. Початок українського національного відродження на українських землях у складі Російської імперії	34
 <i>Практичне заняття. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства</i>	
	41
<i>Практичне заняття. Тарас Шевченко та український національний рух</i>	
	41
<i>Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.»</i>	
	41
 РОЗДІЛ II. Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	
§ 7. Українські землі у складі Австрійської імперії	42
§ 8. Початок українського національного відродження на українських землях у складі Австрійської імперії	49
§ 9. Національно-визвольний рух на українських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії	54
 <i>Практичне заняття. Альманах «Русалка Дністровая». Галицько-руська матиця</i>	
	63
<i>Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»</i>	
	63
 РОЗДІЛ III. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.	
§ 10. Повсякденне життя. Розвиток освіти, науки та літератури.....	65
§ 11. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва й архітектури.....	73
 <i>Узагальнення за розділом «Повсякденне життя та культура України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.»</i>	
	78
 РОЗДІЛ IV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.	
§ 12. Українське питання в контексті міжнародних відносин другої половини XIX ст.	79
§ 13. Вплив імперських реформ 1860–1870-х рр. на розвиток українських земель у складі Російської імперії	84
§ 14. Особливості модернізації промисловості та сільського господарства	92

- § 15. Зміни в соціальній структурі населення.....100
 § 16. Зародження громадівського руху. Київська громада108
 § 17. Український національний рух наприкінці 1860-х — у 1880-х рр.114
 § 18. Народницький, соціал-демократичний та земський рухи124

Практичне заняття. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики.....129
Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.»129

РОЗДІЛ V. Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.

- § 19. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських регіонів у другій половині XIX ст.130
 § 20. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Австро-Угорщини в 60–70-ті рр. XIX ст.139
 § 21. Перетворення Галичини на «український П'ємонт». Особливості суспільно-політичного життя на Буковині й Закарпатті у другій половині XIX ст.148

Практичне заняття. Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях155
Узагальнення за розділом «Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.».....155

РОЗДІЛ VI. Україна на початку XX ст. перед викликами модернізації

- § 22. Соціально-економічний розвиток України в 1900–1914 рр.156
 § 23. Суспільно-політичне життя Українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст.163
 § 24. Події революції 1905–1907 рр. в Україні.....169
 § 25. Суспільно-політичне життя у Наддніпрянській Україні в 1907–1914 рр.177
 §§ 26-27. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях.....183

РОЗДІЛ VII. Повсякденне життя та культура України у середині XIX — на початку XX ст.

- §§ 28-29. Зміни в повсякденному житті. Розвиток освіти й науки192
 § 30. Українська література, театр, музика у другій половині XIX — на початку XX ст.204
 § 31. Українське образотворче мистецтво й архітектура у другій половині XIX — на початку XX ст.210

Практичне заняття. Ідеї автономії і самостійності у програмах українських політичних партій.....191

Практичне заняття. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель.....191

Узагальнення за розділом. «Україна на початку XX ст. перед викликами модернізації».....191

Узагальнення за курсом «Історія України. 9 клас»216
 Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником і додатковою літературою218
 Термінологічний словник.....220

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	в кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу

закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук*
Літературний редактор *Петро Ктитор*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Технічна редакторка *Неля Домарецька*

Підписано до друку _____. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура CentSchbook Win95BT. Друк офсетний. Умовн. друк арк. 18,20.
Умовн. фарбо-відб. 72,80. Обл.-вид. арк. 13,21. Тираж ____ пр.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48

office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

- 1798 р. — видання у Петербурзі трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського
- 1805 р. — відкриття Харківського університету
- 1806–1812 рр. — російсько-турецька війна
- 1812 р. — російсько-французька війна
- 1812–1835 рр. — селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка
- 1816 р. — заснування в Перемишлі «Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних»
- 1817–1819 рр. — діяльність масонських лож у Києві, Одесі, Житомирі, Полтаві, Кам'янці-Подільському
- 1821 р. — утворення в Тульчині таємного «Південного товариства»
- 1821 р. — створення Василем Лукашевичем у Полтаві таємного «Малоросійського товариства»
- 1825, грудень — 1826 р., січень — повстання Чернігівського полку у Наддніпрянській Україні
- 1826–1827 рр. — діяльність таємного гуртка у Харківському університеті
- 20–30-ті рр. XIX ст. — діяльність гуртка харківських романтиків
- 30-ті рр. XIX ст. — початок промислової революції на українських землях
- 1830–1831 рр. — Польське визвольне повстання у Правобережній Україні
- 1833 р. — створення у Львові гуртка «Руська трійця»
- 1834 р. — заснування Київського університету
- 1837 р. — видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая»
- 1839 р. — примусове об'єднання російською владою греко-католицької та православної церков у Правобережній Україні
- 1840 р. — видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка
- 1843 р. — Тарас Шевченко створив серію офортів «Живописна Україна»
- 1843–1844 рр. — селянські виступи під проводом Л. Кобилиці на Буковині
- 1846–1847 рр. — діяльність Кирило-Мефодіївського товариства
- 1847–1848 рр. — запровадження «Інвентарних правил» у Правобережній Україні
- 1848 р., травень — утворення у Львові Головної руської ради
- 1848 р. — скасування панщини в Галиччині та на Буковині
- 1848 р., червень — Перший слов'янський конгрес у Празі
- 1848–1849 рр. — селянське повстання на Буковині під проводом Л. Кобилиці
- 1853–1856 рр. — Кримська війна
- 1855 р. — «Київська козаччина»
- 1856 р. — «Похід у Таврію за волею»
- 1861 р., лютий — царський маніфест про скасування кріпосного права в Росії
- 1861–1862 рр. — видання в Петербурзі журналу «Основа»
- 1863 р. — Валувеський циркуляр
- 1865 р. — заснування в Одесі Новоросійського університету

- 1865 р. — відкриття першої в Україні залізниці Одеса — Балта
- 1867 р. — перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію
- 1868 р. — створення у Львові товариства «Просвіта»
- 1873 р. — заснування Літературного товариства ім. Т. Шевченка
- 1873–1876 р. — діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
- 1875 р. — відкриття університету в Чернівцях
- 1876 р. — Емський указ
- 1877 р. — «Чигиринська змова»
- 1880–1881 рр. — діяльність «Південноросійського робітничого союзу» в Києві
- 1882 р. — створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи
- 1882 р. — вийшов у світ перший номер часопису «Киевская старина»
- 1890 р. — утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) — першої української політичної партії
- 1892 р. — виникнення таємного товариства «Братство тарасівців»
- 1895 р. — уперше до програми української політичної партії було введено положення про домагання незалежної української держави
- 1899 р. — створення в Галичині Української національно-демократичної (УНДП) та Української соціал-демократичної (УСДП) партій
- 1900 р. — заснування першої у Наддніпрянській Україні української політичної партії — Революційної української партії (РУП)
- 1902 р. — утворення Української народної партії (УНП)
- 1902 р. — масові селянські виступи в Галичині
- 1903 р. — відкриття пам'ятника М. Котляревському в Полтаві
- 1904 р. — утворення Української демократичної партії
- 1905–1907 рр. — Перша російська революція
- 1905 р. — утворення Української радикальної партії
- 1905 р. — утворення Української демократично-радикальної партії
- 1905 р. — перейменування РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)
- 1905 р. — вихід першої на Наддніпрянщині україномовної газети «Хлібороб»
- 1906–1911 рр. — Столипінська аграрна реформа
- 1908 р. — утворення Товариства українських поступовців (ТУП)
- 1914 р. — чергова українсько-польська угода. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту
- 1914 р. — масовий рух протесту проти заборони царизмом святкування століття від дня народження Т. Шевченка

